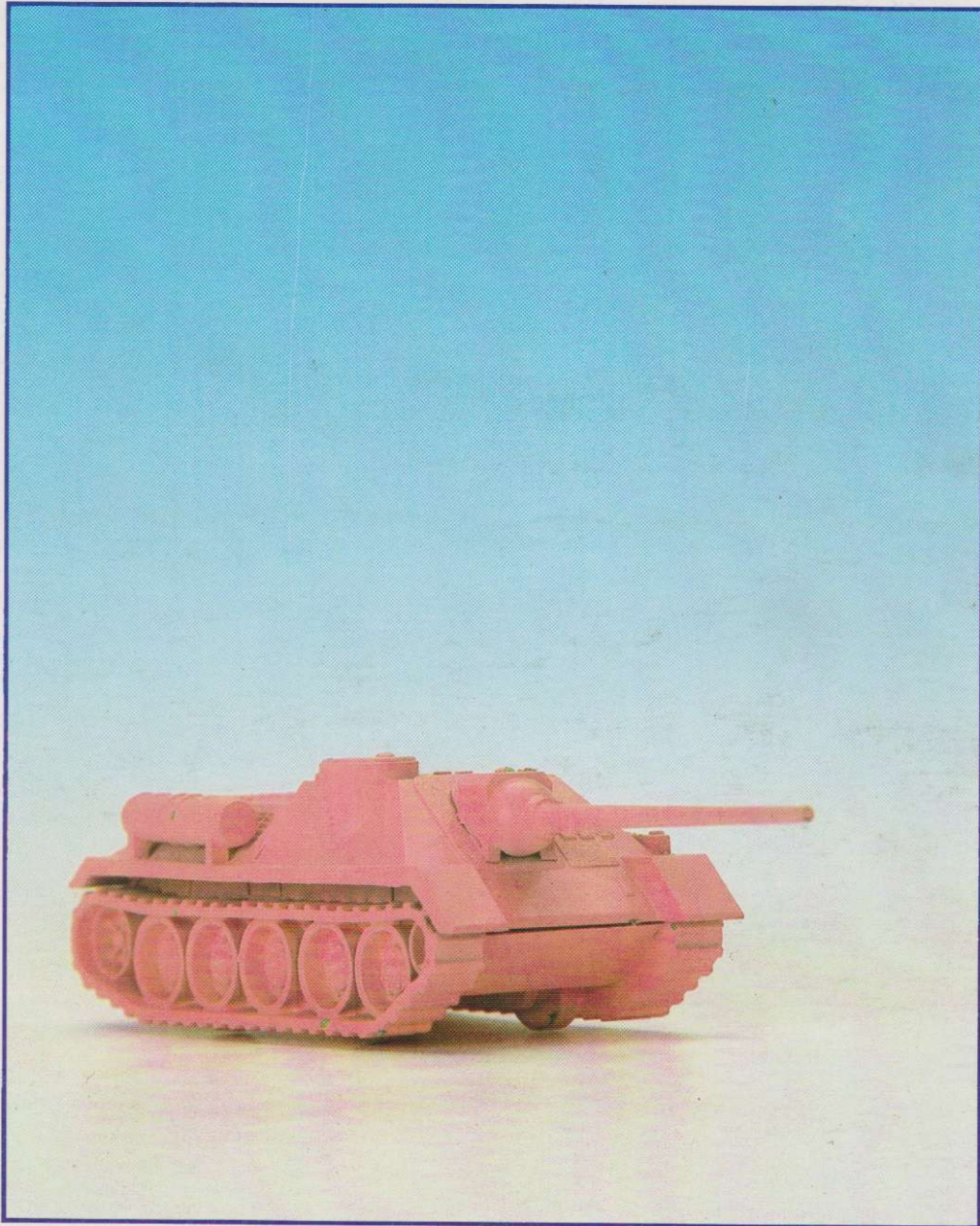


# Európai utas

AZ EURÓPAI EGYÜTTMŰKÖDÉS FOLYÓIRATA MEGJELNIK ÉVENTE NÉGYSZER MÁSODIK ÉVFOLYAM —1991. 3.



**KÖZÉP-EURÓPA 1867 ÉS 1914 KÖZÖTT  
VÁSÁRHELYI MIKLÓS: ÁLMOK VÁROSA, FIUME  
GÖNCZ ÁRPÁD BESZÉDE VELENCÉBEN**

# TARTALOM

## SZÉCHENYI EMLÉKEZETE

- Gerő András: A Nyugat embere és a Kelet népe ..... 2  
Vujicsics Sztoján: Széchenyi Szerbiában, 1830 ..... 8

## ALAPÍTÁSOK KORA

- Hanák Péter: Az alapítások kora ..... 12  
Székely András: Az álom valósága ..... 29  
Megay László: Ezekben lakik az idő ..... 33  
Váncsa István: Elégia a nagy hasakról ..... 34

## ALKOTÓK, MŰVEK, VÁROSOK

- Vásárhelyi Miklós: Álom városa, Fiume ..... 35  
Barna Imre: Donau, Dunav, Dunaj, Duna ..... 43  
Claudio Magris: A Duna-könyv bemutatása ..... 44  
Kalász Márton: Ki fél egy kerttől, ha benne nagyobb félelmek élnek? ..... 50  
Zsugán István: Egy közép-európai mozgókép-író (Jegyzetlapok Sára Sándor portréjához) ..... 56

## KÖZÉP-EURÓPAI KÖRKÉP

- A cseh szamizdat kilép a föld alól ..... 62  
Németh Zsolt: Napforduló után (Romániai jegyzetek) ..... 64  
Lévai Júlia: Bezzeg a prágaiak rózsaszínűre festették a szovjet tankot! ..... 70  
Szávai János: Az új Közép-Európa és a francia külpolitika ..... 71  
Vojin Dimitrijević: A másik a hibás! (A poszt-totalitarizmus csapdái) ..... 73

- Pomogáts Béla: Közép-európai gondok és remények ..... 77

## ELFELEJTETT TÁJAK, ELFELEJTETT NÉPEK

- K. Gy. Cs.: Stanislaw Vincenz ..... 81  
Stanislaw Vincenz: Találkozás chasszidokkal ..... 82

## MEGŐRZÖTT MÚLT

- Georg von Waldenfels: Bajorország és Magyarország — a jószomszédtság bő évezrede ..... 88  
Andrásfalvy Bertalan: István királlyal kezdődött ..... 89  
Nemeskürty István: Új történet kezdődik ott, ahol a régi abbamaradt ..... 90

## CIVIDALE, MITTELFEST

- Hubay Miklós: Mitteleuropica varietas (cividalei naplók) ..... 92  
A fesztivál sajtóvisszhangjából ..... 102

## TALÁLKOZÁSOK ..... 106

- Göncz Árpád: A művésznek erkölcsi kötelessége szembeszállni az erőszakkal ..... 112  
Madarász Imre: ELTE, Olasz Tanszék: Múlt és jövő ..... 114  
Az Európai Utas fogadtatása a határokon túl ..... 116

## SZÁMUNK SZERZŐI - SUMMARY ..... 118

## *Európai utas*

Az európai együttműködés folyóirata  
Megjelenik negyedévenként  
A szerkesztőbizottság elnöke:  
Cseres Tibor és Vásárhelyi Miklós  
Főszerkesztő:  
Módos Péter  
Számunk szerkesztésében részt vett:  
Farkas János László  
Jovánovics György,  
művészeti vezető  
Király Zsuzsa  
Kiss Gy. Csaba  
Ujvári Imréné,  
tervezőszerkesztő  
Vujicsics Sztoján,  
főmunkatárs

Szerkesztőség: 1073 Budapest, Erzsébet  
krt. 9—11.  
Telefon: 142-0797, Fax: (361) 141-5100  
Az Európai Utas Alapítvány megbízásából  
kiadja a Hírlapkiadó Vállalat  
Felelős kiadó: Horti József vezérigazgató  
1085 Budapest, Blaha Lujza tér 3.  
Telefon: 138-2399  
Terjeszti a Magyar Posta  
Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivata-  
lokban, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-  
előfizetési és Lapellátási Irodában (HELIR,  
Budapest XIII., Lehel u. 10/A, 1900)  
közvetlenül vagy postautalványon, valamint  
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgal-  
mi jelzőszámára.  
Egy szám ára 149 Ft  
Előfizetési díj egy évre 596 Ft

Külföldön terjeszti a Kultúra Külkereskedel-  
mi Vállalat H-1398 Budapest, Pf.: 149.

91-0382-Révai-Óbuda Nyomda Kft.  
Felelős vezető: Bánáti László  
ügyvezető igazgató  
ISSN 0866-272

A címlap Primusz László fotójának felhasználásával készült

A hátsó borítón a cividalei Mittelefest megnyitója — Szabó Róbert fotója



# Az **eurocsekk** nem ismer határokat!



## Az utazás szinte már csak az elhatározástól függ.

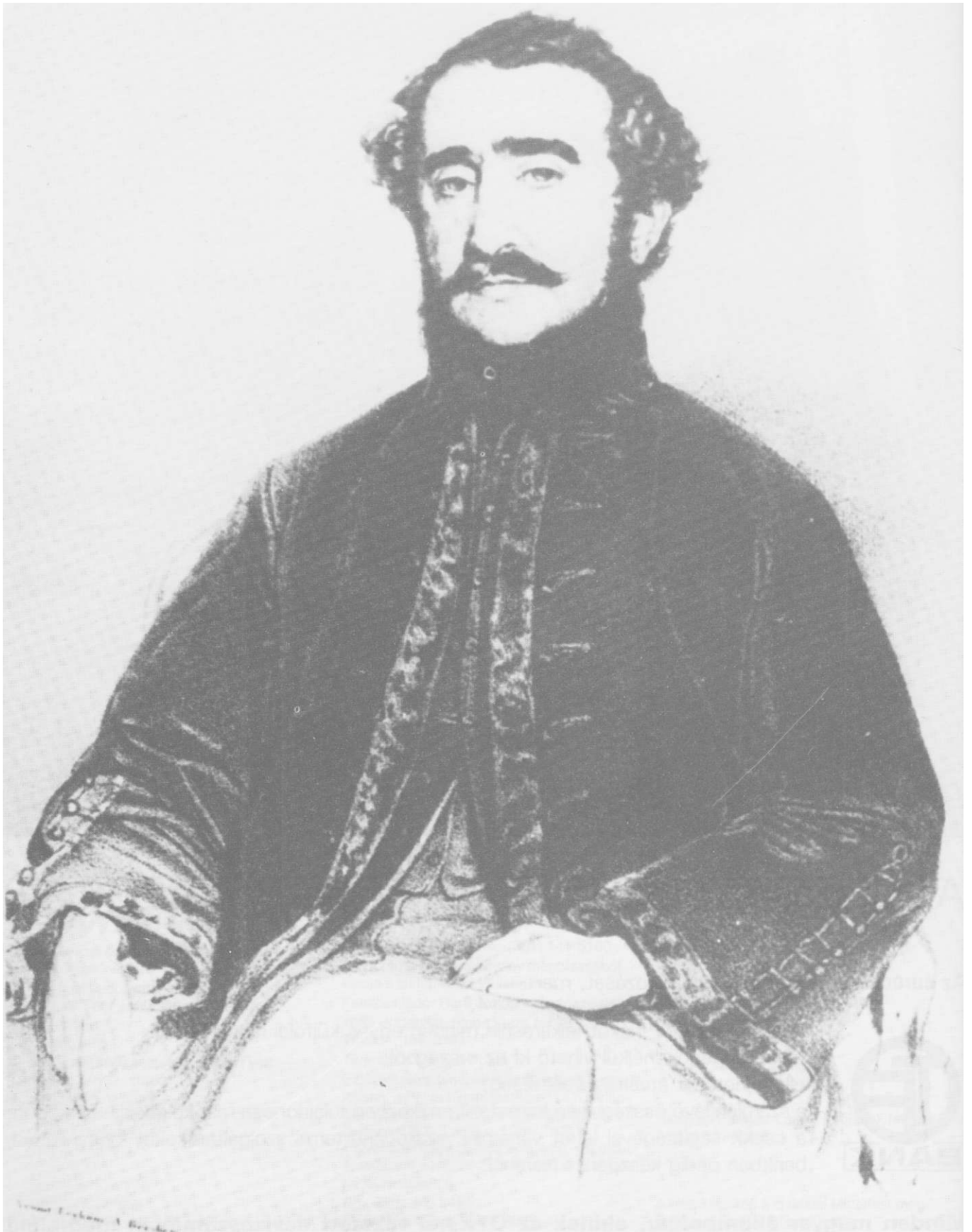
Az **eurocsekk** megkönnyíti elhatározását, mert



- nem kell az OTP-fiókot felkeresnie minden egyes külföldi kiutazáskor;
- külön engedély nélkül vihető ki az országból;
- elkerülhető az átváltási veszteség;
- a számlán lévő összeg még kamatozik, miközben tulajdonosa már költekezik külföldön;
- a csekk segítségével lehet vásárolni, szállodai-éttermi szolgáltatásokat kiegyenlíteni, bankban pedig készpénzt felvenni.

Minden magyar állampolgár, akinek az OTP-nél vezetett devizaszámláján megfelelő összegű konvertibilis deviza van, eurocsekk-kártyát és ehhez tartozó csekket kaphat. Magyarországon kibocsátják az OTP devizaszámlát vezető fiókjai.

# SZÉCHENYI EMLÉKEZETE





A magyar civilizátor Széchenyi István gróf. Igaztalanok volnánk, ha csak őt látnánk ebben a szerepben, de nem kétséges, hogy ő s leginkább ő az, akit ez a minősítés megillet.

Ma már kézenfekvőnek látszik, ami annak idején kiküzdendő és valóra váltandó magatartás volt: polgárosítás, polgárosodás nincs civilizátorikus fejlesztés, fejlődés nélkül. S amikor itt — éppen a polgárosodással összefüggésben — civilizációról esik szó, két vetületben is értelmezhető a kifejezés. Az egyik a magától értetődőbb, s azt jelöli, amit ma — jobb szó híján — infrastruktúrának nevezünk. Hiszen ha van igazi forradalom, akkor kell vasút, hajózás s persze városiasodás. Legalább ilyen fontos azonban a szó másik tartalma. Amikor polgárosodást akarunk, polgárokat akarunk; olyan embereket, akik képzettek, kulturálisan nyitottak s alkalmasak a rendi korlátoktól mentes társadalmi érintkezésre, a szabad idő eltöltésére s önérdékképviseletre.

Ha Széchenyi oly szerteágazó tevékenységét értelmezzük, önként adódik a civilizátorikus megújítás mindkét vetülete. Nem kétséges, hogy a nyugat-európai, jórészt angol polgárosodás mintáit kívánja követni. A civilizált ember fogalma a polgárosodó magatartásformával azonosul, s ez az adott korban leginkább az angol viselkedéskultúrában ölt testet. Széchenyi mégsem pusztán „importőr”, hanem honosító is. Honosító szerepének az ad fedezetet, hogy a magyarság polgári önkiteljesítésének feltételrendszerébe építi be a civilizáció kettős — infrastrukturális és emberi — tartalmát.

Azért, mert egy korszak ily nagy — s tegyük hozzá: nehezen megválaszolható — kihívásokkal terhes, még nem magától értetődő, hogy éppen ki lesz az, aki a „kizökkent idő” helyzetelérésére készíttetés érez.

Széchenyi István gróf esetében is nyilván a döntő elem a személyiség szerepe. Hiszen arisztokrata volta még csak a cselekvési lehetőséget jelenti. De tudjuk, hogy a kiváltságoltság önmagában nem ösztönző erejű tényező; a privilégium állagőrzésre is csábíthat. Bizonytalán sokat jelent a családi háttér, a kulturális indíttatás. Ez sem több azonban lehetőségnél, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy fivéreinek egyike, Széchenyi Lajos udvari tisztviselőként éli le életét, másikuk, Széchenyi Pál pedig nyolcvankét évet él ugyan, de ki sem mozdul a magánélet, a gazdálkodás világából.

Arisztokratának lenni annyit jelentett, hogy a politikai-közeleti fellépés lehetőségéért nem kellett megküzdeni. A feudális alkotmányosságban a főúr — ha nagykorú férfi — részt vehet az országgyűlés felsőtáblájának munkájában. Társadalmi helyzete megnyitja előtte a szalonok ajtaját, a társasági kapcsolatok útját. Különösen igaz ez, ha a címhez, ranghoz viszonylag erős anyagi háttér is társul.

Széchenyi István esetében adott volt a grófi cím, és az előkelő társadalmi státushoz megfelelő birtok, illetve jövedelem is rendelkezésre állt. Apja, Széchenyi Ferenc gróf a napóleoni háborúk gazdasági konjunktúrájának haszonélvezője: addig felhalmozódott adósságait nemcsak megszünteti, hanem — jelentősjövedelemre szert téve — meg is növeli a családi vagyont, amelyből aztán jut Széchenyi Istvánnak is. (A fiú évi jövedelme 60 ezer forintra rúgott, amiért akár 20 ezer pár csizmát is vásárolhatott volna.)

Az anya, Festetics Julianna grófnő, annak a Festetics Györgynek a testvére, aki Keszthelyen 1797-ben megalapítja Európa egyik belső mezőgazdasági főiskoláját, a Georgikont, majd 1817-től Helikon néven irodalmi ünnepségeket rendez, a kultúrát kívánván támogatni.

Az apa, Széchenyi Ferenc gróf politikai attitűdjét tekintve annak idején híve volt ugyan II. József császár felvilágosult törekvéseinek, de az 1790-es évektől egyre inkább a konzervatív, aulikus arisztokráciába tagolódott be. Magas tisztségeket tölt be, s 1808-ban kiérdemli az egyik legmagasabb kitüntetését, az Aranygyapjas Rendet is. Széchenyi Ferenc — akárcsak sógora — komoly adományokkal támogatta a honi kultúrát, annak ellenére, hogy saját nyelvhasználatában inkább a németet kedvelte. 1802 novemberében a nemzetnek ajándékozta ún. hungarica gyűjteményét, amely nagyrészt magyar vonatkozású könyveket, kéziratokat, metszeteket, érméket tartalmazott. Többek között ez a gyűjtemény lett az 1808-ban életre hívott Magyar Nemzeti Múzeum alapja, így Széchenyi Ferenc nemcsak nemzeti könyvtárunk névadója, hanem a Nemzeti Múzeum alapítójának is tekinthető. (1820-ban bekövetkezett haláláig ő tartotta el a múzeumot!)

Ha az apró különbözőségektől eltekintünk, akár Festetics György, akár Széchenyi Ferenc személyében egy, a korabeli Európára jellemző főúr típusa áll előttünk: a mecénás és a tudós arisztokrata. Ez a szerep kiválóan megfelelt a klasszicizmusban gyökerező ideáloknak is.

Széchenyi István gróf tehát — szerepvállalásban, kulturális indíttatásban — mintegy készen kapja a kései feudalizmus egyik legkristályosodottabb arisztokrata típusát. Az már személyes érdektelenségén, lustaságán múlik, hogy az apa — s a tágabb család — felfogásából adódó kitűnő nevelés fiatal korában hídgen hagyja. Hiába rendelik mellé a legjobb nevelőket, a vizsgákon legtöbbször a protekció segíti át. (Már tizenkét éves, s még alig tud írni-olvasni). Viszonylag fiatalon, tizennyolc éves korában, 1809-ben bevonul, s társadalmi helyzete, családi kapcsolat-

Gerő András

# A NYUGAT EMBERE ÉS A KELET NÉPE

rendszere miatt rögtön tisztí rangot kap, s a vezérkarhoz osztják be. Ne feledjük: a napóleoni háborúk korát éljük, s Ausztria mindegyik franciaellenes koalíciónak tagja.

A háborúban az igazi próbát a lipcei csata, a Napóleon elleni híres „népek csatája” jelenti számára. Schwarzenberg hercegnek, a főparancsnoknak futára, s a harcból is kivetszi részét.

A katonai szolgálat több irányú hatással jár. Vallásos s magyaros szellemű — amúgy sem túl hatékony — nevelése mintha teljesen lefoszlaná róla. Anyanyelvét jórészt elfelejti. Ugyanakkor a háború katartikus élményt jelent számára. Egyrészt arra ösztönzi, hogy élvezze az életet — amolyan hedonista főúr legyen. Ezt erősíti a bécsi kongresszus légköre, az európai arisztokrácia boldog tobzódása, a bálók, a társasági rendezvények, a szép asszonyok vonzó forgataga. Széchenyi is ott van, s az összes elérhető gyönyörbe belefeledkezik. A háború azonban megindít benne egy még alig kitapintható, később azonban rendkívül fontosá váló, ellentétes irányú folyamatot is: keresni kezdi, miként teheti hasznossá magát. Akár úgy, hogy tudós főúr lesz, akár úgy, hogy más téren, a praktikus, a gyakorlati cselekvés világában próbálja megvalósítani önmagát. A két, gyökeresen eltérő motiváció belső tépelődésre, orientációkeresésre ösztönzi. Olvas és utazik.

Ez a bizonytalan, ambivalens állapot fogékonnyá teszi a kor divatos irányzatára, a romantikára. A romantika ugyanis egyaránt elfogadottá, indokoltá teszi a „spleen”, az

életuntság, a kiábrándultság életérzését, de azt is, hogy akarjunk „valami nagyobb szerűt”; akarjuk a tetekre ösztönző érzelmi azonosulást.

Széchenyi műveli magát, olvas, Voltaire-től Adam Smith-ig tájékozódik a kor eszmei világában. De ugyanígy hat rá Byron, a romantika is. (Élete végéig megmarad benne ez az alkatához oly közel álló lelki hatás.) Utazásai (1814 és 1835 között tizenkét nagyobb külföldi utat tesz, s Angliától Törökországig bejárja Európát) kezdetben inkább a tapasztalatszerzést, az idő múltatását szolgálják. Keresi önmagát, s keresi — intellektuálisan, érzelmileg, az emberi kapcsolatok szintjén egyaránt — a legmegfelelőbb önkifejezési formát. 1821-ben megismerkedik Wesselényi Miklós báróval, a nála akkor már tudatosabb erdélyi arisztokratával. Hosszú évekre szóló mély, romantikus barátságot kötnek. Sok érzelmi csapongás után 1824-ben elkötelezi magát gróf Zichy Károlyné, Seilern Crescence grófnő mellett. (Mivel való akkor még nem lehetett, csak 1836 elején házasodnak össze, miután Zichy Károly meghalt, és a gyászév is letelt. Két gyermekük született, Béla és Ödön. A jellem és a romantika világának egyvelege az, hogy Széchenyi képes volt több mint tíz évet várni arra, aki mellett elkötelezte magát!)

Tájékozódásának irányát jelzi, hogy első angliai útja után három dolgot tart figyelemre méltónak, tanulmányozásra érdemesnek: az alkotmányt, a gépeket és a lótenyésztést. Ha tevékenységi formára, cselekvési lehetőségre fordítjuk le a fentieket, azt mondhatjuk: politika, civilizáció, életmód. De hogy mit kezdjen mindezzel, egyelőre fogalma sincs.

Magyarországi utazásai és Wesselényi erős nemzeti elkötelezettségtől átítatott intellektuális, érzelmi hatása nyomán kezd arra gondolni, hogy Magyarországon kellene hasznosítania önmagát, az akkori szellemi és lelki horizontjából adódó keretek között.

A húszas évek orientációkereső szakaszában Széchenyi először azon formákra válik nyitottá, amelyek addigi életmódjából, a családilag öröklött viselkedési mintákból adódnak.

Az európai arisztokrácia korabeli életmódjának megkérdőjelezhetetlen eleme volt a lovaglás, amelynek

fontossága Széchenyinél azáltal is megsokszorozódott, hogy katonaként mint huszártiszt szolgált. Nem véletlen, hogy angliai tapasztalatai nyomán először a lóversenyeket, (1822), a lótenyésztést (Első Lótenyésztő Egyesület — 1825) akarja meghonosítani Magyarországon. Első könyvét is a *Lovakról* címmel jelenteti meg, 1828-ban, amelyben már feltűnik az a motívum — a haszon-elv elsődlegessége —, amely majd a továbblépést jelenti. Ugyancsak a kissé anglofil arisztokrata fel fogásból következik a társadalmi érintkezés új formáinak megteremtése is, amely a Nemzeti Kaszinó létrehozásában ölt testet (1827). A kaszinó azonban több mint egyszerű intézmény: intenciójában — korabeli megfogalmazással élve — a „concentráció” eszköze, azaz a rendi, feudális kereteket fellazító, a polgári egyesülés, egyesület irányába mutató lépés. S persze a közéleti indíttatású, de a magánéletből sarjadzó szokásteremtés formái között felbukkannak a később polgári közegre jellemző szabadidő eltöltési módok: Széchenyi vezet be Magyarországon a lövészetet, az evezést, a vitorlázást, a korcsolyázást a társasági élet alkalmi közé.

A helyet, teret kereső cselekvés, magatartás részben az apa, a nagybácsi mecénási szerepének folytatásában is jelentkezik. Az adakozó főúr nagyvonalú gesztussal egyévi jövedelmét adományozza a Magyar Tudományos Akadémia megalapítására.

A sokirányú szerepkeresés, a széthúzó belső motivációk harcát olvasmányélményein, az utazások tapasztalatain és Wesselényi hatásán túl egy igen egyszerű, ám húsba vágó tényező segített eldönteni. Az 1820-as évek végére Széchenyi István gróf, a nagylelkű mecénás, a korszerűség iránt fogékonny arisztokrata súlyos felismerésre kényszerül: ő, a csaknem 90 000 hold ura, minden jószándéka, törekvése ellenére majd négy évi teljes tiszta jövedelmét fel emészti adóssággal rendelkezik. S bizony még egy kisebb kölcsön megszerzése is jelentős gondot okoz számára. Az ok igen egyszerű: a magyar feudalizmus alappillért jelentő, a XIV. századból származó jogintézmény, az ősiség lehetetleníti a gazdaság működését, a hitel megszerzését. Széchenyi gondolkodni kezd a — számára is nehezen hozzáférhető —

---

*Amikor  
polgárosodást akarunk,  
polgárokat akarunk;  
olyan embereket,  
akik képzettek,  
kulturálisan nyitottak  
s alkalmasak  
a rendi korlátoktól  
mentes  
társadalmi érintkezésre,  
a szabad idő eltöltésére  
s önérdék-képviselőre.*

---



hitelről. Alaposan, a dolgok velejéig hatolva. Felismerésekhez jut, s ezzel szerepet is talál: hite szerint választ egy kihívásra.

A *Hitel* megírása, illetve 1830-as megjelenése igazi fordulat Széchenyi pályáján, de nyugodtan mondhatjuk, Magyarország modern kori történetében is. A *Hitel*, majd a konzervatív, a feudalizmust csak tökéletesíteni, de nem megszüntetni akaró Dessewffy József gróf támadására válaszul írott *Világ* (1831), s végül a Magyarországon már betiltott, ezért 1833-ban külföldön kinyomtatott *Stádium* együttesen jelzi: kiformalódóban van az a program, amely a magyar polgári átalakulást jelentheti. Ez a program a *Hitel*ben és a *Világ*ban még csak elvi szinten fogalmazódott meg, a *Stádium*ban viszont cselekvési, követelési sorra is összeállt. (Nem véletlen, hogy ezt s nem az előző műveket tiltotta be Metternich cenzúrája.)

A *Hitel* kiindulópontja, hogy a birtokos nem olyan gazdag, mint lehetne, s ennek fő akadálya a hitel hiánya, amely a birtok elidegeníthetlenségéből, azaz az ösiségből következik. Tehát ha a birtokos jobb feltételeket akar, meg kell szüntetni a hitelt béklyóba verő ösiséget, amiből viszont logikusan következik az a jog, hogy bárkinek lehessen birtoka. A *Világ*ban a személy- és vagyonbiztonság követelésével továbbfejlesztett gondolatmenet a *Stádium*ban válik konkrét, politikai rendszerré. Hiszen ha immár nem nemesi előjog a birtok bírhatóságának joga, ha mindenkinek lehet tulajdona, akkor tarthatatlan, hogy a törvény előtt az emberek különféleképpen ítéltesse meg: kell törvény előtti egyenlőség is. Ha szabad a birtokforgalom, és a törvényes pártvéd megillet mindenkit, akkor a birtokost — származásától függetlenül — megilleti a politikai életben való részvétel joga: a liberális értelemben felfogott választójog. De ha a birtokképeség általános, akkor nem lehetséges, hogy az egyik birtokos — mert nem nemes — adózzék, a másik — mert feudális előjoggal bíró nemes — ne adózzék. Kétségtelen, hogy a közteherviselés is elkerülhetetlen. S ha a mezőgazdasági birtoklás szabad, természetesen az igazi termelés feudális kötöttségeit is fel kell számolni, így például a céheket s a különböző korlátozásokat is.

Mint látjuk, a hitel problémájától szinte logikai úton el lehet jutni a

polgári jogegyenlőség eszméjéig. Bármennyire egyszerű is azonban a logikai út, végeredménye több a logikánál: az egész addigi renddel való szembekerülés.

Széchenyi azonban nem pusztán a fenti logika útját járta meg. Többet tett: nemzeti programmá, erkölcsi erővé emelte a polgári átalakulás ügyét.

Az ő világában a *Hitel* szó kettős jelentésű: egyrészt jelenti a pénzügyi értelemben felfogott tartalmat, másrészt azonban az erkölcsi hitelességet is. Nemcsak az a célja, hogy a magyar nemesi birtokos polgári birtokossá váljék, hanem az is, hogy a magyar nemes nemes magyarrá legyen.

S ebben a gondolatmenetben az egyén minél nagyobb önkiteljesedése a feudális natio polgári nemzetté válásának útja. A nemzet nem elvont kollektívumként lebeg polgárai felett, hanem polgárai szabadságában, bátortlétében, tulajdonában jelenik meg. Ettől és csak ettől lesz nemzet a magyar — különben eltűnik, felszívódik; a nemzetnélkül fenyegeti. Nemzet viszont nincs nyelv nélkül — a mecénás főúr gesztusa a harmincas évekre már átértelmeződik: az Akadémia alapítása már a hazafi tette. S az is a hazafi elvárása, hogy az immár megerősödött magyar nyelv az állam, a törvényhozás nyelvévé váljék.

Széchenyi gondolatai négy ponton rejtettek magukban tisztázatlanságot. Az első: ki fogja mindezt végrehajtani? Széchenyi ugyanis azt gondolta, hogy bázisa a főrendekből fog verbuválódni — azokból, akik még a feudalizmus ellehetetlenülő szerkezetének is a legnagyobb haszonélvezői voltak. Nem is igen siettek a nemes gróf támogatásra. A második tisztázatlan pont: a hatalom, az udvar magatartása, az ehhez való viszony. Széchenyi soha nem nézett teljesen szembe azzal, hogy a metternichi rendszer nem érdekelt a polgári átalakulásban. A polgári átalakulás és a létező politikai szerkezet lehetséges konfliktusát (ami — a dolog jellegéből következően — Magyarország birodalmon belüli helyzetét is érintette volna) mindenáron el akarta kerülni, ezért — sokszor némi önszuggesztívó árán — azt bizonygatta, hogy az udvar a legérdekeltőbb a polgári átalakulás sikerében. Azaz: az ellenérdékű felet időnként tévúton járó, de meggyőzhető szövetségeseinek gondolta. A harmadik, töréssel fenyegető pont, a magyar

nemzeti eszme uralkodóvá tétele és a saját nemzeti polgárosodásukban fokozatosan érdekeltté váló nemzetiségek viszonya. A koncepció nem tud választ adni arra, miként fér össze a magyar állam magyar jellege és többségében nem magyar etnikuma. S végül tisztázatlan maradt, hogyan lépjen ki a jobbágyi viszonyok között élő kilencmillió ember feudális kötöttségeiből. Külön egyeegyezkedjen-e a paraszt urával; saját erejéből oldja-e meg terhei felszámolását vagy — netán — a közteherviselésen alapuló állam oldja meg a jobbágyi terhek megváltásának kérdését.

A tisztázatlanságok nemcsak Széchenyi problémáját, az egész magyar polgári átalakulás jövőjét, lehetőségeit érintik. S bizony ha bármelyik a fenti elemek közül rendezetlen vagy rendezetlenül marad, mindig lesz elég olyan politikai, társadalmi, nemzetiségi gyúanyag, amely megnehezítheti — szélsőséges esetben ellehetetlenítheti — a polgári átalakulás egészét.

A harmincas években azonban még nem közvetlen a tisztázás kényszere. Széchenyi elemi erővel veti bele magát a polgárosodás, polgárosítás személyére s az ország egészére vonatkozó, grandiózus munkájába.

Önmaga mutat példát. Gazdálkodását fokozatosan átalakítja, s egyre inkább részvényessé, vállalkozóvá lesz. Gazdasági és civilizatórikus tevékenysége nemzetemelő programmá válik. Részt vesz hengermalom és bank alapításában, gyáralapításban és kikötőépítésben, a bortermelés és a selyemhernyótenyésztés fejlesztésében. Tevékeny szerepe van az Al-Duna szabályozásában, a dunai gőzhajózás megindításában, s gondot fordít arra is, hogy Pest-Buda egyszer Magyarország méltó fővárosává váljék. Óriási munkát fektet a negyvenes évek elején megindult Lánchíd-építkezés előkészítésébe, ami az ország közlekedése szempontjából felmérhetetlen fontosságú. Az Akadémia után immár a Nemzeti Színház ügyére is gondja van. Ereje, munkabírása lenyűgöző — annak ellenére, hogy naplójában sokszor ír kétségeiről, pesszimizmusáról, belső gyötrelmeiről, idegrendszere zaklatottságáról.

Bármennyire aggódott is azonban a jövő — s önmaga — miatt, a harmincas évek mégiscsak az addig soha nem volt önkiteljesítés nagyrészt sikerekkel visszaigazolt periódusát

jelentették. A kortársak egybehangozóan állítják: Széchenyit a harmincas évek végén láttak legboldogabbnak. Úgy tetszett, a polgári átalakulás általa megindított útja az ő szellemében s az ő vezetésével járható. Kossuth Lajos nem véletlenül nevezhette éppen 1840-ben a legnagyobb magyarnak.

1841 elején indult meg a liberális szellemű, Kossuth Lajos által szerkesztett *Pesti Hírlap*. Kossuth nem tett mást, mint egyre következetesebben továbbgondolta a Széchenyitől már megkezdett, a harmincas évek reformmozgalmában gazdagított, politikai erővé vált polgárosító szándékot, utat. A következetesség itt azt jelentette, hogy egyrészt tovább finomodtak, csiszolódtak Széchenyi korábban megfogalmazott ideái, másrészt viszont Kossuth — s a liberális ellenzék politikus gárdája — megkísérelt választ találni a Széchenyi-féle koncepció tisztázatlan pontjaira. Kossuthék — noha ők is békés módon, reformok útján képzelték el a polgári átalakulást — nem hittek abban, hogy a főnemessegre kell bízni véghezvitelét. Az arisztokráciáról szólva Kossuth, lapja 1841. február 17-i vezércikkében így fogalmazott: „...ha van a nemzetnek rendeltetése — van pedig — az bizonyára teljesülni fog, velük és általuk, ha nekik tetszik: nélkülük, sőt ellenük, ha kell.” A reformmozgalom társadalmi súlypontját inkább a politizáló köznemességre helyezték, ami annyit jelentett, hogy a rendi nyilvánosság tradicionális és a polgári nyilvánosság (sajtó, egyletek) formálódó kereteit egyaránt használni kívánták. Ez a dinamikusabb, nyílt politikai diskusziókat teremtő magatartás — jellegeből következően — Béccsel, az udvarral szemben is újfajta viselkedést idézett elő. Habár a törvényességre súlyt fektett, mégis — éppen mert a diskusziót összekötötte a társadalmi

---

*Ha  
tevékenységi formára,  
cselekvési lehetőségre  
fordítjuk le a fentieket,  
azt  
mondhatjuk:  
politika, civilizáció,  
életmód.*

---

agitációval — konfrontációs lehetőségeket is magában hordozott. Ahogy a magyar arisztokráciára, úgy Bécsre is igaz lehetett a kossuthi vezércikk gondolata.

Ahhoz, hogy a reformok kikényszerítésének politikája hatékony legyen, egyre határozottabban szembe kellett nézni azzal, hogy miként oldja meg a polgári átalakulás a jobbagyfelszabadítást — azt a kérdést, amit Széchenyi jótékony homályban hagyott.

Széchenyi kezdettől fogva aggodalommal és gyanakvással fogadta koncepciójának továbbvitelét, és idegen volt számára a társadalmi súlypontjában áthelyezett politizálás módja, hangneme is. Félt. Azt gondolta, hogy a nemzet gyenge, s ha a reformszándék túl átfogó, túl vehemens, akkor a társadalmi megrázkódások és hatalmi konfliktusok sora vár a magyarságra, amely bizonytalansággal és ellentétékké válik a súly alatt. Nem felvirágzás, hanem halál lesz a nemzet sorsa. Ugyanakkor érezte, tudta, hogy — ha ilyen a kifejelet — ebben neki is szerepe van, hiszen a nagy átalakulás elindítása az ő nevéhez fűződik.

Reakciója kettős. Ha úgy tetszik, az egyik kifelé, a másik befelé irányul. A *Pesti Hírlap* első számainak megjelenése után tollat ragad, és hosszú vitiratban támadja meg Kossuthot.

Írásának a *Kelet népe* címet adja. Veszélyben látja nemzetét, mert a cselekvés helyett az agitáció útjára lépett. Kossuth forradalomba, konfrontációba viszi az országot, s ez katasztrófát fog előidézni.

Válaszában Kossuth hiába bizonygatta, hogy éppen hogy a reformok bázisának szélesítésével, ütemük fokozásával s hatásuk kiterjesztésével kerülhető el a senki által nem kívánt forradalom — Széchenyi nem változtatott álláspontján.

Az egyre kiterjedtebb, szerteágazóbb vitában Széchenyi 1842-ben újabb támadást indított. Az Akadémia közgyűlésén, alelnöki minőségében 1842. november 27-én nagy beszédet tartott, amelyben túlzó nacionalizmussal, a nemzetiségi kérdés kiélezésével vádolta meg a liberális reformtábort. Rendkívüli bizottsággal tapintott rá arra a pontra, amely az ő rendszerében is tisztázatlan maradt ugyan, de a rajta túllépők világképében is feloldhatatlan ellentmondásként szerepelt. Kritikája nagyrészt igaz volt, de a szerves s nem pusztán deklaratív megoldásra ő sem tudott receptet ajánlani.

Álláspontjával, fellépéseivel, kritikájával fokozatosan elszigetelődött a reformerek táborától. Közeledett viszont a harmincas években még ellenfeleinek számító konzervatívokhoz, akik viszont újabb terveit nem akceptálták. Így például a főrendi tábla ellenállásán megbukott azon terve, hogy minden hold földre vessenek ki két garas adót, mely egy nagyobb — a hazai gazdasági élet fejlesztését célzó — külföldi kölcsön törlesztését lett volna hivatott fedezni.

1845-re már kormányhivatalt is vállalt: a Helytartótanács, az ország ügyeit intéző legfőbb végrehajtó szerv közlekedési osztályának vezetője lesz. Abban bízik, hogy már nemcsak magánemberként, hanem állami segítséggel tudja megvalósítani elképzeléseit. Egyben bizonyítani kívánja, hogy Metternich kormánya nyitott és segítőkész. Csalódnia kell. A megígért anyagi fedezetet nem kapja meg, s noha megindítja a Tisza-szabályozás — napjainkban is tartó — munkálatait, a balatoni gőzhajózást s az első magyarországi vasútépítkezéseket, mégsem tudja elképzelései nagy részét keresztülvinni. (Az utókor egyik nagy nyeresége, hogy kidolgozza azt a közlekedéspolitikai koncepcióját, amely 1867, a kiegyezés után jórészt meg is valósul.)

Továbbra is támadja Kossuthot, s mikor a reformtábor vezérévé emelkedett politikus 1847-ben állást foglal a közteherviselés és a jobbagyfelszabadítás azonnali, és egyidejű bevezetése mellett — ami gyakorlatilag az állam közbejöttével megvalósuló kötelező örökvaltságot jelenti —, Széchenyi *Politikai Programteredékek* című röpiratában ismét, sokadszor lázítással vádolja meg.

A negyvenes évek elejétől egyre nagyobb erővel uralkodnak el rajta a „befelé” szóló reakciók is. Naplójában plasztikusan nyomon kísérhetjük: sűrűn tesz szemrehányást magának s egyre zaklatottabban, egyre reménytelenebbül látja hazája, nemzete sorsát. Önmagát hibáztatja, hiszen — úgy véli — akaratlanul is előidézője a bekövetkező katasztrófának, mivel ő indította el a forradalomba torkolló reformfolyamatot. Hol gyűlölködik, hol önmagát ostorozza, hol a diktatori teljhatalomra vágyik. Gyakorta készül a halálra — minden betegségében a pusztulás lehetőségét látja.

1848 tavaszán, mikor az európai forradalmak híre elérkezik hozzá, s



látja a liberális reformerek törekvését, hogy — törvényes úton — megszerezzék a hatalmat, ezt írja: „Magyarország vagy inkább a magyar faj most van fordulóponton: vagy ragyogva élni fog, vagy bukik örökre.”

A királyi jóváhagyással létrejövő első magyar kormányban közlekedésiügyi miniszter lesz. Helyzete paradox, hiszen az előző rendszerben is ugyanazt csinálta, amit most alkotmányos miniszterként tennie kell. Ha érzelmileg megmarad is Kossuthtal szembeni távolságtartása, elismeri: az általa annyit kárhóztatott ügy sikeres s a polgári átalakulás tekintetében gyorsabb eredményekre vezetett, mint az ő — évtizedekre tervezett — útja. Néhány hétig úgy tűnt föl: csak az anyagi szűkösség s nem a politikai szerkezet konzervatívizmusa szabhat határt szellemi s materiális alkotó energiájának.

1848 nyarán a azonban fokozatosan nyilvánvalóvá vált: sem a Habsburg-hatalommal, sem a nemzetiségek egy részével nem kerülhető el a konfliktus. Széchenyi legszörnyűbb, nemzethalált idéző vízióit látta visszaigazolódni. A fegyveres harc kirobbanásakor nem tudott szabadulni a kétségbeesés s a nyomasztó önvád súlyától. A polgári átalakulás fegyveres megvédésének cselekvésre szólító pillanatában a teljes cselekvésképtenségbe zuhant. Idegei felmondták a szolgálatot, öngyilkosságot kísérelt meg. Háziorvosa 1848. szeptember 7-én beszállította a Bécs melletti Döbling elmeógyógyintézetébe.

Három évig családját sem fogadja. Döblinget, az elmeógyógyintézetet önként vállalt börtönné tekintti — nem mozdul ki falai közül. Állapota — nem kevéssé azon hírek hatására, melyek bizonyítják: nemzetét a győzteseknek nem sikerült megölni — fokozatosan javul, s 1856-ra legendás munkaképessége helyreáll. Újból elkezd írni, és egyre több látogatót fogad. Szellemi kapacitását az abszolutizmus bírálatának szolgálatába állítja. Önismeret címmel kezdi el írni azt a művét, melyet — utóbb — *Nagy Magyar Szatíra* névvel illettek. Írás közben jut el hozzá az Alexander Bach belügyminiszter által sugalmazott, az abszolutizmus rendszerét magasztaló röpirat, a *Rückblick auf die jüngste Eutwicklungs-Periode Ungarns*. Részben belső készletéből, részben a látogatóiból összeálló kis „politikai műhely” ösztönzésére elhatározza: válaszol a rendszer névtelen panegirikuszára. Hozzákezd a

*Blick* írásához, s 1858-ban be is fejezi. (Béla fia csempészi ki a kéziratot Londonba.) A könyv 1859 elején — illegális úton — bejut a Birodalomba. Tartalma nem hagy kétséget afelől, hogy a névtelenség mögé bújó szerző nemcsak az abszolutizmus elszánt ellenfele, hanem kritikája az uralkodó, I. Ferenc József személyét sem kíméli.

Széchenyi az 1850-es évek végére politikailag igencsak aktivizálódik. Ez összefügg azzal is, hogy 1859-re úgy tűnik: megroppan a Birodalom s vele együtt az abszolutizmus is. A francia-olasz-osztrák háborúban a fekete-sárga armádia vereséget szenved, s noha ezt gyors béke követi, még marad remény a változásra. Széchenyi cikket ír a *Times*-nak, leveleket ír III. Napóleonhoz és Lord Palmerstonhoz a magyar kérdés rendezése tárgyában, s fogadja a Bachot leváltó politikai garnitúra prominens személyiségeit, Rechberg miniszterelnököt, Anton Schmerling főtörvényszéki elnököt. A helyzet felemás: Széchenyit 1859 márciusától szoros titkosrendőri megfigyelésben tartják — ugyanakkor vezető állami tisztviselők tárgyalnak vele, s politikai aktivizálódása látszólag nem ütközik akadályokba.

A felemás helyzetben 1860. március 3-án történik egyirányú fordulat. A rendőrség házkutatást tart Döblingben, s ezzel egy időben azoknál is, akik Széchenyi szűkebb látogatói, személyi körét adják. Megtalálják a *Nagy Magyar Szatíra* kéziratát, s persze az sem marad kétséges, hogy ki írta a több tucat felségsértést tartalmazó *Blick*-et. Széchenyi levélben kéri a rendőrminisztertől irata visszaadását. Március 17-én kapja meg a választ, amelyben ott áll a mondat: „Döbling az ön számára megszűnt menedékhely lenni.”

Széchenyi tudta: a mondat annyit jelent, hogy vagy tébolydába kényszerítik, vagy felségsértés címén főbenjáró pert akasztanak a nyakába. Mindkét lehetőségtől rettegett. 1860. április 1-én — utolsó bejegyzésként — azt írta naplójába: „Kann mich nicht retten” (Nem tudom megmenteni magam!)

A teljesen kilátástalan helyzet egyetlen lehetséges megoldását választotta: 1860. április 7-ről 8-ra virradó éjjel föbe lőtte magát.

Az utókor ítéletének van olyan válfaja, amely hajlamos arra, hogy Széchenyi politikai s ebből következő emberi kudarcát teljes értékűen viszszavetítse, és azt állítsa: a magyarság olyan kultúra, amely nehezen tűri a

---

*Az ő világában a HITEL szó kettős jelentésű: egyrészt jelenti a pénzügyi értelem ben felfogott tartalmat, másrészt azonban az erkölcsi hitelességet is.*

---

civilizatórikus fejlődés polgári normáit. Következőleg a polgári és a magyar két síkon fut — ha találkoznak, abból nagy valószínűséggel összeütközés lesz.

A két háború között Magyarország, napjainkig ható, korántsem egységes teória és szellemi-politikai mozgalom is született, amely — Európában nemcsak itt — kifejezetten szembe is állította a civilizáció és a kultúra fogalmát. Az elnemetlenítő, polgári kozmopolita civilizáció ellenpontjává a nemzetmegtartó népi (völkisch) kultúrát tette. Ezt a kritikát már nem civilizatórikus fejlődést elismerő, csak annak kívülről erőszakolt jellegét tagadó alapállás motiválta, hanem inkább egy erőteljes anticivilizációs hevület vezette, amely mögött polgárellenség állt, áll. Míg Széchenyi a civilizált magyar polgárt akarta, addig a népi kultúra és civilizáció szembeállításában gondolkodók a magyart úgy tudták elképzelni, hogy leválasztják róla a polgári tartalmat s a neki megfelelő civilizációt. Azaz pontosan azt teszik, ami Széchenyi szerint a nemzethalál útja.

Ma már több-kevesebb bizonyossággal tudjuk: a civilizáció és kultúra tragikus szembeállításának legfőbb oka éppen abban rejlett, ami annak idején Széchenyi személyes tragédiájának is forrása volt. Nevezetesen: a közép-európai — s így a magyar — polgárosodás politikai ellehetetlenítései, ellehetetlenülése, a bátorlététől megfosztot s ezért erős korlátok közé szorított polgárság csonka önérvényesítése. Mert ha a civilizációs fejlődés társadalmilag nem szétáramló folyamatá válik, hanem éppúgy kevesekre vonatkozó kiváltság lesz, mint a feudális privilégiumok, akkor a kritika könnyen a meddő szembeállításba, a zsákutcás konzervativizmusba csúszik bele — mint ahogy ez meg is történt.

A XX. század fényében épp ezért Széchenyi nem egyszerűen történelmi alak, hanem tényleges mérce is; annak mércéje, amit a civilizáció és nemzeti felemelkedés szerves, szét nem választható egüttese jelent. ■

## SZÉCHENYI SZERBIÁBAN

1830

Széchenyi István 1830. június 24-e hajnalán indult el Pest-Budáról, a külön e célra épített *Desdemona* fedélzetén, második keleti utazására — s első útjára az Al-Dunára. Szokatlan úti vállalkozás volt: utazás hajón a Dunán lefelé, majd a Fekete-tengeren Konstantinápolyig, Isztambulig, s vissza lóháton és kocsin Szerbián át hazáig. Az út október 19-ig, közel négy hónapig tartott. A személyzet mellett kíséretében volt az ifjú gróf Waldstein János (1809-1876), s magával vitte Beszédes József (1787—1852) vízépítő mérnököt, aki elsőnek vetette fel az Al-Duna szabályozásának gondolatát. Széchenyi ekkor harmincnyolc esztendő (harminckilencedik születésnapját hazafelé utaztában valamire bolgár földön éri meg), kísérője, Waldstein János huszonegy éves, s ez élete első nagy utazása. A *Desdemona* dereglyén Galacig úsznak le, majd görög és francia hajón Konstantinápolyig, visszafelé az akkori török fővárosból lóháton Pozsarevácig, s kocsin Pestig.

Waldstein nemcsak kellemes útitársnak bizonyult, de tartalmas naplót is vezetett az úton, melynek feljegyzései sok részlettel kiegészítik Széchenyi naplójegyzeteit. Ügyes akvarellista is volt, s fennmaradt rajzkönyvének lapjain szép vízfestményeken örökítette meg az érdekes út fontosabb állomásait és mozzanatait.

A Duna deltájához érve Széchenyi beteg, elcsigázottan, kételyek közepette jegyzi naplójába: „...én azért az elvért utazom, hogy Pestről a Dunán utazhassam a Fekete-tengerig.” Számára a végső, még távoli cél a Bécs és Konstantinápoly közötti gőzhajóközlekedés létesítése volt, ami az Al-Duna hajózhatóvá tételének lehetőségétől függött. E nagyszabású hajózási terv megvalósítása nagyarányú Duna-szabályozást igényelt, különösen a Kazán-szoroson, a Vaskapun való áthaladás akadályainak megszüntetését.

Széchenyi rövid szerbiai átutazása és látogatása Miloš Obrenović feje-

delemnél 1830 szeptember végén és október első napjaiban a Szerb Fejedelemség számára történelmi horde-rejű esemény előkészítésének idejére esik. Hosszas odázgatás és késlekedés után végre küszöbön állt a hattişerif elfogadása és kihirdetése, amellyel a szultán a fejedelemség autonómiáját biztosítaná. Az 1829. szeptember 14-én Drinápolyban megkötött orosz—török békeszerződés kötelezte Törökországot, hogy maradéktalanul teljesítse Szerbia iránti korábbi kötelezettségeit, s ennek nyomán fogalmazták meg már 1829. szeptember 30-án a békeszerződés függelékeként a Porta belső készségnyilatkozatát, amely e nemzetközi kötelezettségeket tartalmazta. Ezt az okmányt 1830. február 6-án kihirdették Kragujevácon a szerb népszkupstinában, mint annak kétségtelen jelét, hogy hozzáálltak a szerbkérdés megoldásához. 1830 augusztus végére hosszan tartó tárgyalások és egyezkedések után dolgozták ki annak a diplomának a szövegét, melyet Mahmud szultán végül 1830 október elején elfogadott. E szultáni hattişerifet végül 1830 december közepén hirdették ki jogerősen török és szerb nyelven Belgrádban. Szerbia teljes belső autonómiájának elnyerése mellett a diploma megerősítette Miloš Obrenovićot is a fejedelmi méltóságban, egyben e méltóságot örökletessé tette az Obrenović családban. A vámrendelkezések ugyancsak előnyösek és alapvető fontosságúak voltak Szerbia és kereskedelme számára. Miloš fejedelem tehát várakozással teli napokat élt Széchenyi pozsareváci látogatásának idején, s Szerbia függetlenségének elnyerése és ennek kedvező külpolitikai lehetőségei és fejleményei minden bizonnyal felmerültek beszélgetéseik során, hiszen a Szerb Fejedelemség függetlenedése a Magyarországgal való közvetlenebb kapcsolatok kialakítását is lehetővé teszi majd.

Széchenyi látogatásának legfőbb indítéka az volt, hogy megnyerje a szerb fejedelem támogatását az Al-Duna szabályozásának tervéhez. Bár Miloš fejedelem felkarolta a tervet, könnyen meglátva annak minden előnyét Szerbiára nézve, a feje-

delemség részvétele a grandiózus terv megvalósításában csupán jelképes lehetett, hiszen a tárgyalások idején Szerbia belső autonómiájának a kérdése is még csak a megvalósulás útján volt, s a sok évszázados török megszállás után függetlenedő fejedelemség, temérdek más szükséglete közepette jelentősebb beruházásokra nem is gondolhatott. A találkozás nyilván Miloš fejedelem elképzeléseinek és hozzáállásának a kifürkészését is szolgálta, de megelőzte a későbbi szükséges diplomáciai lépéseket is a mind önállóbbá váló Szerbia részvételének és feltételeinek számításba vételével.

Széchenyi megbetegedése miatt hosszabb s kényszerű isztambuli időzés után szeptember 14-én keltek útra. Waldstein János mellett Széchenyi kíséretéhez csatlakozott Eisenbach Ferenc kapitány is, az isztambuli osztrák követség egyik tagjának fivére. A terv szerint szárazföldön, lóháton tették volna meg az utat Szerbián át hazáig. Isztambultól Belgrádig akkoriban a tatár futárok hat nap alatt vágattak át! Széchenyi és kísérei Drinápolyon át lovagoltak Szófiáig, ahonnan szeptember 26-án kora reggel indultak tovább, s a Szerb Fejedelemség akkori határát már 27-én Nišnél érték el. „Mielőtt Nišbe ér az ember — írja Széchenyi —, ahol Ó-Szerbia kezdődik — egy tornyot látni, mely a maga nemében a legkülönlegesebb, mit láthatni. Befalazott emberfökből áll — az utolsó előtti forradalomban kivégzett szerbek koponyáiból! Iszonyú látvány! Ilyen előzmények — ilyen iskolák és tapasztalatok képezik a szerb egység alapját! És annak, hogy az országban összetartás van és nincsenek előítéletek. — Ilyen keserű vér-forrásból, mely a függetlenségért ontatott — előbb-utóbb szabadságnak és boldogságnak kell fakadnia és fog is fakadni Szerbia számára. ...Minő tárgy volna e torony egy költeménynek. A sok jajszó és siralom, mi benne elnémult...”

E koponyatorony ma is látható Niš városában. 1809 májusában a čegari sáncot védő, elesett szerb felkelők mintegy ezernyi fejéből emeltette elrettentésül a niši pása. Stevan Sindjelić, a felkelők vaj-





Fogadás Miloš Obrenović fejedelemnél a pozsareváci koriakban, 1826-ban. Jobbra a fejedelem és Ljubica fejedelemasszony Milán és Mihály fiaikkal. Színezett kőrajz Joakim Vujić

(Baja, 1772—1847, Belgrád) Utazás Szerbiában (Putešestvije po Srbiji) című útleírásából (Buda, 1828. Egyetemi Nyomda)

dája, kilátástalannak látva a török túlerővel szembeni ellenállást, a puska-ropos hordók közé lőtt, s a betóduló török katonasággal együtt a levegőbe röpítette a sáncot, felkelőivel együtt a hősi halált választva a megadás helyett. A felkelők tetemeit ekkor lefejezték, s a fejekből négyszögű tornyot raktak: 56 sorban építették a torony falába a fejeket, arccal előre. Élménye olyannyira belerögződött Széchenyi emlékezetébe, hogy jelképerejévé vált, s érveléseinek évtizedekkel később is példaként idézi meg az önkényuralmi rendszert leleplező nevezetes

Visszapillantásában (a *Blickben*), melyet tragikus vége előtt névtelenül adott ki Londonban. „Emberekkel és népekkel legalább becsületesen kell eljárni” — mondja ki benne. De naplójában is, a honi állapotokon keseregve, még az élmény közvetlen hatása alatt, megörökíti: „Félek, félek, hogy nálunk hiányzik a niši torony!”

Mivel Széchenyinek feltett szándéka volt találkozni Miloš Obrenović fejedelemmel, szeptember 29-én Ražanjból Jagodina (a mai Svetozarevo) felé vette útját, ahonnan Kragujevacba ment volna. Miloš fejedelem uralma alatt (1815-1839) Kra-

gujevác volt Szerbia székhelye, Belgrád csak fia, Mihailo Obrenović első fejedelemsége idején (1839—1842) lesz Szerbia fővárosává. Mivel a Morava folyón híd csak Čuprijánál volt, Jagodinát kénytelenek voltak érinteni, ahol szerencsére megtudták, hogy „Szerbia Ura” éppen Pozsarevacban időzik. „A Morava völgye gyönyörű, egész Magyarországon nem ismerek ilyen buja, friss tájat. Ó, erdei szalonkák szagát érezni! Szerbiának általában egészen más a jellege, mint Ruméliának és Bulgáriának. Inkább Magyarország erdős hegyi vidékeire emlékeztet. Sötétebb és komorabb. Az ember alig jut ki az erdőkből!” — jegyzi fel

Miloš Obrenović szerb fejedelem turbánnal és vörös kaftánban. Mindkét arcképet a bajai születésű szerb festőművész, Paval Djurković (1771—1830 után) festette 1824 februárjában Kragujevacon. (Nemzeti Múzeum, Belgrád)



Széchenyi naplójába. Jagodinai szállítás után szeptember 30-án gyors iramban Batočinába lovagoltak, ahonnan váltott lovakkal még aznap Svilajnacba értek. Széchenyi Svilajnacból írt Miloš fejedelemnek, s levelehez báró Franz Ottenfels-Gschwindt konstantinápolyi osztrák internuncius, az Osztrák—Magyar Monarchia követsége helyettes vezetőjének ajánló sorait is mellékelte. A két levelet vágtában vitték előre Pozsarevácba, jelezni a szerb fejedelemnél érkezésüket.

Miután az éjszaka az idő kiderült, október 1-én már korán elindultak Svilajnacból, s már két óraker Pozsarevácba értek. Elhagyva Svilajnacot, „az erdő szélére érve számos kis helységen át, helyesebben mellettük elhaladva, az volt az érzésünk — írja Waldstein —, mintha Amerikában volnánk, új telepések között, oly vad és nyüzsgő itt a világ: csupa új ház.”

Miloš Obrenović kitüntető figyelemmel és tisztetettel fogadta s látta vendégül Széchenyit, látogatásának szemlátomást kivételes jelentőséget tulajdonított, számolva azzal, hogy Széchenyi személye és befolyása jelentősen előbbre viheti a Szerb Fejedelemség szükségszerű és hasznos magyarországi kapcsolatainak megerősítését. Ezt fogadásának külsőségeivel is hangsúlyozni és kifejezésre juttatni kívánta. Széchenyi és kísérei nyolc órás lovaglás után meglehetősen fáradtan értek Pozsarevácba, ahol az „Úr” udvarháza előtt „körülbelül egy félszázadnyi nem elegánsan, de európai és igen célszerű módon öltözött katona állt fegyverbe és tisztelgett” előttük. Megperdültek a dobok, Széchenyi odalovagolt és megköszönte a tisztelgést.

Pozsarevác egyébként jelentős történelmi esemény színhelye is volt, amiről Széchenyi nyilván tudott: az osztrák—török háborút követően 1718-ban az a békekötés fűződik hozzá, melyet Szavójai Jenő sikeres hadjárata után (Pétervárad 1716, Belgrád bevétele 1717) Anglia és Hollandia közvetítésével Törökország, Ausztria és a Velencei Köztársaság között huszonnégy évre fogadtak el.

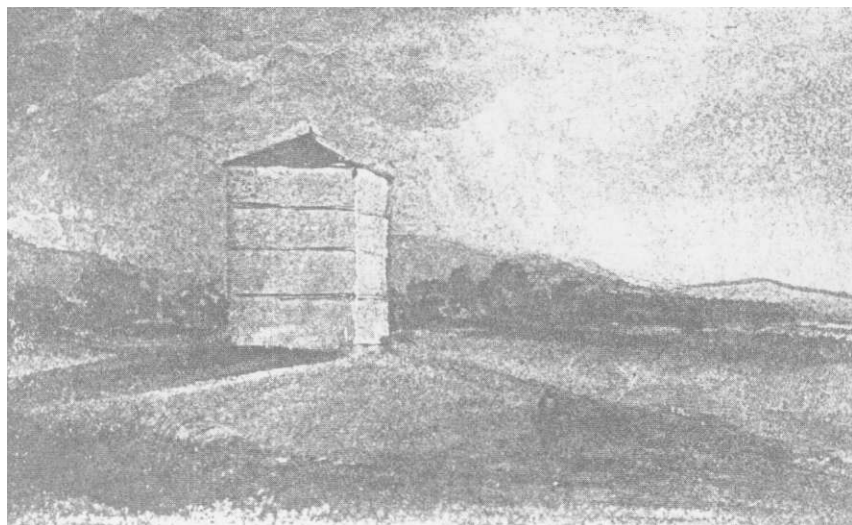
Pozsarevácon a fejedelem személyes vendégei voltak, s az udvarházban kaptak szállást.

Miloš Obrenović október 2-án, kora délelőtt fogadta Széchenyit és kíséreit a pozsareváci új konak emeleti fogadószobájában, melynek ke-

leties zárt, erkélyszerű kiszögellése volt a homlokzatán. Széchenyi „Ő Excellenciájának” szólította „Szerbia urát”, akit az oroszok „Herceg Őfenségének” tiszteltek. A kihallgatáshoz magyarosan öltöztek fel. Széchenyi és Waldstein fekete atillát öltött, hozzá kalpagot s török kardot. Széchenyinek igen szép fekete kócsagtolla és boglárja volt. Eisenbach granicsárkapitányi egyenruháját vette föl. „Miloš egy erkélyszerű helyen, kis diványon ült a sarokban, ránk székek vártak — írja Waldstein János, az audiencia szemtanúja és résztvevője. — A szokásos bókokkal kezdtük. Látszott (a fejedelmen), milyen kellemetlen neki a formális válaszadás. Utána érdekes beszélgetés fejlődött ki (természetesen Aleksa Popovski német tolmácsolása segítségével) a politikáról. Nyíltan megmondta: nem érti, miért nem

vette át Szerbia védnökségét Ausztria, hiszen szomszédos állam, és Szerbiával azonosak az érdekei stb. Mivel Ausztria több ízben — bár igen udvarias formában — visszautasította őket, Oroszországhoz fordultak. Oroszország azonban nem nyújt nekik védelmet, mert a pétervári udvar igen messze van és az ország teljesen félre esik Oroszországtól. Széchenyi a Duna-szabályozásról kezdett beszélni. Miloš helyeselt és megígérte, hogy minden tőle telhető módon hozzájárul. Több ízben sajnálkozását fejezte ki, hogy ez a nyár kihasználatlanul maradt, holott most a Duna minden szikláját és akadályát tisztán, szabadon lehetett látni, mert a víz oly alacsony volt.”

Miloš fejedelem Szerbia politikájának tágabb, európai keretére is kitért a beszélgetés folyamán. „Szóba kerültek a franciák. Nagy csodálattal



„Čele kula” — a niši „koponyatorony”. Waldstein János akvarellje, 1830.

Alatta: A felkelők koponyái a torony falába építve

Széchenyi István és Waldstein János 1830-as keleti utazásának naplófeljegyzéseit Kálnoky Hugó kiadása (Bp. é.n.) és részben Széchenyi István naplóinak 1978-ban megjelent válogatása alapján (Györffy Miklós fordításában) idézzük. Kálnoky Hugó kiadásának magyar fordítását a hagyomány szerint a tragikus sorsú Bálint György (1906—1943) készítette névtelenül.





beszélt róluk, úgy látszik általában nagy véleménye van Franciaországról, Angliáról viszont nincs eléggé tájékozva.” Délután, amikor folytatódik a beszélgetés, ugyancsak politikáról esik szó. „Széchenyi sokat mesél Angliáról, bámulum Aleksát, aki oly kitűnően foglalja össze” — jegyzi meg Waldstein.

Széchenyi így írta le találkozását a szerb fejedelemmel: „Miloš minden hűhó és hivalkodás nélkül fogadott bennünket. A természet tiszta, romlatlan fia — nem tud sem írni, sem olvasni —, mégis felér a mi hivatalnokaink javával. Mindent tud, mindent megjegyez, tudja magát mérsékelni, a megfelelő időt kivárni, tud alakoskodni, hallgatni. Vuk Stefanovičot elejtette, mert az túlságosan élesen nyilatkozott a papságról. — Ugyanúgy gondolkodik, mint Vuk —, de e komédia jóvoltából a papság él-hal érte. Feláldozott egy embert, aki Zimonyban maradt és ő titokban támogatja — ezzel megerősítette hitelét, ami feltétlenül szükséges volt és nélkülözhetetlen Szerbia számára. Uralkodói jellemvonásra vall ez — támogatni Vukot: ez magánemberre vallott volna. Egész józan, praktikus lényege világosan tanúsítja, hány emberfő zavarodik meg és válik szinte esztelenné Európa-szerte a tanulástól, studiumtól és neveléstől. — Beszélgetésünk hosszára nyúlt, és azt hiszem, érdekes volt.”

Az Al-Duna szabályozásának a terve Széchenyi részéről visszatérő tárgya volt beszélgetésüknek. „A Duna szabályozásának a jelek szerint a leghatározottabban pártját fogja — összegzi napokkal később Széchenyi — és ezt ki is nyilvánította. »Kár, hogy ebben az esztendőben már nem foghatni semmihez, mert ritkán ily alacsony a vízállás«, mondotta három-négy ízben is.”

Miloš fejedelem közvetlenségére emlékezik Waldstein is, azt írja, hogy „már az is szemlátomást terhes volt neki, hogy Széchenyi különlegesen tisztelettudó iránta”. S amikor ebéd után még egy hosszú beszélgetést folytattak a fejedelemmel „még vidámabb volt mint ebéd előtt”. A hangulat szemlátomást oldódott és meghittebb lett: a fejedelem átöltözött, könnyebb vörös kaftánt öltött, és díszes turbánját is levette.

A szerb fejedelem árulkodó jellemvonásai közül Waldstein — első benyomása alapján — életvidámságát emelte ki. „Nagyon szívesen és nagyon sokat nevet” — jegyzi meg ró-

la. Bár különösebb szellemet vagy nagyságot nem olvas ki arcvonásaiból, mégis így jellemzi: „Érdeemes elgondolkodni rajta: erejével megfékezte a törököket, fennsőbbiségével egybekovácsolta nemzete széthullott szilánkjait, okosságával helyesen választotta meg és ragadta meg a meghódolás és a felkelés pillanatait. Mindeme tulajdonságai, melyekhez az adott szó szentsége is járul (ezt sajnos ma már csak a műveletlen népeknél találjuk), megszerezték ez uralkodásra született férfi számára mostani népének szívét és azzá tették, amire a természet is rendelte: uralkodóvá és szervezővé.”

Október 3-án Széchenyi és kísérete folytatta útját Pozsarevácból, s ebédre már Szendrőn-Smederevóban voltak, majd a tizenhat órás utazás végén Grockába értek szállásra. „A fejedelem, miután még igen sokáig beszélgettünk vele, befogatott számunkra négy szürkét (erdélyieket) egy régi rozszant hintóba, poggyászaikat felrakatta két kis paraszt szekérré — és azzal elköszöntünk” — emlékezik a búcsú pillanataira Széchenyi. A Duna mentében utaztak. „Szerbia partjai szépek, üdék, frissek, csupa fa” — jegyezte fel korábban Széchenyi.

Waldstein feljegyzi, hogy a túlsó oldalon aznap pillantották meg visszaútjukban először „szeretett hazájuk” partját, s Széchenyi is alig tudott úrrá lenni meghatottságán, hogy szerencsésen zárult le útjának első szakasza Szendrőn, ahol három hónapja lefele menet már megfordultak. „Kocsink előtt egy fegyveres lovagolt és Szendrőig igen jó úton haladtunk, lépésben, tüzes és ritka mozgás miatt csintalan lovakkal. Bármily fáradt voltam is, szívesebben ültem volna nyeregbe” — kesereg némileg naplójában Széchenyi.

Belgrád felé október 4-én Grockából vették útjukat. „Az út valóban festőien szép volt. Micsoda környéke van Belgrádnak!” — mondja Waldstein. — „Nagyon kellemes szállást kaptunk Miloš fejedelem házában”, mely Széchenyi szerint „elég kellemes és kényelmes. Két orosz vezérkari tiszt lakik a házban. Több hónapot töltöttek Szerbiában felméréssel és térképhelyesbítéssel. Egyikünk előtt sem mutatkoztak — sem délben, sem este nem jöttek közénk.” Feltehetőleg Miloš fejedelem ma is álló topćideri konakjában szállhat meg, amely hasonlatos a pozsareváci udvarházhoz, csak kisebb.

Belgrádban a fejedelem házában annak „számos embere” fogadta őket. Ebéd után a bazárban vásároltak, de sem Széchenyi, sem Waldstein naplójában érdemlegesebb bejegyzést Belgrádról nem találni. Amikor

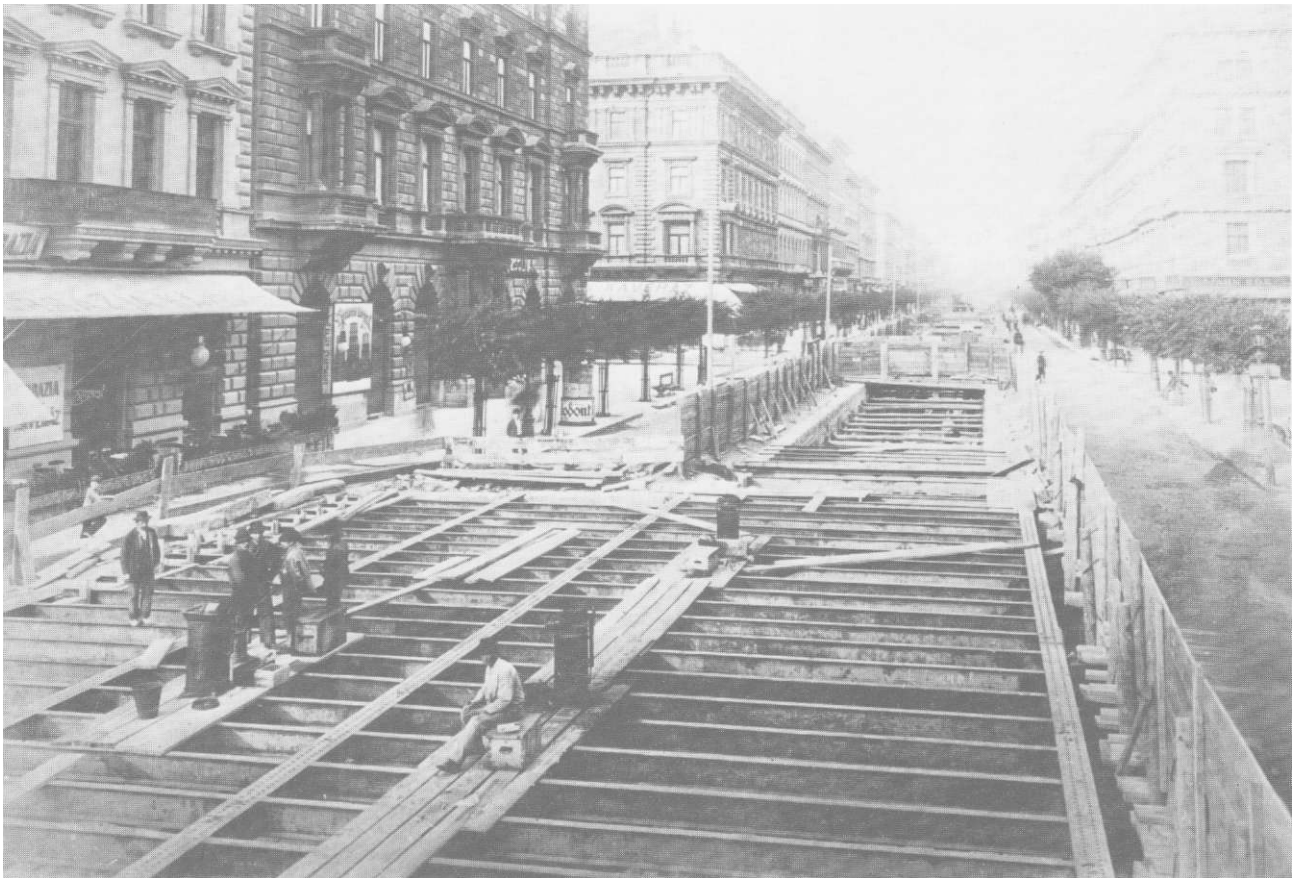
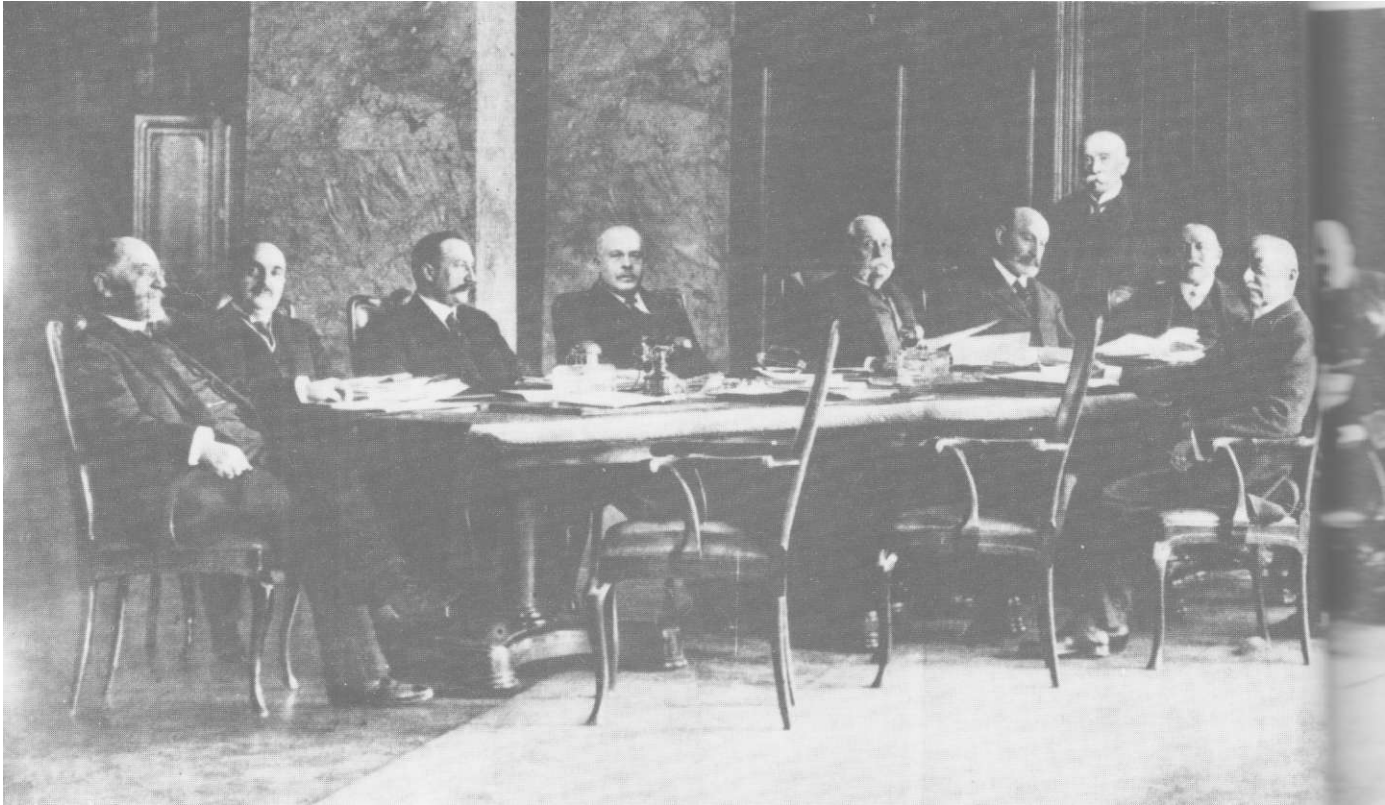
még június végén először értek hajókkal Belgrád alá, Széchenyi ezeket az ellentmondásos benyomásokat jegyzi fel naplójában: „Belgrád fekvése nem lepett meg — de minden esetre szebb, nagyobb szabású és kényelmesebb, mint Pest és Buda.” Belgrádban meglátogatták a pasát. „Még nekem is feltűnt, milyen nagy a különbség... amint átkelünk a Száván.”

Október 5-én a hosszára nyúlt utazás a végéhez közeledett: Széchenyi és kísérei Belgrádnál átkeltek a Száván és Zimonyba értek.

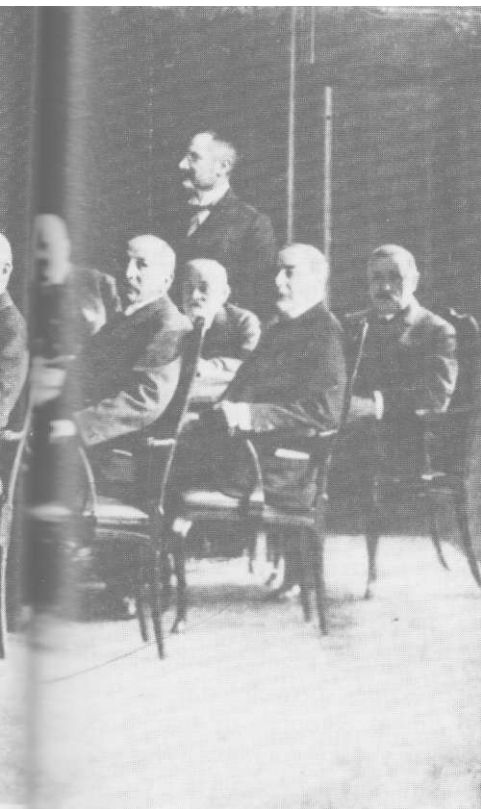
A Duna szabályozása Széchenyi nagy vágyálma volt, amely életében nem teljesült, s nagyszabású előrelátó tervei részben csak a századvingen váltak valóra. Bár 1833-ban mind királyi biztos vehette kezébe a szabályozási munkálatok irányítását, a terv véghez vitele nem sikerült, a megkezdett hatalmas munka hamar félbeszakadt. A még alakuló és függetlenedő Szerb Fejedelemség részvétele Széchenyi korszakos elképzelésének valóra váltásában ekkor csupán eszmei értékű és jelentőségű lehetett, hiába nyerte meg tervéhez kezdetben Miloš Obrenović fejedelem rokonszenvét és pártfogását. A Duna szabályozásának kérdésében sok érdek ütközött, és Szerbia még nem lehetett befolyásos társ e szerteágazó és összetett nemzetközi és nagyhatalmi játszmában. Legkevesebb pedig a hatalmas beruházás terheinek megosztásában és akárcsak részleges vállalásában. Bár Széchenyi egy ideig fenntartotta még kapcsolatát a szerb fejedelemmel, hamar be kellett látnia, hogy nem számolhat Miloš Obrenović eredményes közvetítésével és diplomáciai befolyásával sem.

Széchenyi kíséretében tett utazása és szerbiai élményei rokonszenves összjegyzéként Waldstein János, az útítárs és szemtanú hitelével néhány megindító mondatot hagyott hátra naplójában Szerbiáról és népéről. E napló több mint egy évszázad elteltével látott csak napvilágot, már a második világháború fel lángolása idején, ekkor váltak ismertté 1830-ban feljegyzett bizakodó gondolatai és reménysegei legközelebbi déli szomszéd-nemzetünk felemelkedéséről: „Ritkán látni embereket, akik annyira előítélet nélküliek, mint a szerbek. Tudják, hogy barbár elnyomás alatt voltak és állandó háborúik alatt nem gondolhattak másra, mint szabadságukra. Ezért a jónak hamarosan könnyű útja lesz hozzájuk.” ■

# ALAPÍTÁSOK KORA





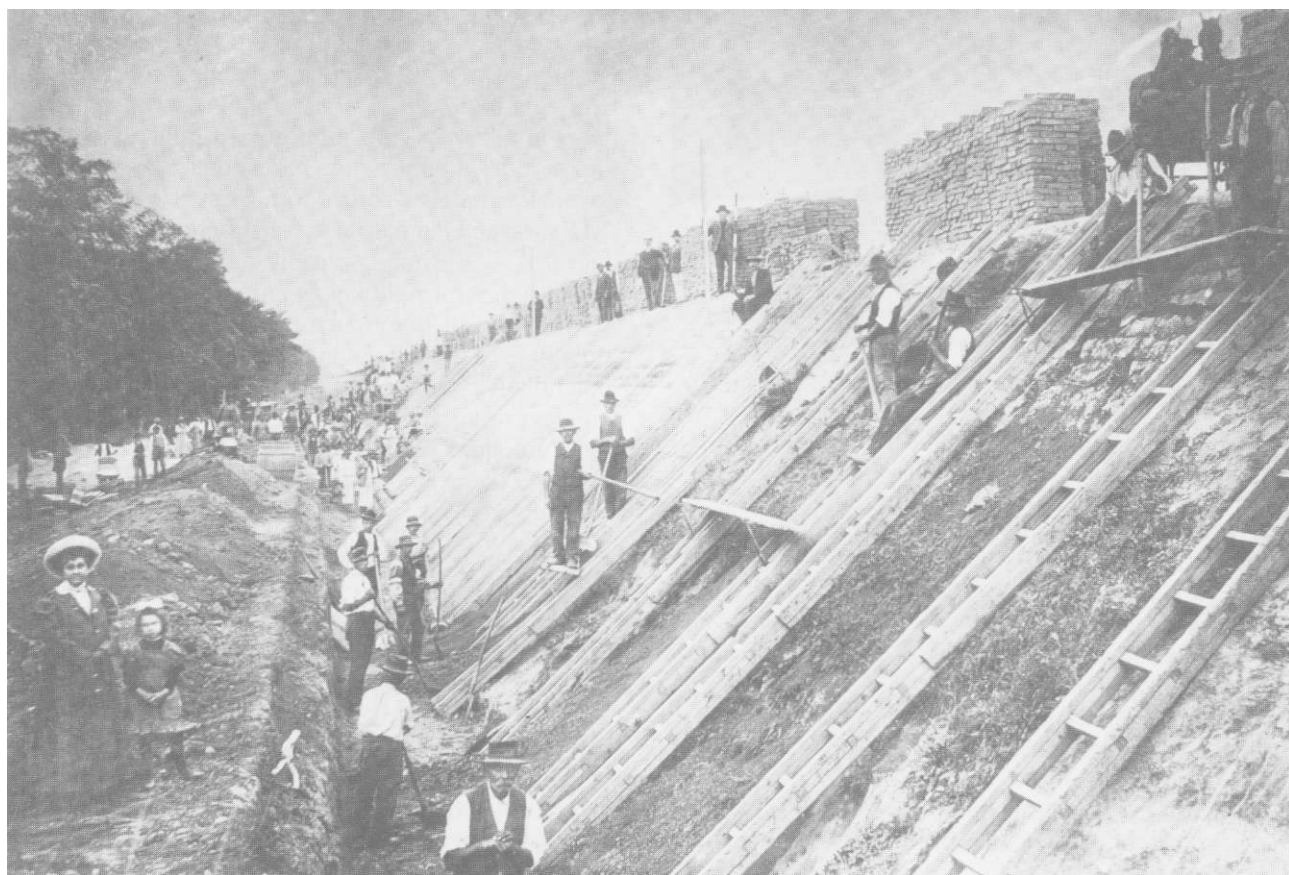


Kezdőkép: a Kereskedelmi Bank igazgatósága, 1917-ben

Fent: a Rohmwalter nyomda személyzete Sopronban, 1890-ben

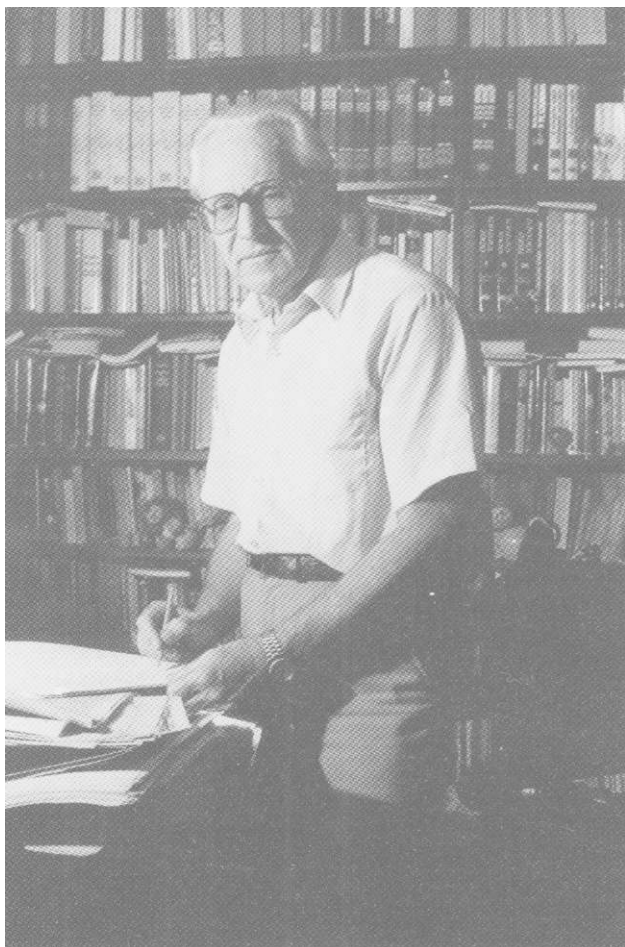
Alatta: az épülő földalatti az Andrassy úton, 1895-ben

Lent: a szegedi körtöltés burkolatának építése 1906–1908 ban



Hanák Péter

# AZ ALAPÍTÁSOK KORA



*Az Európai Utas  
tisztelettel és szeretettel  
köszönti  
a hetvenéves  
Hanák Pétert*

A magyar *Gründerzeit*, a nagy alapítások és vállalkozások, a szolid béke és prosperitás kora az 1860-as évek közepétől az első világháborúig, tehát kerekén egy fél évszázadig tartott. A köztörténetírás a dualizmus korának nevezi. Magyar függetlenségi pártiak a függőséget, a magyar jelleg hiányát, népi írók a hazai feudalizmussal szövetkezett idegen tőke uralmát kárhoztatták benne, konzervatív tudósok a hanyatlás és tévelygés, a Sztálin nevelte kommunista honfiak „a legszemérmertlenebb politikai elnyomás és a legféktelenebb gazdasági kizsákmányolás” korának nevezték. Alkalmassint a hatalmas szintkülönbségeket, a süllyedés és a nyomorúság nyomasztó hatását kívánták csökkenteni azzal, hogy ódiomát az elődökre, az alapítók és a vállalkozók nemzedékére háírtották. Hanyatló korok kudarcos ügyvivői sosem hálások az alkotó elődöknek.

A kudarc azonban barátja a történelemnek. Az uralmi apparátus és ideológia megingása segíti a tisztánlátást.

Uralmi rendszerek és eszmék sorra elbuktak, az elődöket visszaminősítő címkék elkoptak, de maradt az Andrássy út s a Nagykörút az Oktogonnal és a Nyugati pályaudvarral, megmaradt, ha megtépázva is, a Goldberger, az Egyesült Izzó. Csepel — és a Duna-parti parlament. A nagy vitákból jószerint nem a jelzők, hanem a tények maradnak meg.

A tények. Kétezerről 22 ezer kilométerre bővült a vasúthálózat, 8600-ról 386 ezerre felugrott az alkalmazott gépi löerő, alig 100 ezerről 600 ezer főre nőtt az ipari munkásság, 800 millióról 13 milliárd koronára duzzadt a hitelintézetek tőkeállománya, a nemzeti jövedelem meghatszorozódott. És persze Budapest. A XIX. század eleji három kisvárosból millióssá nőtt világváros — Európa nyolcadik nagyvárosa — éppúgy gazdasági, mint politikai és kulturális központ. És az sem teljesen áll, hogy ez a tüneményes pályafutás egyedülálló jelenség lett volna: Budapest fénylett, a vidék belefulladt a porba és a sárba. Gondoljunk csak a pezsgő Nagyváradra, az átalakuló Debrecenre, Kolozsvárra, gondoljunk Pécs, Szeged, Szabadka, Marosvásárhely, Kecskemét modern városközpontjára. Egy készülő album képeire rácsodálkozva mondotta a minap az egyik kiadónk igazgatója: „Milyen remek fotók, milyen tiszta városok!” — Remek fotóink ma is akadnak.

\*

Nagy adag elfogultság és mély gyökerű előítéletek kellett ahhoz, hogy írók, tudósok, kiművelt elmék idézőjelbe tegyék a boldog békekor — a *belle époque*— emlékét, negligálják eredményeit, és legnagyobb civilizatorikus vívmányain és kulturális alkotásain a hullafoltokat fedezzék fel. És legalább annyi keserves tapasztalat, sorscsapás és szívós tényfeltárás kellett volna ahhoz

Fotó: Déri Miklós

**Uralmi rendszerek és eszmék  
sorra elbuktak,  
az elődöket visszaminősítő címkék elkoptak,  
de maradt az Andrássy út  
— és a Duna-parti parlament.**

is, hogy feltárjuk, a szakmával és a közvéleménnyel elfogadtassuk a reális képet: a korszakos civilizációs eredmények és a korszakformáló kulturális alkotások tényét. Évtizedek kellettek hozzá, hogy feltehessük a tudományos kérdést: milyen feltételrendszerben jöhettek létre, milyen források táplálták a múlt század második felének hatalmas gazdasági-társadalmi és kulturális fellendülését, mi volt ebből általános és mi regionális, a kettős Monarchiára jellemző sajátos jelenség.

\*

A dualizmus kora, kedvező nemzetközi csillagállásban született. Európa az 1848-as forradalmak, az 1860-as évtized nemzeti háborúinak lezajlása után 1870-ben hosszú időre elcsendesedett. Az előző zaklatott korszak pozitív eredményeket hozott, és szerencsét, alkalmasint a veszteseknek is. Franciaország megszabadult joviális diktátorától, III. Napóleontól, Ausztria — viszonylag csekély veszteséggel — a létét aláásó tehertételektől, az olasz és a német egyesítés veszélyeitől. A legyőzött Magyarország is jelentős belső autonómiához és szabadabb fejlődési lehetőségekhez jutott. Még a Párizsi Kommunről is elmondhatjuk, hogy megőrizte az anygali hírt, a jövő szép reményét, és gyors, brutális leverése folytán nem osztozott a győztes forradalmak kiábrándító sorsában. 1871 januárjában, a versailles-i tükörteremben a német császárság kikiáltásával és május végén a kommunárok falánál egy korszak lezárult.

Béke volt, valóságos békekorszak, csaknem egy fél évszázadig, forradalom sem robbant harmincöt évig, az is a peremen, Oroszországban, és nemzeti háborúk a Balkánon, amelyek csak az újságolvasók idegeit borzolták, nem a lakosság tömegeinek nyugalmát. A dualizmus fénykora egybeesett ezzel a derűs, szolid európai békével és a hozzá társult jóléttel, egy fél évszázados prosperitással, amelyet időnként ugyan — 1873-ban, 1900-ban s a következő években — válságok akasztottak meg, s a század utolsó évtizedeinek agrár árcsökkenését a gazdák mindenütt megsínylették, de az egyenes vonalú haladás trendjét és hitét nem törték, biztonságérzetét nem ingatták meg.

Csak az adatok sokasága érzékeltethetné a tökécs civilizáció teljes térbeli kibontakozásának és évtizedről évtizedre halmozódó teljesítményeinek dinamikáját, s erre itt most nincs terünk. A piacok Európában és a meghódított gyarmatvilágban rohamosan bővültek, a nyersanyagforrások, az energiahordozók még kimeríthetetlennek látszottak, a kommercializált mezőgazdaság, a szakadatlan migráció bőséges utánpótlással

látta el a munkaerőpiacot, habár a korszak vége felé képzett szakmunkásban már mutatkoztak hiányok, különösen, amikor az alacsonyabb műszaki szinten termelhető szén és acél a magasabb szakképzettséget követelő elektromosság és a finommechanika váltotta fel. Ez volt az a kor, amikor a tudománnyal társult technika, az ipari forradalommal megalapozott gépesítés évről évre csodákat művelt — olykor elszabadulva megalkotói ellenőrzése alól: amikor a kapitalizmus extenzív szakasza kiteljesedett, és összefonódott az intenzív termelési, szállítási, forgalmazási módszerekkel: amikor a föld felosztása nagyjából befejeződött, s nyomban megindult az újrafelosztása.

Ez volt az a kor, amikor a régi nagyváros — és tucatnyi középváros — modern metropolisszá nőtt, amikor a hatalmas urbanizációs vívmányok, lakás, higiénia, kényelem, közlekedés, világítás mellett és mögött a nyomor és a szociális problémák tömege halmozódott fel, s amikor a modern közegészségügy és közoktatás óriási hálózata kiépült, habár Európa perifériáira, ott is a vidékre, a falvakba a civilizáció csak vontatottan és vonakodva vonult be.

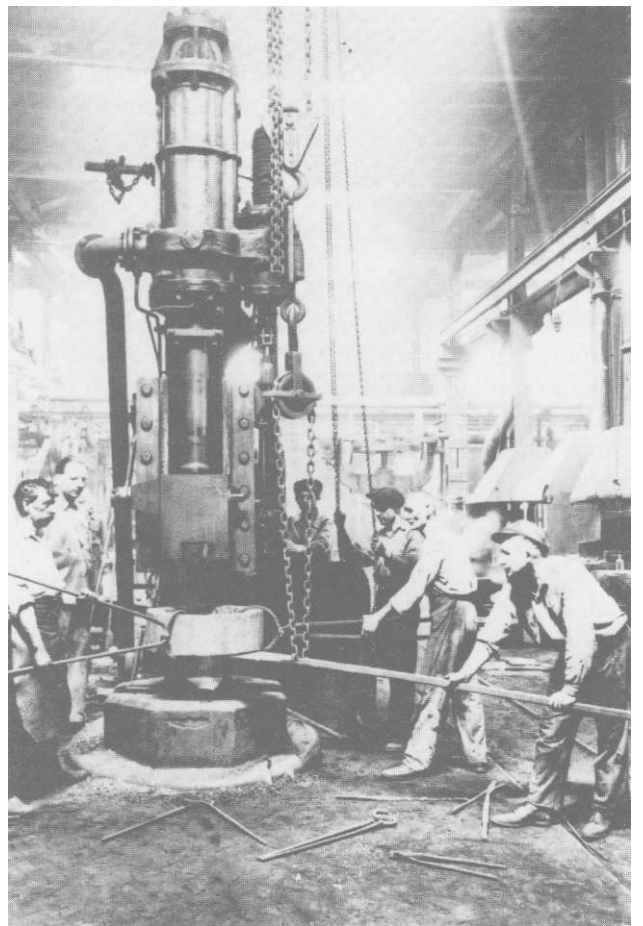
Az alapítások kora, a béke és a prosperitás kora tehát európai jelenség, s ennyiben a kettős Monarchia javára csak anyi írható, hogy tevékeny részese, felzárkózó régiója volt egy egyetemes történeti folyamatnak.

\*

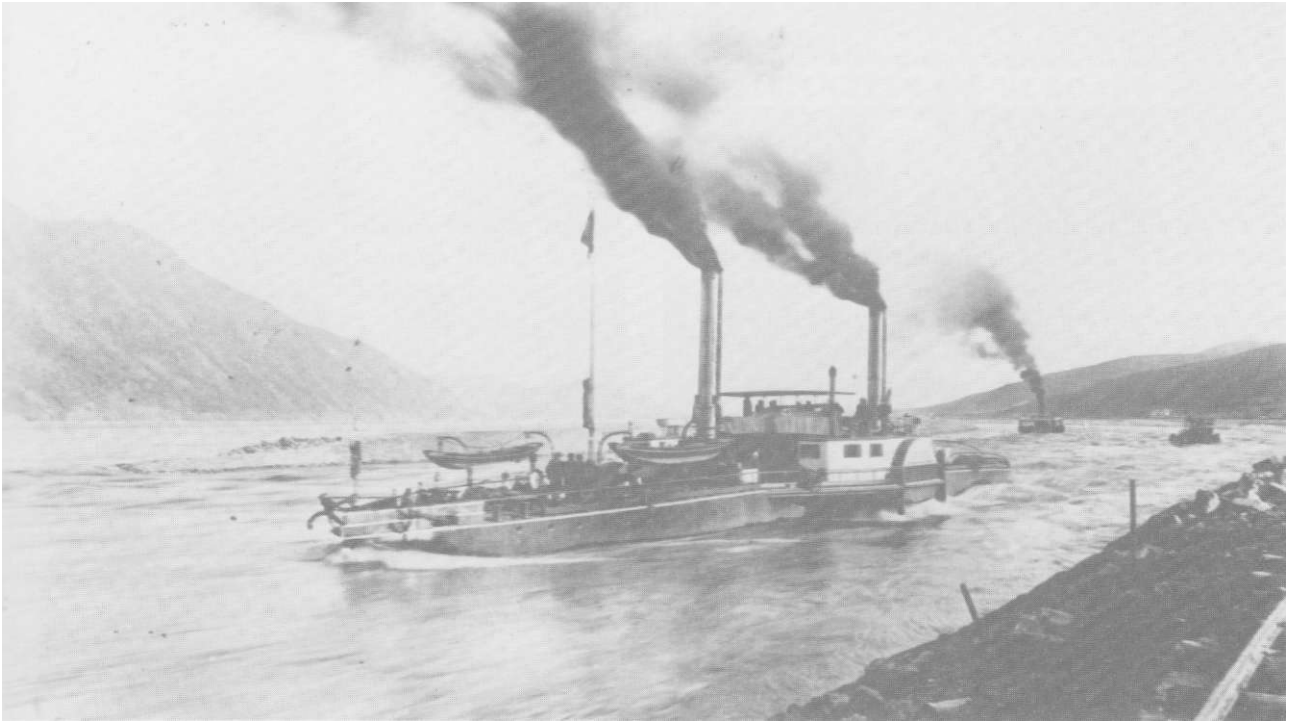
A Monarchia nem pusztán sodródott az evolúció folyamában, hanem maga is közreműködött benne, és jól hasznosította a kedvező feltételeket. A Monarchiát a nyugati államoknál mélyebben megrendítette a polgári forradalmak és a nemzeti átalakulások két viharos évtizede. Így az 1867. évi kiegyezéssel teremtett konszolidáció roppant hatékonyan bizonyult, különösen a vállalkozói kedv serkentésében.

A kiegyezés kétségtelenül bizonyos fokú belpolitikai nyugalmat és alkotmányosságot teremtett. A kudarcos háborúk lezárulván, a Monarchia szerződést kötött eddigi ellenfeleivel, Németországgal (Kettősszövetség, 1879), amelyet Olaszország bevonásával Hármasszövetséggé bővített (1882), s ugyancsak szerződésekkel biztosította jó viszonyát Oroszországhoz, Romániához, Szerbiához. A kettős Monarchia helyzete szilárd, békéje tartós volt, így polgárainak biztonságérzete nem minősíthető merő illuzionizmusnak, rövidlátásnak.

A kapitalizmus kibontakozásának széles fundamentumát az 1848. évi forradalom törvényhozása, az úrbériség eltörlése, a tulajdon, a kereskedelem és a vállal-







Balra fent: cséplés Zsombolyán, 1910 körül

Jobbra fent: a Vaskapu csatornába felvontatott első uszály, 1896. március 18.

Alatta balra: kovács a Láng Gépgyárban  
Mellette: gőzkalapács a Láng Gépgyárban.  
Mindkét, kép 1910 körül készült

Alatta: omnibusz Budapesten 1896-ban



## Az alapítások kora, a béke és a prosperitás kora tehát európai jelenség.

kozás szabadságát biztosító szabályozások és intézmények rakták le, amelyek a következő évtizedekben teljesedtek ki. A hitelviszonyok megszilárdulásához jelentősen hozzájárultak a váltótörvény és általában az értékpapírok kibocsátásáról, forgalmazásáról szóló törvények. A vállalkozás jogi biztonságát pedig a kereskedelmi törvény (1875), a csődtörvény, a tőzsdebírók működésének rendezése garantálta.

Évtizedes viták után ma sokan úgy látják, hogy sok fékező és torzító hatása ellenére az 1851-ben bevezetett közös vámterület és közös pénznem (1892-től az aranyalapra helyezett korona) hathatósan hozzájárult egy versenyképes, sokoldalúan fejlődő magyarországi gazdaság megerősödéséhez, az áruk, a technika és a munkaerő szabad áramlásához, a gyors és erőteljes hazai tőkefelhalmozáshoz. A közös piacon érvényesülő kemény verseny rákényszerítette a vállalkozókat a gazdaságosságra, a racionális kalkulációra, és a területi, illetve ágazati specifikációra, ösztönözte őket. Ily módon maga a piac végezte el a Monarchián belüli munkamegosztást, és teremtette meg a szakági kooperációt.

Ekkor végezték el a Tisza, a Duna és jó néhány mellékfolyójuk szabályozását, beleértve a Vaskapu hajózhatóvá tételét. A 9 millió holdnyi vízszabályozás és lecsapolás 13 százalékkal növelte az ország termőterületét. A fővárosban négy új hidat építettek, az országban 22 ezer kilométer vasutat és új burkolt utat. Az ipartelepek száma meghaladta a 2,5 ezret, s több ezerre rúgott a kereskedelmi szállítási vállalatok és hitelszervezet száma. A szántókon szaporodtak a gépek: 1915-ben a cséplés 86 százalékat 19 ezer gőz- és 7500 motoros cséplő végezte el, néhány hét alatt. És nem utolsó sorban: akkor vált Budapest európai nagyvárossá. Még felsorolni is lehetetlen a középületek sorát, az egyetemeket, kórházakat, művelődési intézményeket, az igazgatási és irodaépületeket. Budapesten csupán a korszak utolsó negyed századában 550 új ház épült, kétharmaduk három- vagy több emeletes. Ennek megfelelően a főváros 110 ezer új lakáshoz jutott.

\*

A tőkefelhalmozás és a prosperitás szolid alapja a mezőgazdaság, a nagybirtokon, a tőkés bérleten és a szabad paraszti tulajdonon nyugvó mezőgazdaság volt, amely a szívósan tovább élő feudális maradványok el-

lenére művelési módját, termelését tekintve gyökeresen átalakult: *kommercializálódott*. A mezőgazdaságban egy fél évszázad alatt a vetésben és aratásban részleges, a betakarításban (cséplésben) csaknem teljes eszközváltás zajlott le. Új művelési ágak és módszerek honosodtak, illetve erősödtek meg. A termőterület 9 millió holddal (a szántóterület 6 millióval, 35 százalékkal) nőtt. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a gabonane-műek átlagtermése a kétszeresére, néhány ipari növényé 2,5-szörösére nőtt, érthetővé válik a termelés rohamos emelkedése. A búzatermelés a korszakban 14 millió mázsáról, 42, a kukorica 12 millióról ugyancsak 42, a burgonyáé 8,5 millióról 51, a cukorrépaé 2,3 millióról 36 millió mázsára emelkedett. A ló- és juhállomány a kor általános tendenciájának megfelelően visszaesett, de a szarvasmarha- és a sertésállomány mintegy 50 százalékkal nőtt, és itt figyelembe kell vennünk, hogy a marhatenyésztésben minőségi fajtaváltás zajlott le, s hogy az 1880-as évektől kezdve az évi export átlagosan évi 300—400 ezer darabra tehető.

Joggal merülhet fel hát a kérdés: honnan szereztek, miből fedezték a reformkorban még oly súlyos hitelhiánnyal, 48 után pedig még az átmenet nehézségeivel is küszködő földbirtokosok a gépesítéshez, a talajműveléshez, a trágyázáshoz, az istállózáshoz, a bér munka alkalmazásához szükséges tőkét? És bár gondolatmenetem logikájában a finanszírozás témája a végére kerül, a nyomra vezető válasz egyes adatait már itt, a probléma felmerültekor ismertetnem kell. Először is a mezőgazdaságba bőven ömlött a tőke *jelzáloghitel* formájában. Összege a kiegyezéskori 170 millió koronáról 1913-ra, 2,6 milliárdra emelkedett. Ez az összes hitelintézet összes tőkéjének 20 százalékat tette ki. Másodszor nagy mértékben kiterjedt a *bérleti rendszer*. A 100 holdon felüli birtokoknak mintegy 40 százaléka volt bérletben, ezen belül mintegy a negyede tőkés bérletben, ami — mint ismeretes — a tőkebehatolás egyik fontos eszköze. Harmadszor a korszak folyamán csaknem szakadatlanul bővült a hazai nyerstermények piaca. Búzából és lisztből például a kiegyezéskor 6,3 az 1880-as évek elején 8,6, 1911—13-ban 11,2 millió mázsát exportáltak; éspedig a 80-as években a búzának még 25, a lisztnek 40 százaléka került vámkülföldre, 1913-ban már csak 4,2 százaléknyi liszt, vagyis a hazai teljes búza- és liszttermelés 96 százaléka a Monarchián belül talált piacra. A mezőgazdaság tehát nem nélkülözte a

**Az állami tevékenység körébe tartozott  
— amit akkor politikai elitje idejében felismert —  
a szellemi infrastruktúra kiépítése, illetve modernizálása is.**



Fent balra: egy úr 1905-ből

Lent: a budapesti Nagykörút 1917 körül. Müllner János felvétele

Mellette: életkép, megjelent a Tolnai Világlapjában 1903-ban

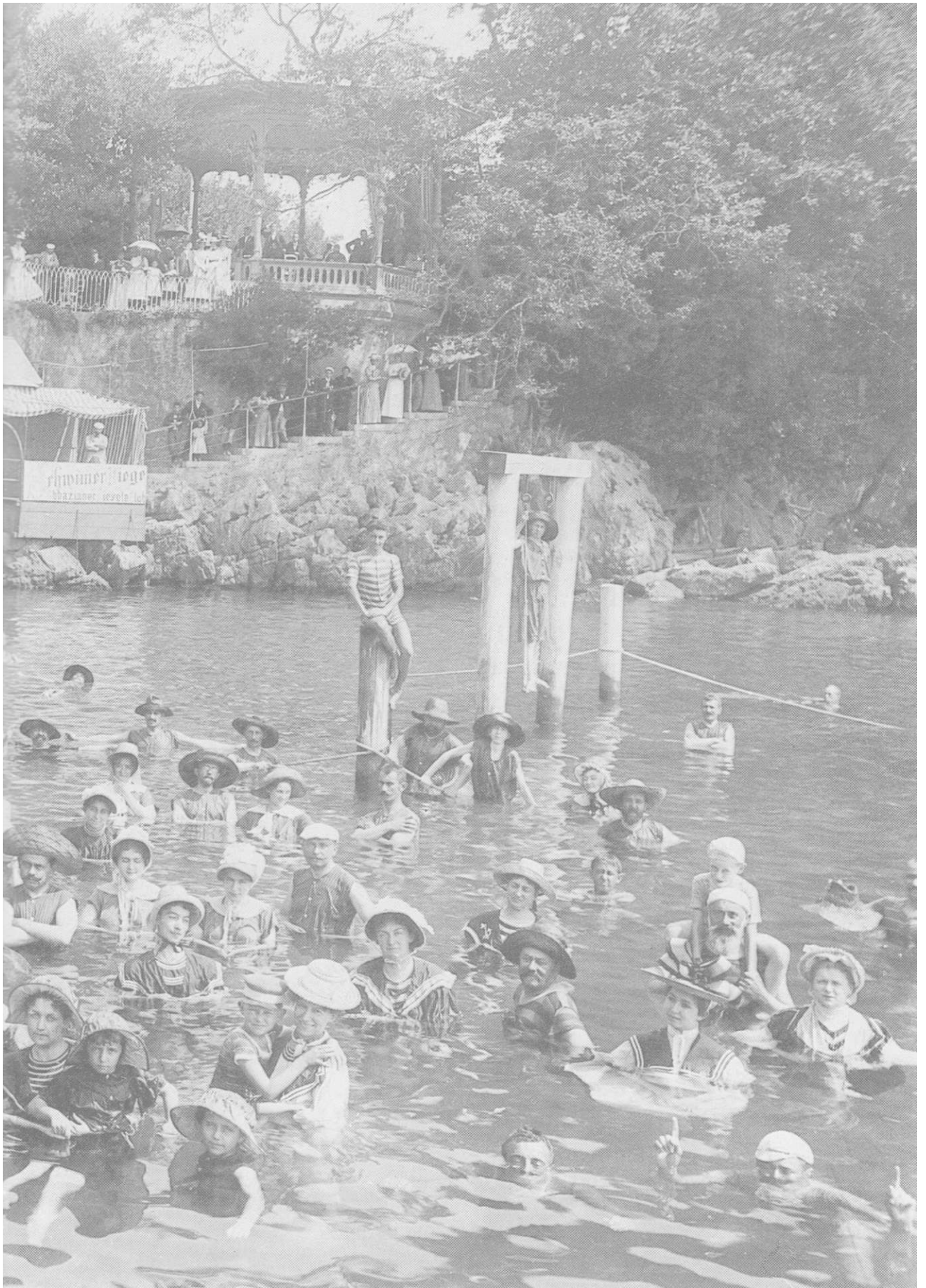




Abbáziái fürdővendégek 1898-ban

20. Aug. 98





**Az egykori Monarchia kiterjedt piacán  
megvalósult a modern gazdaságfejlődés két fontos feltétele:  
*a termelési tényezők szabad áramlása*  
és a legkedvezőbb helyi adottságokkal rendelkező ágazatok  
*területi specifikációja,*  
a legrentábilisabb munkamegosztás.  
A Monarchiában szabadon mozgott tőke és vállalkozó.**

gyors növekedés fontos feltételét: a dinamikusan bővülő piacot, és kiaknázásához támaszkodhatott a párhuzamosan kiépülő modern infrastruktúrára.

Gondoljuk csak meg: nem is olyan régen a XIX. század első negyedében az aratástól a betakarítás végéig legalább három hónap kellett, s újabb három hónapba telt, míg a Délvidékről a Duna-Tisza közéről a lóvontatású uszályok elérték a bécsi raktárakat — a század végén mindehhez, őrléssel együtt, elég volt néhány hét. A mezőgazdasági termelésben, a szállításban és értékesítésben valóságos forradalom zajlott le.

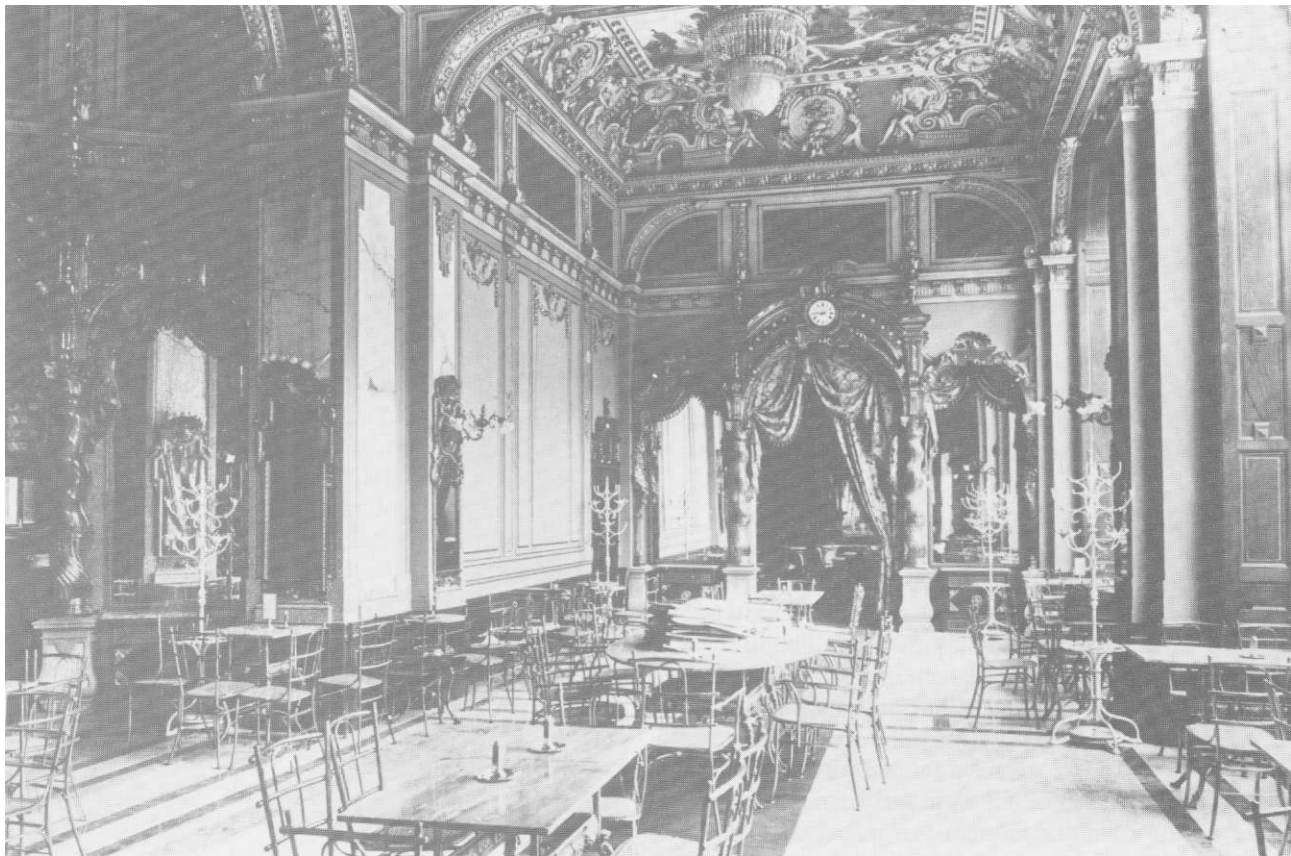
Hasonló folyamat játszódott le az iparban és bányaszatban is. Meglehet, sokan vitatják az „ipari forradalom” megjelölés alkalmazhatóságát Kelet-Közép-Európára. Tekintsünk azonban el a terminológiai vitától, és nézzük magát a folyamatot.

A legfontosabb mutatóknak, úgy vélem, a kézművesipar és a gyáripar arányát és az iparnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulását tekinthetjük. A kiegyezés éveiből nem rendelkezünk sem a kis- sem a nagyipari termelés értékének becslésével, csak azzal a Keleti Károlytól származó megállapítással, hogy az „ipar legszámosabb ágát nálunk még *kézművesek* gyakorolják.” (1871), s hogy a vas- és malomipar kivételével mindenütt a kézműves munka van túlsúlyban. Ezzel összehasonlítva sokat mond az az adat, hogy 1913-ban a kisipari és kézműves termelés az egész ipari értéknek csak 23 százalékát adta. Ami a nemzeti jövedelem előállításában való részesedést illeti, 1870-ben az ipar és bányászat 180 millió koronányi értéke 1913-ra tízszeresére nőtt, 1840 millió koronát tett ki, részaránya pedig 16,5-ről 26 százalékra emelkedett. Ehhez még annyit tehetünk hozzá, hogy az iparban alkalmazott erőgépek lőerőszáma 1863-ban 8600, 1913-ban 886 ezer lőerő volt, ami önmagában véve is erős gépesítésről tanúskodik. Az első villanytelep 1884-ben kezdte meg működését, 30 év alatt számuk 700-ra, a termelt energia 216 millió kw/óra-ra nőtt.

Az európai ranglista első (a világlista második) helyén a malomipar állt. A századelőn is csaknem 21 ezer különféle malom működött az országban, ebből 18 ezer volt hagyományos vízi- és szélmalom és 2760 motoros, illetve gőzmalom. A forgalom 53—55 százalékát mindössze 300 kereskedelmi malom, 14 százalékát a tíz budapesti nagymalom adta. A malomipar világszínvonalon állt és technikai felszereltségénél fogva a magyar modernizálás élen járó ága, díszje volt. Még hanyatlás idején, a századelőn is 12-14- százalékkal járult hozzá a külkereskedelmi mérleg aktívumához. Mégis a malomipar, illetve az élelmiszeripar nagy súlyát sokan az elmaradottság, a függőség jelének, az iparfejlődés torzulásának tekintették — és vele a textilipar gyengeségét állították szembe.

Ha a külkereskedelmi előnyök és a tőkefelhalmozás oldaláról nézzük ezt az egykori szembesítést, nem tagadhatjuk, hogy az élelmiszeripar vezető szerepének sok előnye volt: fajlagosan csekély beruházási és termelési költséggel gyors megtérülést realizált. Serkentette a fő népgazdasági ág, a mezőgazdaság kommercializálódását, és dinamikusan bővülő piacra támaszkodhatott Közép-Európában. Az egész iparosodási folyamatot tekintve azonban sokszorozó és gyorsító szerepe lényegesen elmaradt a könnyűiparé, közelebről a textiliparé mögött, amely szervezettebben kooperált a többi iparággal, és jóval több szak- és gépmunkást telepített meg, mint az idénymunkásokat alkalmazó malom- vagy cukoripar. Két körülmény valamelyest mégis enyhítette a „klasszikus” iparfejlődési sémától való eltérés követelményeit. Először, a korszak utolsó negyed századában — számottevő állami támogatással — nekilendült a hazai textilipar is, így részesedése az ipar termelési értékéből 1898—1913 között megkétszereződött. Másodszor, a malom- és cukoriparban felhalmozott tőke egyre gyakrabban fordult új, rentábilis ágak, a gépipar, az elektromos és a vegyi ipar felé. (Az

**A vállalkozó tőkések,  
a betelepült  
és a magyar társadalomba integrálódott elemek  
tehát valóságos hiányt pótolnak,  
amit a reformkori liberális nemesség,  
a polgárosodás szószólói pozitív fejleménynek tartottak.**



Fent: a New York kávéház 1895 körül.  
Klősz György felv.

Lent: Az Est kiadóhivatala előtt 1910-ben



**A konzervatív nacionalizmus  
terjesztette el széles körben  
azt a balnézetet, hogy a kereskedés, a vállalkozás,  
az „üzletelés” — a polgári civilizáció —  
a magyar nemzeti jellemről idegen folyamat,  
illetve gyakorlati tevékenység,  
s hogy a polgári erények nem nemzeti erények.**

eredetileg terménykereskedő és malomiparos Weiss család alapította meg a világháború előtti évek legsikeresebb vas- és gépgyárát, a csepeli Weiss Manfréd Műveket.)

\*

Nem térhetünk ki a dualizmuskori gazdaságfejlődés központi s ma már gyakorta talányosnak mutatkozó kérdése elől: mi volt a hatalmas méretű felhalmozás és beruházás forrása, mi volt a beruházási stratégia titka?

Aligha tévedünk, ha a beruházások minimumát 20 milliárd koronára tesszük. Ennek kerekén 40 százaléka, 8 milliárd korona származott a külföldi tőkebefektetésekből és kölcsönökből. A finanszírozás fő forrása az osztrák, a német, a francia és egyéb *külföldi tőke* volt, amely főként a vasútépítésbe, az államkölcsönökbe, a mezőgazdaságba, majd a második szakaszban növekvő mértékben az iparba áramlott. Hogy a külföldi tőkebehozatal nem feltétlenül jelent növekvő gazdasági függést, kiszolgáltatottságot, hanem kedvező körülmények között hozzájárulhat a belső felhalmozás fellendítéséhez, azt mutatja az az adat, hogy a hazai felhalmozás aránya az 1867—1873 közötti 40 százalékról a korszak végén 75 százalékra növekedett.

A hazai beruházások mintegy kétharmada, ugyancsak 8 milliárd korona a mezőgazdaságból származott. Ezt részben a termelés és a termelékenység már jelzett növekedésének tudhatjuk be, amibe nemcsak a termésátlagok megkétszereződését és a tenyészállatok fajtaváltását értjük bele, hanem az önköltségsökkentő tényezőket is, az eszközváltást, az alacsony munkabéreket is. A felhalmozás fontos tényezője volt a mezőgazdasági áruforgalom óriási megnövekedése, amin viszont nemcsak a belső és külső piacok dinamikus bővülését értjük, hanem a *cserearányok* kedvező alakulását

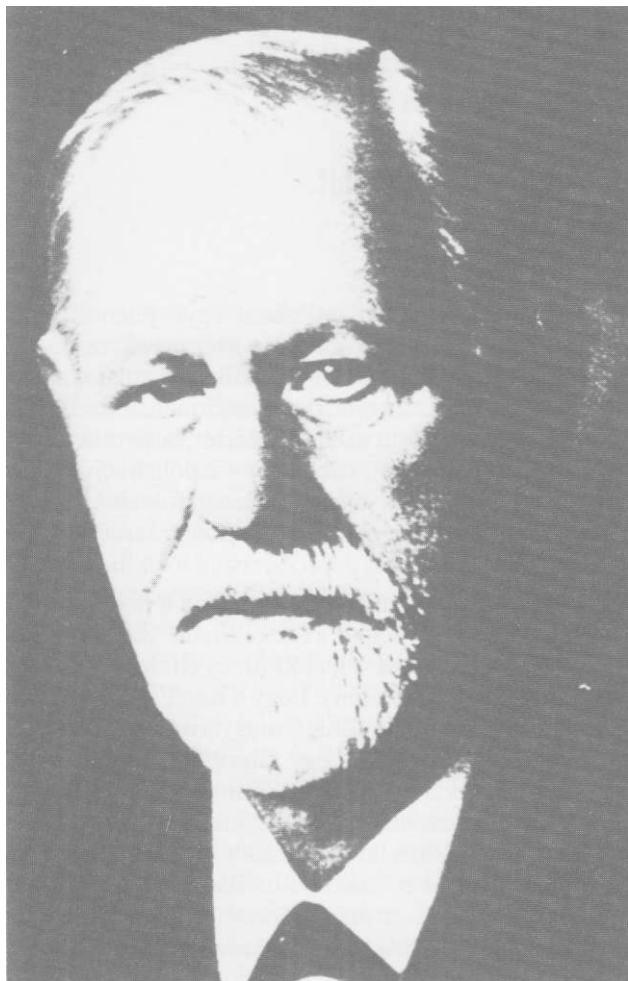
is. Az ármozgás az 1870-es évektől egészen a századvégig hanyatló, onnan az első világháborúig emelkedő tendenciát mutatott. Csakhogy fő kiviteli cikkek, a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek ára az első szakaszban kisebb mértékben esett, a másodikban viszont nagyobb mértékben nőtt, mint a behozott iparcikkek ára. Következésképpen *ipari árolló* keletkezett, ami nagy mértékben növelte a külpiacra orientált mezőgazdaság hasznát. Nem látszik megalapozatlannak az a feltételezés, hogy az a 6—7 százalék, amellyel nemzeti jövedelmünk növekedése felülmúlta Ausztriát, részben tartósan a kedvező cserearányoknak tudható be.

A mezőgazdaságban realizált felhalmozásokból nagy összegek jutottak az infrastruktúra kiépítésére és az iparosításra is. Csupán az ipari részvénytársaságok tőkeállománya 1,5—1,7 milliárd koronával gyarapodott. Ez az összeg — amelyhez hasonló volumenűnek becsülhetjük a nem részvénytársasági vállalkozások növekményét is — részben külföldi beruházásból, részben a mezőgazdaságból áramlott, jórészt pedig önfelhalmozásból került vissza az iparba. Ez utóbbiban az innováció, továbbá a szerkezetmódosítások játszottak döntő szerepet. Amíg a kiegyezés idején az ipari termelési érték több mint felét az élelmiszeripar adta, aránya a századvégen 37, 1913-ban 29 százalékra csökkent, ennek megfelelően a nehézipar (vas, acél-, elektromos-, vegyi ipar) aránya 46 százalékkal nőtt. Ha hozzávesszük a textil- és a bőripar ugyancsak számottevő előretörését, a századelőn bekövetkezett arányeltolódást akár szerkezetváltásnak is nevezhetjük.

A felhalmozás közvetlen és közvetett forrásai között nem mellőzhetjük az államot, ha szerepe Kelet-Közép-Európában nem volt is olyan közvetlen és döntő súlyú, mint azt Alexander Gerschenkron feltételezte. Közvetlen beruházásnak számíthatók az állami vállalata-

**Az alapítások korában  
a gazdasági élet mágneses erővel vonzotta a zseniket,  
akik más korban  
—így például az utódok közül egy Lukács György,  
egy Hatvany Lajos, Neumann János  
vagy Franz Kafka és Ludwig Wittgenstein —  
tudósok, művészek, írók lettek.**





*Sigmund Freud*

*Lent balra: Lukács György édesapja, Lukács József (Ferenczy Károly festménye)*

*Mellette: Lukács György 1911-ben  
A képeket a Legújabbkori Történelmi Múzeum  
archívuma bocsátotta rendelkezésünkre*



tok fejlesztésére fordított összegek, amelyeket jórészt az üzemi bevételek fedeztek, tehát nem a fent már számításba vett forrásokból vonták el őket. Az állam továbbá közvetlenül is támogatta a gazdasági beruházásokat és az infrastruktúra kiépítését (a vasutak kamatbiztosítása, útépités, vízszabályozás, középületek emelése és segélyek formájában). Jelentősnek bizonyult a növekvő állami ipartámogatás is. Ez részben közvetett formákban (adómentesség, adó- és vámkedvezmény, telek), másrészt szubvenciók formájában történt.

Az állami tevékenység körébe tartozott — amit a kor politikai elitje is idejében felismert — a szellemi infrastruktúra kiépítése, illetve modernizálása is. A közoktatásügy hálózata kiterjedt az általános műveltség megalapozására, a mezőgazdasági és az ipari szakképzésre és a főiskolai oktatás fejlesztésére egyaránt.

Érdemes külön kiemelni a mezőgazdasági és a műszaki szakemberképzés magas színvonalát, a Bécshöz felzárkózó hazai természettudományos és orvosi képzést. Az állami költségvetés nem hanyagolta el a közoktatást: amíg az első időszakban csupán 3 millió koronát (1 százalék), a korszak végén évi 123 milliót (9,4 százalék) fordítottak erre a célra, pontosan annyit, mint az ugyancsak nem elhanyagolt infrastruktúrára és több mint a felét a katonai kiadásoknak. Magyarország a korszak folyamán nem rendelkezett önálló hadsereggel és külügyi szolgálattal (legfeljebb a kis létszámú honvédséggel), ami kétségtelenül csorbította a szuverenitását, de magas katonai költségek sem terhelték az államháztartást. A közös hadseregre és a honvédségre fordított összegek átlagosan az évi költségvetés 16—18 százalékát tették ki, s ez jóval alatta maradt a Magyarországgal azonos nagyságrendű más államok katonai kiadásainak.

Vajon a Monarchia, kiváltképpen a gazdasági közösség előnyös volt-e, pontosabban fogalmazva: több és nagyobb előnyt nyújtott-e, mint amennyi hátrányt okozott Magyarország modernizálásának? Mert hogy sok hátrányunk is származott, azt nemcsak a tex-

**Az alapítások kora  
egybeesett a *nemzeti liberalizmus* fénykorával.  
Modernizálás és nemzetépítés  
még karöltve haladt,  
a polgárosodás a nemzettudat szerves része volt.**

tilipar említett visszaszorulása, nemcsak a gépipar finomabb ágainak elmaradottsága, hanem vámpolitikai hátrányok is bizonyítják. Mégis, az egykori Monarchia kiterjedt piacán megvalósult a modern gazdaságfejlődés két fontos feltétele: a *termelési tényezők szabad áramlása*, és a legkedvezőbb helyi adottságokkal rendelkező ágazatok *területi specifikációja*, a legrentábilisabb *munkamegosztás*. A Monarchiában szabadon mozgott a tőke és vállalkozó, a technika és a szakember, akik nélkül jóval lassabban és nehézkesebben alakulhatott volna ki a modern iparosodás műszaki-emberi bázisa. 1880 és 1910 között Magyarországon valamivel több mint 30 ezer szabadalmat jegyeztek be. Kezdetben ezek 60 százaléka külföldi, 36 százaléka ausztriai és csupán 4 százaléka volt hazai, a korszak végén azonban a hazai szabadalmak aránya — jórészt az ausztriaiak rovására — 28 százalékra nőtt. Hasonló aránytalanságok következtek be a műszaki szakemberek és a szakmunkások összetételében is — a hazai utánpótlás javára.

\*

A fenti folyamatok voltaképpen már átvezetnek bennünket a dualizmuskori gazdasági fellendülésnek, az alapítások korának társadalmi feltételeihez. Önként kínálkozik az első kérdés: kik voltak az alapítók?

Szigorúan gazdasági szempontból véve, a tőkés vállalkozó szociális eredete, etnikuma, vallása másodrendű, a szakszerű társadalomtörténetre tartozó téma. Így az a tény, hogy ez a réteg a XVIII—XIX. században nagyobbára németekből, majd görög-szerb-örmény kereskedőkből, majd pedig a nagyszámban betelepült zsidókból tevődött össze, csupán azt jelenti, hogy a magyar agrártársadalomban gyengék voltak, csaknem hiányoztak a vállalkozó tőkésék, a betelepült és a magyar társadalomba integrálódott elemek tehát valóságos hiányt pótoltak, amit a reformkori liberális nemesség, a polgárosodás szószólói pozitív fejleménynek tartottak. Csak a feudális szerkezet felbomlásakor, a tradicionális

rétegek, csoportok hanyatlásának egyik jelenségeként lépett fel az antimodernizációs konzervativizmus, és ennek leghatásosabb eszmei-politikai áramlata, az antiszemitizmus. Ez a konzervatív nacionalizmus terjesztette el széles körben azt a balnézetet, hogy a kereskedelem, a vállalkozás, az „üzletelés” — a polgári civilizáció — a magyar nemzeti jellemtől idegen folyamat, illetve gyakorlati tevékenység, s hogy a *polgári erények nem nemzeti erények*.

Ebben az előítéletes közfelfogásban a polgárosodás történetisége és a polgár képe eltorzult. A vállalkozói képességek értéke devalválódott, és elfelejtődött vagy negatívra fordult az a tény, hogy a Kelet-Közép-Európában sikeresnek mondható magyarországi modernizálásban nagy része volt egy rátermett vállalkozói rétegnek. Annak a vállalkozó típusnak, amely nemcsak évszázados tapasztalatokban kifinomult üzleti érzékkel, hazai és nemzetközi piacismerettel rendelkezett, nemcsak nyelveket, szakmai módszereket ismert, hanem *új beruházási stratégiát* honosított meg. A hagyományos városi kereskedőtől eltérően, aki felhalmozott vagyonát többnyire teaurálta, presztizsberuházásokra, földbirtok és nemesség vásárlására fordította, az új vállalkozó — és itt javarészt a zsidó és újonnan betelepült német üzletemberről van szó — a felhalmozást újabb vállalkozásokba, vasútépítésbe, gyáralapításba, bankokba fektette, és pedig a nagyobb haszonnal kecsegtető modern ágazatokba.

Az alapítások kora példátlan bőséggel ontotta az üzleti tehetségeket, kiemelte a vállalkozói géniuszokat. Csak példaként említem a Hagenmachereket, Ganzot, Lángot, a Brüll, a Weiss, a Hatvany-Deutsch, a Goldberger családot, a Kornfeld, a Lánczy, a Chorin típusú vállalkozó menedzsereket, a Wekerle Sándor és a Sztéryni József féle gazdaságpolitikusokat. Az alapítások korában a gazdasági élet mágneses erővel vonzotta a zseniket, akik más korban — így például az utódok közül egy Lukács György, egy Hatvany Lajos, Neumann János vagy Franz Kafka és Ludwig Witt-

**A rang és a pozíció jelvényeként  
műpártoló dinasztia és egyes arisztokraták  
— Esterházy Miklós, Andrássy Gyula és Tivadar,  
Károlyi Tibor mögé ekkor sorakoznak fel  
a művelt nagypolgárság  
és a jómódu értelmiség tagjai.**

**Boldog az a kor,  
amely felismeri, hogy a jóléthez  
nemcsak természeti gazdagság kell,  
hanem szabad tulajdon  
és vállalkozás.**

genstein — tudósok, művészek, írók lettek. S a nagy alapítókat bizonyára nemcsak a pénz, a gyors meggazdagodás vonzotta, hanem az alkotás vágya is. Weiss Manfréd, azt mondják, gyárát nem profitforrásnak, hanem életműnek tekintette, Kornfeld Zsigmond sem csupán pénzt, hanem egy bonyolult logikai feladat megoldásával járó esztétikai élvezetet keresett és talált sikeres üzleti műveletek lebonyolításában.

A vállalkozói karriernek motivációjában szituáció és alkat szerencsés összetalálkozása rejlett. A polgárság, különösképpen a zsidóság emancipációja és asszimilációja révén olyan szellemi energiák szabadultak fel, olyan széles mozgástér alakult ki, amelyen a tehetségek szabadon törhettek fel, és nagy alkotásokban realizálódhattak — elsősorban és kézenfekvően a gazdaságban, ezzel együtt a tudományban, majd a kultúra számos területén. Ez a szociálpszichológiai tényező — ha nem ilyen fényes karriernek és alkotások fémjelzik is — nemcsak a vállalkozó tőkés kiválasztódására, hanem a vállalkozó értelmiségiekre, feltalálókra, mérnökökre, tudósokra, sőt állatnemesítő, szőlőtelepítő, üzemépítő parasztszerepekre és vállalkozó szellemű, újító munkásokra is érvényes. Az alapítások korának „titka” abban rejlett, hogy a konjunktúrális gazdasági ciklussal együtt megteremtette az alapítók kiválásának, érvényesülésének társadalmi, politikai és pszichológiai feltételeit is.

A sikernek egy másik politikai-eszmei tényező is kedvezett: az alapítások kora egybeesett a *nemzeti liberalizmus* fénykorával. Modernizálás és nemzetépítés még karöltve haladt, a polgárosodás a nemzettudat szerves része volt. A liberális vezető réteg Széchenyivel vallotta, hogy a haza üdve nem sallangos frázisokat, de „serényebb földművelést, nagyobb ipari vállalkozást, virágzóbb kereskedést, szóval: jobban bírást” követel. És elfogadta Deák tételét: „A polgári tulajdon és a személyes szabadság a polgár természetes jogai, iparkodásának leghatalmasabb ösztönzői; ezek kötik a polgárt a haza sorsához.” A múlt századi reformerek bíztak az ország természeti gazdagságában, és keresték a földben és emberben rejlő potenciális gazdasághoz a kiaknázó vállalkozót. Az ő korukban a polgári erény: a szorgos munka (az *industria*), a takarékoskodás, a felhalmozás, az alapítás egyúttal hazafias erénynek, sőt tettnek számított.

A tőkés gazdaság kiépülése során, kétségtelen, voltak nagy panamák, csalások, bukások, volt éhbér, robot, uzsora — de a kor politikai és gazdasági elitejé számára a gazdasági tevékenység minden sikere, a vasútépítés, a honi ipar felvirágzása, a millenniumi kiállítás,

az Országház, a hidak, Budapest nagyvárossá serdülése egyúttal a nemzeti nagylét jelképe és záloga is volt. A gazdaság folyamatos gyarapodása teremtette meg a biztonság érzetét, és a biztonságérzet alapozta meg a racionális kalkulációt, a bátor vállalkozást, a fél évszázad alatt evidenciává szilárdult biztonságérzet maga is gazdaságfejlesztő tényezővé vált.

Szilárd jogrend, vállalkozásbarát gazdaságpolitika, biztonságérzet keretezte az új életmódot, amelyet egész Európára érvényes konvenciók és Közép-Európára, benne Magyarországra jellemző sajátosságok tettek a középrétegek íratlan normáivá. Ezek között a keretek között alakult ki az az életforma, amely a „polgári” jelző kettős értelmének megfelelően kettős jellegű volt: egyrészt „civilizált”, vagyis befogadta a kor civilizatórikus vívmányait, a kényelmet és a higiéniát, a mindennapi táplálkozás és tisztálkodás alapelemeit (fürdőszoba vagy kád, WC); másrészt megfelelő teret biztosított a polgári középosztály szükségleteinek és ízlésének. A lakásban elkülönült a funkcionális, a családi élet teréül szolgáló intim szféra és a reprezentációs, külvilág felé nyitott, a vendégfogadásra, ünnepélyes alkalmakra fenntartott szféra.

A polgári lakás alapsejtje egész Közép-Európában az egy szinten elhelyezett *három szoba* volt, rendszerint hálószoba, nappali és ebédlő. Az első kettő a funkcionális szférához tartozott, az utóbbi könnyen átalakítható volt fogadószobává, a társas élet terévé, fogadószobává is. „Felfelé” a státusz, illetve a gyerekszám növekedése esetén ez az alaptípus bővíthetett gyerekszobával, szalonnal, úri — vagy női — szobával, zene- és könyvtárszobával. „Lefelé”, a kispolgári lét különböző szintjein szűkülhetett háló- és nappali szobára, s ez utóbbi alkalmazható volt szerény reprezentációra is. Eme struktúra és ízlés nyomai még a munkáslakások egyszoba-konyhájának használatában, a berendezési tárgyakban is fellelhető volt.

A többnyire szűkös polgári otthon sajátos közép-európai „intézmény” egészítette ki: a *kávéház*. Igaz, a *café* egész Európában otthonos volt, mégis mondhatjuk, hogy a középső régióban sajátos szerepet töltött be. Sajátossága éppen abban rejlett, hogy intézménnyé vált: valóságos szervezete, hagyománya, szokáskultúrája alakult ki. A kávéház a középosztálybeliek — főként tisztviselők, értelmiségiek, kispolgárok — számára második otthonnak számított; nemcsak a kávézás, nemcsak az étkezés és az italozás, és nemcsak a szórakozás, a „mulatozás” színtere volt, hanem munkahely is, különösképpen a szűk és zajos lakásban helyüket nem találó költők, újságírók menedéke, és egyúttal a



**Mégis boldogtalan az a boldog kor,  
vagy az lesz az utókora,  
amely belefeledkezik  
a prosperitás és a szekuritás élvezetébe,  
és nem látja vagy nem akarja meglátni  
a csillagállás napról napra,  
évről évre való változását.**

társas összejövetelek, a találgatások, az újságolvasás és a drót nélküli híráramlás bűvös — gyakorta bűnös — otthona is.

Ez a polifunkcionális intézmény aztán rétegek és szakmák, sőt szakmai csoportok, művészi irányzatok szerint is tagozódott. A törzskávéházban intim otthonra leltek a festők, az írók — külön az akadémikusok a *Virágbokorban*, az impresszionisták és naturalisták a *Japánban* vagy a *Nyugat* írói a *New Yorkban*, külön a Nemzeti Múzeum tudósai, ismét külön az operaháziak, a minisztériumok tisztviselői, a hivatásos és az amatőr politikusok. Ne gondoljunk azonban valaminő szigorú exkluzivitásra. Művelt és műértő nagypolgárok szívesen érintkeztek írókkal, festőkkel, színészekkel és egyéb komédiásokkal, amint ezeknek is szükségük volt mecénásokra. *Bohémia* és *Establishment* (a szolid úri társadalom) határai egybemosódtak. A „békekor” aranynapjaiban a kaszinókban, az egyletekben, a művészi és írói társaságokban virágzott a macenatúra.

A rang és pozíció jelvényeként műpártoló dinasztia és egyes arisztokraták — Esterházi Miklós, Andrássy Gyula és Tivadar, Károlyi Tibor — mögé ekkor sorakoznak fel a művelt nagypolgárság és a jómódú értelmiség tagjai, Hatvani Deutschok, a Fellnerek, a Kornfeldek, Hirsh Albert, Lánczy Leó vagy Ráth György és Károly, Nemes Marcell, Ipolyi Arnold püspök, Schiffer Miksa építési vállalkozó és még sok száz műértő és műkedvelő.

Az életforma polgárosodása láthatóan, sőt látványosan mutatkozott meg az öltözködésben. A régi Magyarországon dívó zsinóros, sok gombos mente és a tollas kalpag a vidéki kúriákban, ott is mindinkább a szublódfiókba szorult vissza. Helyüket az európai öltöny, a keményített inggallér, mandzsetta és a nyakendő, a fejen a puha kalap, kisuraknál, polgároknál és konfliskocsisoknál a köcsöskalpag, valóságos urakon a cilinder váltotta fel. A hölgyek számára a divatot Párizs — időnként a biedermeier vagy a szecessziós Bécs, az uraknál gyakran London — diktálta. Így váltogatta egymást a krinolin, a turnúr, a sima, hosszú szoknya és a nyakig zárt blúz, mígnem a századforduló idején az ódivatot gyorsan kiszorította a reformruha, amely a test egyre nagyobb részét hagyta szabadon lélegezni, mígnem aztán korunkban elérkezett a miniszoknyához, a strandon pedig, ahol a forradalom ugyancsak az 1900-as években kezdődött, az őskort idéző bikinihez.

A békekor Osztrák—Magyar Monarchiája az étrendet és az étkezési szokásokat tekintve az ízlésspluralizmus és a sokféleség szintézisének hazája volt. Ehhez a soknemzetiségű menühöz Bécs a híres rántott szelettel és a mártásokkal, Prága a sonkával és a gombóccal, Brünn az édes, főtt tésztákkal, a szlovák Felvidék a sztrapacskaival és juhtúróval, a magyar Alföld a pörkölttel és a gulyással, a szerb délvidék a paprikás-borsos rizseshússal, Dalmácia a halaival, no meg a bo-raival — akárcsak Tokaj, Pécskörnyék, Badacsony és Eger —, Pilsen a sörével járult hozzá. Az utazó vendég — ha másról nem — az éttermek menüjéről vagy a vendéglátás házikosztjáról — könnyen felismerhette, hogy Közép-Európában jár.

A nagyváros mindenütt a világon szétválasztotta a magas kultúrát és a népi kultúrát, s ez utóbbit egyre inkább jellegtelen tömegkultúrává vagy tömegszórakoztatássá formálta. Volt azonban három újszülöttje a nagyvárosi kultúrának, amelyek — kiváltképpen Közép-Európa városaiban — ismét egyetemesnek és közösnek bizonyultak. Az egyik az operett volt, a tömegkultúra első és örök-friss Bécs—Budapesti koprodukciója. A másik a mozgóképszínház, vagyis a *mozi*, amely tüneményes gyorsasággal hódította meg a munkásfiatalokat és az igényes értelmiséget. A harmadik a sport, elsősorban a futball: ez arégió gyorsan eltanulta az angol játékot, amely aztán éppen ilyen gyorsan össztársadalmi szórakozássá, szenvedéllyé, majd társadalmi-politikai csoportosulások szabadtéri fórumává vált.

Bécs, Budapest, Prága, Közép-Európa az alapítók korában a kultúra és a szórakozás minden ágában az alapítók sorába emelkedett.

Boldog az a kor, amely felismeri, hogy a jóléthez nemcsak természeti gazdagság kell, hanem szabad tulajdon és vállalkozás, és ehhez rátermett vállalkozók ezzeire, szorgos munkáskezek millióira, szakemberek tömegére, az áruk, a gondolatok, a találmányok s az emberek szabad cseréjére is szükség van.

Mégis boldogtalan az a boldog kor, vagy az lesz az utókora, amely belefeledkezik a prosperitás és a szekuritás élvezetébe, és nem látja vagy nem akarja meglátni a csillagállás napról napra, évről évre való változását.

Az a kor, amely nem vette idejében észre, hogy a prosperitás történetileg rövid lejárátú, és a biztonság törékeny.



Fülep Lajos egy viszonylag fiatalon írt cikkében melyet később a *Magyar művészet* című könyvében (1923) újra közölt, így ír: „A városra rászabadított építők sisera-hadának jóvoltából a régi egyszerű és becsületes Budapest helyébe vagy részben melléje, földuzzadt a téglából és habarcsból főúri renaissance-palotákat mimelő bérházak rettenetes városa, ahol mindent láthatott az ember, vakolat-kariatídokat, irdatlan balkonokat, párkányokat, pillereket, ablakrámákat, csak — legalább a legújabb időkig — épkezésként építészeti gondolatnak kiütkezését sehohsem. Ybl... szereplése egyenesen végzetes volt... Ezen az úton nem az áruház a betolakodó, hanem az Opera és a habarcs-paloták... Kár szentségtörést emlegetni ott, ahol nem igazi harmónia bomlik meg, s nem a lelkünkben született művészet csorbul, hanem az oroszlanbörbe bújtatott szamar szólal meg igazi hangján, mert oldalba rúgták.” Bizony, jól gondolja az olvasó, az Andrassy útról van szó, ahol a Divatcsarnok — az egykori Párizsi Áruház — enyhén szecessziós vonalvezetésű építménye botránykő volt a maga korában. Ma? Az Akadémia *Budapest Lexikona* szerint az Andrassy út „kora eklektikus palotasorával, jó arányaival és beépítési módjával Európa egyik legszebb ez időből származó útvonala lett”. (Nota bene, öt év alatt...) Vagy John Lukacsnak higgyünk, aki *Budapest, 1900* című könyvében épphogy csak leírja az Andrassy utat, és többet törődik az alatta, a Gerbeaud-tól a Wampetitsig közlekedő földalattival. Valóban, a magyar Champes-Eliséesnek tervezték, de hát csak annyira az,

Székely András

# AZ ÁLOM VALÓSÁGA

amennyire Párizs Budapest. Akár a századfordulós Budapest. Mégis: nyilvánvaló, hogy a századelő gondolkodóinak, akik itt Közép-Európa keletén „az emberiség végnapjai”-t látták közeledni, valójában sokkal jobb dolguk volt, mint ahogy gondolták. Túl közelről nézve az emberi arcon is inkább a ráncok és szeplők tűnnek ki, a kortársakat ajánlatos kritikusan olvasni. Gondoljuk meg: az Osztrák—Magyar Monarchiában tizenhárom nyelven beszéltek a polgárok, és ebből vagy nyolc szerepelt a bankjegyeken is. Hogy a német volt a leginkább használatos közvetítő nyelv? A szláv nyelvtudomány művelőinek prágai nemzetközi kongresszusán is ezt találták a legpraktikusabbnak. Egy született bécsinek, akinek „wienerisch” volt az anyanyelve, az irodalmi német stílust és kiejtést ugyanúgy az iskolában kellett megtanulni, mint egy budapestinek vagy prágainak. Ma, amikor egy nyelven beszélők is lönek egymásra, igencsak vonzónak tűnik az a világ, amelyet Robert Musil nem túl hízelgően Kákánia néven emlegetett. Kétségtelen, hogy művészettörténész-szemmel nézve a historizmus ál-reneszánsz és ál-barokk palotái nem sokat mondanak a valódi reneszánsz és barokk palotákhoz képest — de ha ezeknek a megépítésére annak idején nem volt lehetőség? Firenze vagy Antwerpen, Amszterdam vagy Bazel a kivételek közé tartozik, itt a polgárházak lehettek három-négyszáz évesek, de a történelmi viharoktól dült Közép-Európában csak a XIX. század második felében volt igazi nyugalom és a polgári fellendülést elősegítő rendszer. A polgárság kénytelen volt múltat álmodni magának, és a neoreneszánsz itt ezért semmivel sem volt „hamisabb”, kevésbé adekvát, mint az igazi reneszánsz vagy a francia klasszicizmus; ott is arról

volt szó, hogy a római és görög formavilághoz fordult a polgár, humanista és demokratikus eszméket hirdetve. Az eltolódás voltaképp csak időbeli, a különbség csak technológiai jellegű; a Központi Házasságkötő Terem épülete a Teréz körúton természetesen nem azonos építészettörténeti értékű azzal a firenzei palotával, amelyet eléggé lekiacsinyítva utánoz. Ám a mai létminimum-szemléletű építészethez képest még így is bőségesen van benne tér és levegő. Fülep zord nézeteit vizsgálhatjuk az utókor megértőbb szemével.

A XX. század, külön pápai rendeletre, már 1900-ban megkezdődött (bár különben ez az előző század utolsó éve lett volna). 1900 — ekkor költözött Picasso Párizsba, ekkor jelent meg Freud *Álomejtése*. Két korszakalkotó egyéniség, akiről az új század emberei eleinte nemigen vettek tudomást. Álom és valóság, mondta néhány éve egy nagy sikerű bécsi kiállítás címe, amely a századforduló kultúráját mutatta be. Freud alaposan megtanította olvasóit, hogy az álom a valóság szerves része. A Monarchia valóságához a nagyhatalmi álom éppúgy hozzátartozott, mint a neostílusú építészet. S aztán jött a megvalósuló álom egy új világ művészi stílusáról, amely szakít a régivel. A szecesszió elszakadás: eleinte a Uniótól elszakadó, rabszolgaságpárti Dél háborúját nevezték szecessziósnak. De volt a szecesszió modern művészet, új művészet s az ifjúság stílusa is Európa különböző nyelvein. Valami nagy-nagy álom volt ez egy olyan egységes építészeti-képzőművészeti-iparművészeti stílusról, mint amilyen a gótika vagy a barokk volt egykor. A Wiener Werkstätte vagy a gödöllői művésztelep nem állt távol egymástól ebben az egységtörekvésben. S voltak Közép-Európában olyan szép külse-



Az Erzsébet-híd építése 1903-ban

jú lapok, amelyek teret adtak az új művészetnek: a *Jugend*, a *Pan*, a *Ver Sacrum* vagy épp *A Hét*, *A Ház*, a *Magyar Iparművészet*.

A szecesszió nem volt sajátosan közép-európai jelenség, Glasgow, Barcelona, Párizs, Nancy, Brüsszel, Torino, sőt Moszkva vagy New York mind fontos csomópontok a szecessziós építészet és iparművészet térképén. De alighanem a Monarchiában lehetett volna igazi korstílussá — a kor lényegét kifejező stílussá —, ha a Monarchia túléli a világháborút. Vagy még inkább, ha hallgat Tisza Istvánra, és el se kezd.

A történelemben persze nincsen „ha”. A tegnap világhoz, amelyről Stefan Zweig oly szeretettel írt halála előtt, mindenesetre hozzátartozott ez a művészeti szemlélet, amely kiállítási helyiségen éppúgy meg tudott nyilvánulni, mint takarékpénztáron, színházon éppúgy, mint iskolán, keresztény templomon éppúgy, mint zsinagógán vagy épp sírköveken, festményen, plakáton, könyvgrafikán. Aztán elmúlt, együtt a Mo-



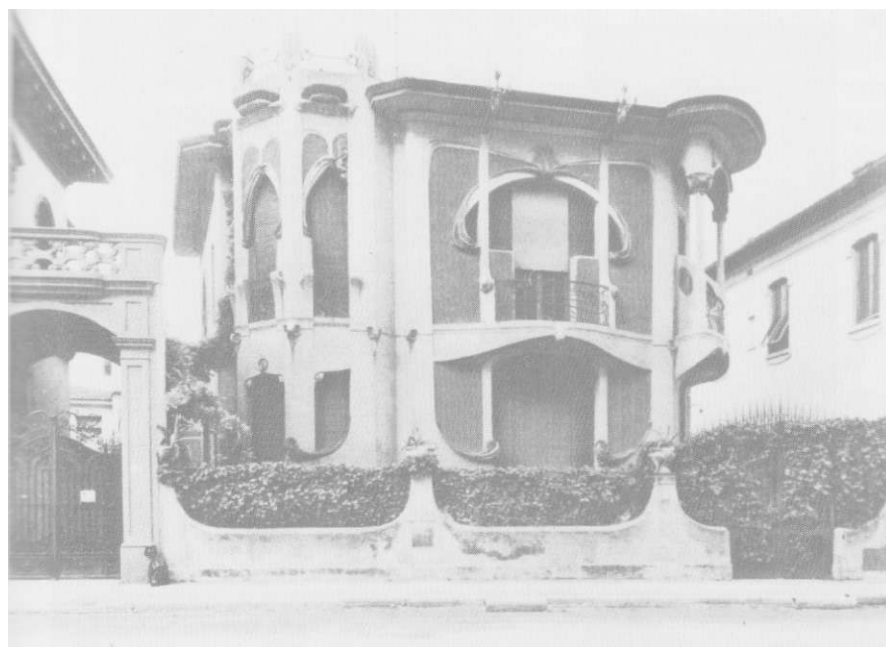
A PAN című folyóirat borítója(1896)

narchiával, és az utókor egy félszázadon át mintegy elfajulásként, díszítménytobzódásként kezelte. Ahogy a gótikus vagy a barokk, az impresszionista és a fauve, a szecessziós is pejoratív jelzőként használtatott (az előző barbárt és túlcifrázottat jelen-



A Stocler-palota Brüsszelben (1904-1906)

tett; az utóbbiakat ugyan szidalomként mondták ki először, de művelőik büszkén vállalták). Mintha a szecessziónak a müncheni Elvira-fényképészmueterem fölötti nyakatekert és szervesen díszítmény volna a lényege, amellyel oly sokáig jellemezték! Mintha az angolok és finnek, a bécsiek és a Kós Károly—Lajta Béla—Medgyaszay István nevével fémjelozhető magyarok iskolája nem talált volna helyes arányt a dekoráció és a szerkezet, az esztétikum és a



*Firenzei villa 1900 körül*

praktikum között, mintha nem jöhetett volna létre megfelelő anyagi háttérrel egy emberszabású modern építéssel! Mintha a szecessziós művészet síkbelisége felületesség volna!

*Fent: A Szinyei Társaság a Japán kávéház teraszán.*

*Világos felöltőben és keménykalapban Szinyei Merse Pál, szemben, botra támaszkodva Rippl-Rónai József (Jelky Gyula felvétele, 1912)*



*Az Elvira fényképészműterem Münchenben (1896)*

A Bauhaus, lakótelepeink őse — de nem felelőse! — a világháború élményéből s az osztályharcok eszményéből született. Létminimum mindenkinek. Nyers realitások, valóság. Le az álmokat! Ma már tudjuk, milyenrélmálom tud lenni a megvalósuló utópia, akár társadalomban, akár építészetben.

Szükségszerű volt a visszahatás: a szerves építőanyagokhoz, a fá-





hoz, a századelőhöz való visszatérés, a művészeti—irodalmi nosztalgia. A neoszeccsesszió, ha úgy tetszik. S hogy ez-e a helyes út — tud-

*Irodahomlokzat.*

*Otto Wagner tervezte 1902-ben*

hatják-e a kortársak, közelről nézve? Nem hinném, hogy okosabbak volnánk az egykori Fülep Lajosnál... ■

# EZEK BEN LAKIK AZ IDŐ



Igazuk van a természeti népek gyermekeinek, hogy a fényképezőgép lencséje előtt eltakarják arcukat. A felvételen nemcsak a test, a lélek lenyomata is látható, a lencse abból is elragad egy darabot — nem is az, inkább aki a képpel rendelkezik, neki lesz örök időkre kiszolgáltatva a modell. Ő akkor is ott lesz egy papírlapon, amikor már nincs vagy nem olyan, mint akkor volt — hisz épp olyan már nem lehet soha.

A fényképpel varázsolni lehet: igézni és rontani, halottakat egy percre feltámasztani, vagy magunk mellé hívni a távoli kedvest: megigézni egy világot, ami már nincs. A fénykép sok olyat tud rólunk, amit magunk sem tudunk: egy portréről másképp néz ránk az élő, másképp a halott.

Anyám fiókosszekrényében volt egy rész, amit kulcsra zárt, benne régi családi felvételek, még szüleim fiatalkori arcásai. Azokat a fiókokat nem nyitotta ki soha. Félt tőlük valamiért. Azokban lakott az idő.

Öreg parasztasszonyok másképpen vannak ezzel. Kiteszik, törölgetik, megkönnyezik az elesett katonafiú, a Donnál eltűnt férfi képét, ha rá akarnak emlékezni vagy csak pityeregnének egy kicsit.

Most itt vannak előttünk egy tünt világ képei. Nem csupán az ebben a folyóiratban láthatók, hanem azok is, amelyek százezer, netán több millió példányban megőrződtek vagy lappanganak valahol. A magyar századvég és a századelő számtalan vetületből nézhető. Ezek közül az egyik — bizonyára hiteles — megállapítás az volna, hogy ez a kor a hazai fotográfia nagy korszaka.

A korszak embere mindent dokumentálni akart. A régmúlt történel-

mét, a tudományos megismerés, a technika elért fokát — de mást is. Mindenki fényképezkedett. A táblabíró kiült a tornácra — háta mögött álltak vagy ültek hölgyei —, hogy megörökíthessék. Lencse elé állt a paraszt legszebb pipájával, a cigányvajda pitykés mellényben, a négy- száz munkás az épp elkészült mozdony előtt, az egyházi férfiú és könnyűvérű hölgy — aki nem feltétlenül csak a bokáját mutogatta. Komisz bakák lovon, huszárok gyalog, kiscselédek vasalt keszkenőt szorongatva.

Vannak másféle képek is!

Nehezen múlt negyven évünk alatt mindent elmondtak nekünk boldogult Monarchiánkról, ami rossz volt benne — birodalmi érdek volt minél keményebb ítéletet mondani egy rögtönítélő eljárás után kivégzett birodalom felett. Védőbeszédnek, fellebbezésnek már nincs helye, pedig a periratokhoz csatolhatnánk ezeket a felvételeket. A fotókat szemlélve úgy tetszik, ez idő tájt itt volt Európa egyik — talán legtöbbet ígérő műhelye.

A nagy cégalapítások, gyors karrierrek, óriási középítkezések ideje ez. Nem csupán Pesten — Temesvárott, Újvidéken, Szegeden, de északon, délen és keleten is. Ha egy gonosz varázslat eltüntetné egy éjjel, ami akkortájt született ebben a régióban — nem maradna valami sok.

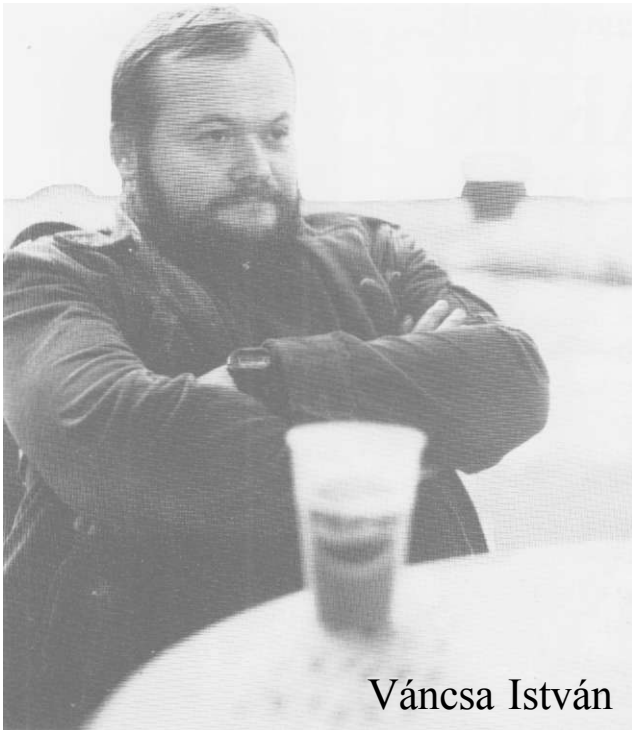
Bár a kirekesztésről hallottunk többet, de ez a befogadás kora is volt. A keleti végeken fenyegetett zsidósága, a cseh és német vándormunkásoké és a többieké. Érdemes megnézni a nagy építkezésekről készült felvételeket. Mondhatjuk talminak az akkor születő gazdaságot — de üresnek nem. Rend mindenütt.

A millenniumi földalatti vasút építkezésénél, a kubikusmunkáknál, a készülő hídon, a fiúmei sóján, ahol tengeralattjárót építenek. Maga az állványzat is mindenütt tiszta, átgondolt konstrukció. A képekről nem látható, milyen nyelven beszéltek egymással a mesterek — de megértették egymást, hisz minden pontosan a helyén van; célszerűen és világosan. A készülő műre észrevehetően büszkék az emberek. Nem alkattárszek, csavarok — mozgatók.

Mindez egy nagy összeomlás és egy hosszú provizórium utáni kor dokumentuma. Jó volna hinni, hogy megiscsak ismétlődik a história, bár nagyon nehéz lesz megismételnie önmagát... Az első nagy háború után az európai egyensúlyt egy gyorsan fejlődő térség megosztásával vélték biztosítani. A mostani egyensúlyhoz a földabroszok összevarrása kellene. És millió új fénykép — amelyen felvetett fejjel néz a lencsébe, némi kevélységgel, hogy lám, csinál valamit.

A történetírás műzsjának roszszak az erkölcei, különösen akkor, ha dicső háborúkról, nagy forradalmakról mesél. Ma kedveseinek már titokban néha bevallja: a nagy forradalom előtt, Franciaországban már minden készen állt a gyors polgári fejlődéshez; 1913-ban a cári birodalom pedig már minden elmaradottságával az akkori világ ötödik ipari hatalma volt.

A századelőről az oroszoknak is megvan a mienkhez hasonló fénykép-archívumuk. Bizonyára ők is hozánk hasonló érzésekkel lapozgatnak benne. Kicsit büszkén, némileg keserűen — és reménykedve. ■



Vánca István

# ELÉGIA A NAGY HASAKRÓL

Abban az időben, amikor a „Közép-Európa” kifejezés még csakugyan Európa közepét jelölte, nem pedig Azsia poros hátsó udvarát, amikor senki se akart ezen a tájon „utolérni” meg „túlszárnyalni”, pláne „fölszárkózni”, mert nem volt hova meg nem volt minek, szóval abban az időben a mértékadó, finom úriember négy alkotóelemből állt, úgy mint: 1. has, 2. bajusz, 3. sétapálca és 4. szalmakalap. A harmadik vagy a negyedik tétel alkalomadtán elmaradhatott, a bajusz már csak a legkritikább esetben, a has pedig szinte soha. Akinek hasa nincs, az vagy éretlen gyerkőc, vagy beteg, vagy borzasztó gyanús. Az ilyen emberben megbízni nem lehet, az ilyen portásnak se jó, nem-hogy komoly, felelősségteljes beosztásokba, aminő például a hentes, a bankigazgató vagy a fizetőpincér, más szóval a hasnak olyasfajta funkciója volt a békebeli időkben, mint mostanság a Rolex karórának, a kombinációs zárral ellátott aktatáskának vagy a rádiótelefonnak van: demonstrálta, hogy az úriember, aki mögötte vonul, *valaki*. Az ilyen has állhatatosságról tanúskodik, kiegyensúlyozott társadalmi pozícióról és jellemről, amellet, magától értetődik, billiárdasztalnyi méretű rostélyosokról is, továbbá hófajdról és fenyőmadárról meg a Zalában korzózó rákokról, melyek legapróbbika is akkorára nőtt, mint egy fűnyírógép, mert nehogy azt higgyük ám, hogy a monarchiabeli úriember valami rántott hús- meg pörköltvevő analfabéta volt, olyan hasakat, amilyeneket a korabeli fotókon láthatunk, fácánsültön, szalonkán és szarvasgombán lehet növeszteni — melleleg abban az

időben *árultak* a magyar fővárosban szarvasgombát. Osztriga még nem volt, ahhoz előbb légitársaságokat kellett rendszeresíteni Budapest és a dalmát tengerpart között, utána már reggelenként friss kagyló is volt a vásárcsarnokban, de addigra, sajnos, odalett a régi jó világ, a hasak lelapadtak, a költők pedig népben-nemzetben kezdtek gondolkodni, ahelyett, hogy továbbra is a New York kávéházban gondolkodtak volna, mint azelőtt. A reggeli szilvóriumából állt és hideg töltött káposztából, de nem valami híg lé alól kellett előhalászni, kemény kocsonyává állt az össze a benne főtt sertésalkatrészekből, olyanná, mint az asztalosenyv. Eltűnődhetünk, mi lett volna, ha egy ilyen perfekt úriembert műzliévre próbálunk rábírní, de képzeletünk a feladat roppant nagysága előtt visszatorpan, a világnak kellett ilyen hamburgeres-gyorséttermes-fóliaszatyros izgága vacakká züllenie ahhoz, hogy e szomorú elfajulás bekövetkezzék.

Amióta valamirevaló hasak nincsenek, szaladgál mindenki, mint hibbant tyúk a trágyadomb körül, a nagy hasú ember viszont ögyelgett meg báméskodott, sietni nem sietett soha, de hisz hova is iparkodott volna, itt volt a világ közepe. Jó, egyszer az életben elutazott Karlsbadba vagy Raguzába, de oda se kellett útlelél, távolabb meg minek is ment volna, alig van olyan dolog a világon, ami ne lett volna meg — jobb kiadásban — a Monarchia határain belül. Üldögélt tehát a nagy hasú ember, hol bankjának a tanácstermében, hol a kávéházban, hol az automobil-verseny nézői között, mert amúgy az is zajlott itt akkoriban, csak még nem volt veszteséges. Általában semmi sem volt veszteséges, pedig a nagyhasúak abszolút nem akartak „energikus”, „dinamikus” menedzseré válni, nem ismerték a most divatos közgazdasági szómágiát, ezzel szemben megnövesztették a pofaszakállukat, nyolcfogásos ebédeket vettek magukba, megpaskolták a szobalány popsiját, esetenként szolid, diszkrét, illedelmes kuplerájokban mulatták az időt, a haszon meg csak gyűlt szép csöndesen, mintegy magától, mert a dolgok működnek, ha hagyják őket, amúgy pedig az se árt, ha az ember konyít a pénzügyekhez, és a nagyhasúak fölöttébb értek hozzá.

Aztán az egész befuccsolt, egyszer és mindenkorra. Európa egész uradalma leégett, későn derült ki, hogy nem fizet a biztosító, így aztán a tulajdonos, amint úgy-ahogy rendbehozta magát, kénytelen volt összebb húzódni, már nem fűtötték az egész lakást, a korábbi szalonból sötét, pókhálós hodály lett, rosszul öltözött, beteges arcszínű, egyszálbélű alakok lézengtek benne, időnként hajmeresztően nagy marhaságokkal kábították egymást, rákvelesek és libamájfelfújtak emléken borongtak, és tűnődve simogatták egykori pocakjuk homorúvá nyamvadó helyét. A nagyhasúak valahai derűs, nyugodt, virágzó birodalma elsüllyedt, mint az Atlantisz. Átalakult az egész világ, az az Európa, amely hozzánk tartozott (és nem mi tartoztunk hozzá), nincs sehol, ahhoz már nem lehet, úgymond, „visszatérni”, ez most egy más világ, és korántsem ugyanolyan rokonszenves, amellet messzebb van, mint Katmandu. Az idő, sajnos, egyirányú folyamat, Magyarország nem lesz többé a világ pénzügyi, gazdasági, tudományos és kulturális központjainak egyike, azok, akik nemzeti nagylétünk boldog pillanatain révedeznek, többnyire csak az elhagyott, kiveret ablakú, lomtárrá átminősített szalonra emlékeznek vissza, külsejük is az ott ágáló tüdőbajosokra hasonlít leginkább, bajszuk konya, tekintetük zavaros, leheletükből a téboly párállik, s közben, mint egy hibbant szobrász által kitervelt mobil, zakatol, töfög, nyikorog körülöttük az, ami egykor, a nagyhasúak idejében, selymesen aranylott Európa szívójának: Magyarország.



*Fiumei kikötőrészlet*

Vásárhelyi Miklós

## ÁLMOK VÁROSA, FIUME

Nem tudok városképet fölvázolni erről a legközep-európaibb városról, mert az emlék, amely bennem él, napról napra változik, alakul, gyarapszik, szépül. Csodálatos káprázat, s ahogy múlik az idő, távolodva, egyre csillogóbb, varázslatosabb. Fata morgana: a horizonton lebegve vakítóan fényes a panoráma, kivágott színes filmkocka; impozáns paloták, csinos házak, plátánfasorok, pálmafák, örökzöld, hatalmas kertek, ápolt utcák, terek, mólók és a közműveken a felirat még ma is: Magyar királyi... (Hírlik, itt is gyakori a csötörés.) Az én emlékezetemben minden tiszta, rendezett, illatos, ízes. A valóság-



nak égi mása. Nincs is párja a világon.

Ebben a városban születtem 1917-ben, a Monarchia alkonyán: a magyar uralom végefelé. Aztán jöttek a horvátok, majd az olaszok, mi pedig 1928-ban repatriáltunk. Minden nyáron visszatértem 1938-ig, s azóta nem láttam Fiumét. Illetve egyszer — amikor először adtak útlevelet —, 1969 nyarán betoppantam néhány órára, de azt kitörlöm emlékezetemből, mert az egykori Viale Francesco Deákon (később Viale Benito Mussolini, majd Ulica Borisa Kidrića) a Demarmeles, a legfinomabb cukrászda helyén rossz illatú önkiszolgáló, a környező (egykor





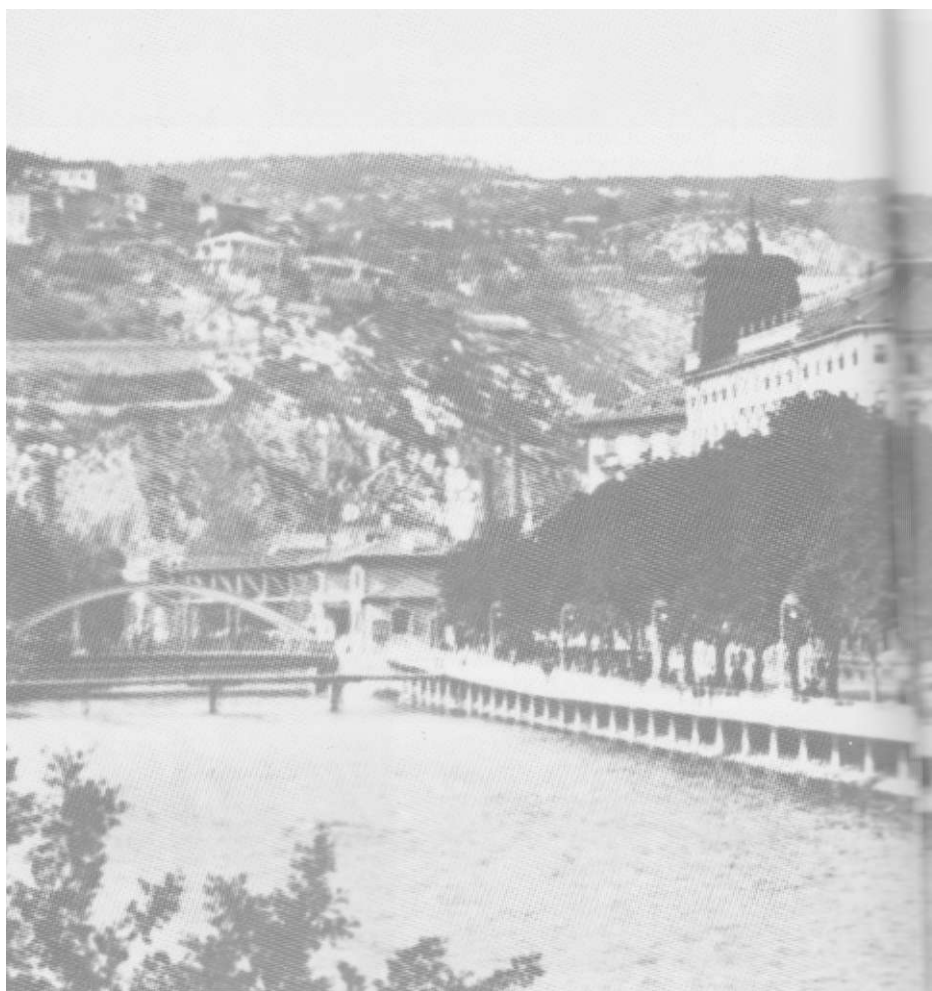
Képes levelezőlap az 1900-as évek elejéről

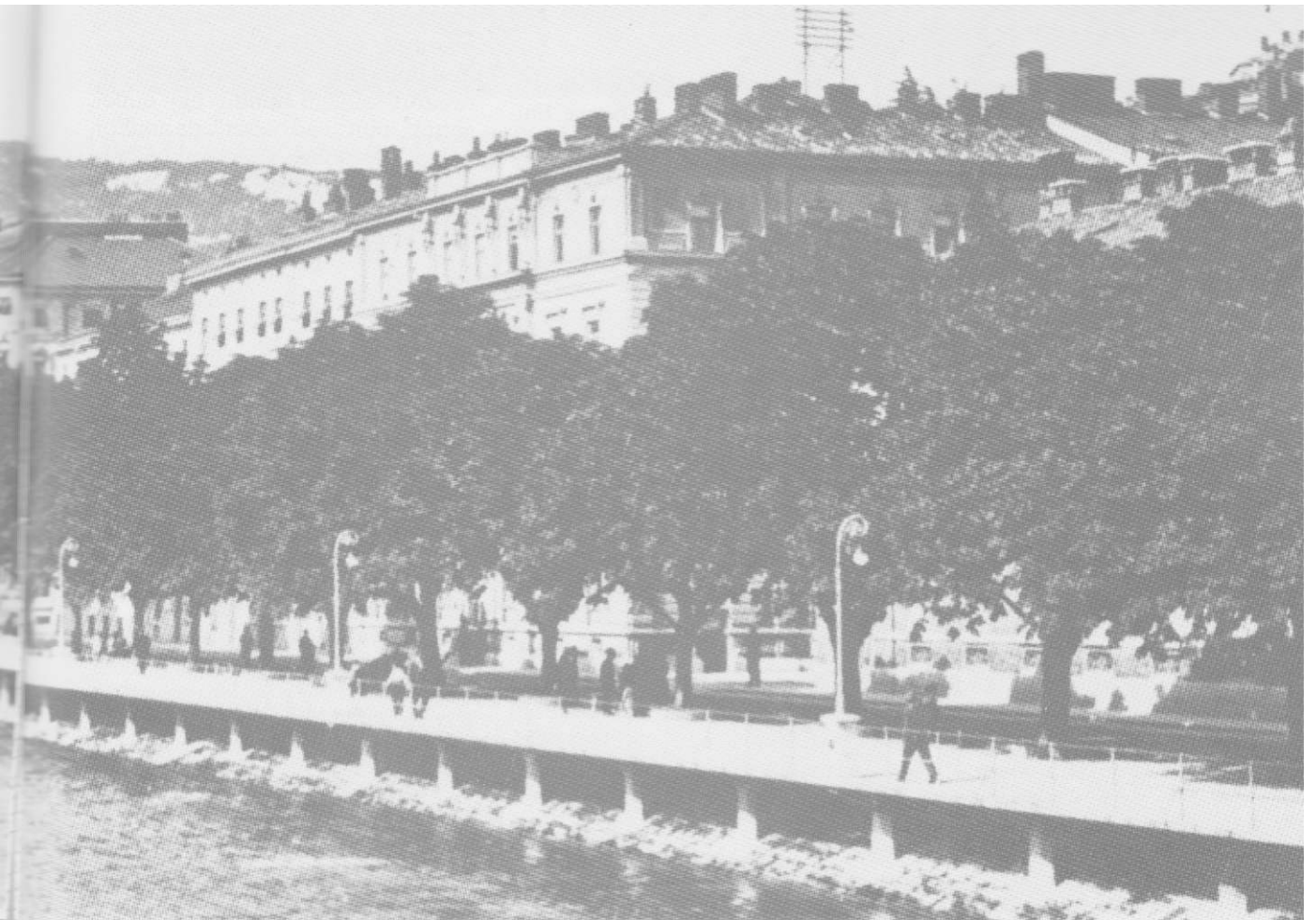
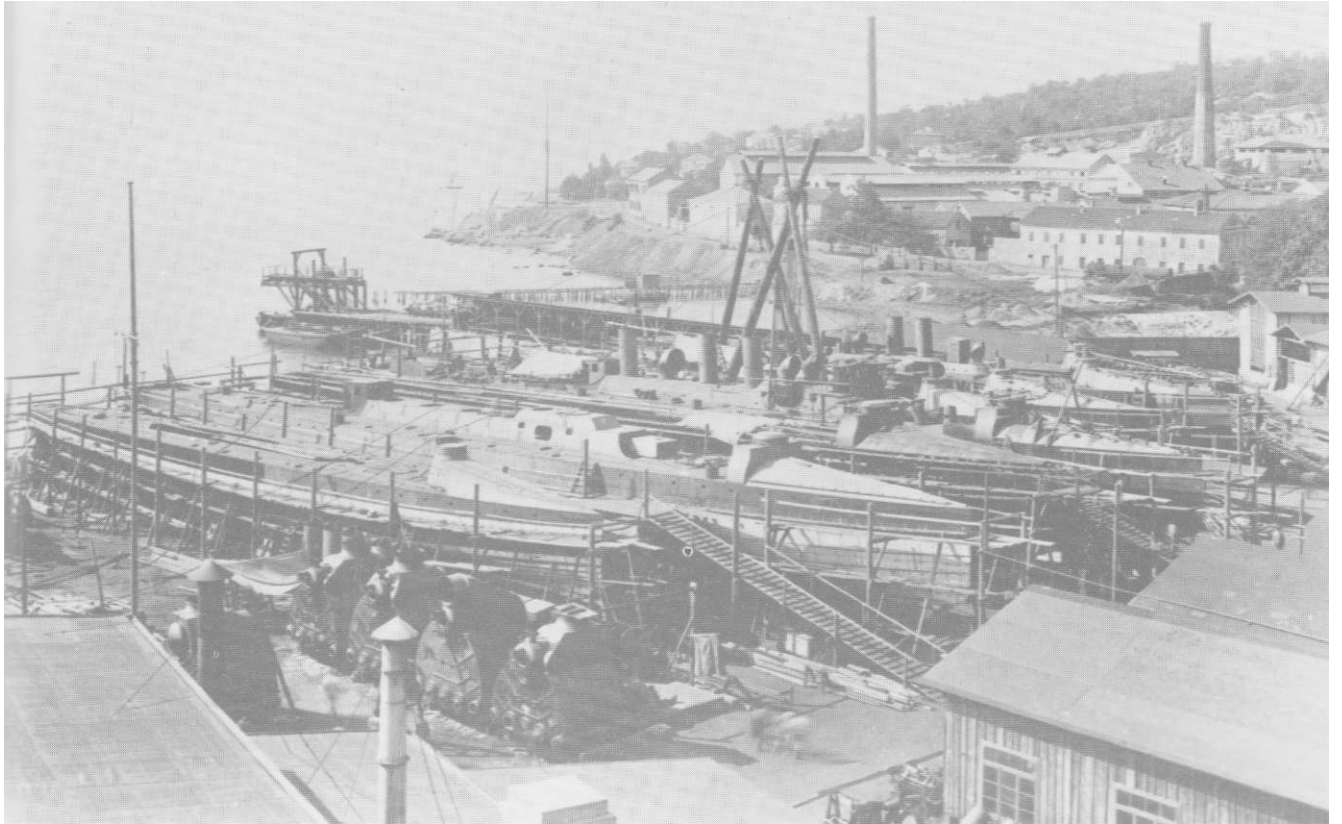
Jobbra fent: torpedónaszád építése a fiumei Ganz-Danubius gyárban, 1908-ban

Lent: árnyas parti sétány 1934 körül

zöldellő) dombokon behemót panelház-sorok és a Via Parini 12. (itt laktunk) bejárata melletti kis műhelyben — Dobozi bácsié volt, az uricipész-mesteré — rendetlen összevisszaság. Ide pottyantam bele, Közép-Európa tengerpartjára, az Adriára, a történelem középpontjába és a zürzavarba, amely azóta tart. Szüleim magyarok voltak. Apámat a bank ide helyezte 1910-ben, itt nősült. Otthon magyarul beszéltünk, de írni-olvasni csak olaszul tudtam, mert Fiumében a fasiszta-olasz uralom idején csak olasz iskola működött; elemibe, majd a líceumba jártam, más nyelvű tanítás nem létezett, pedig a lakosság jó fele szláv volt és több mint ötezer magyar.

Kora gyermekkoromtól éreznem kellett, hogy „más” vagyok, amint-hogy Fiumében mindenki „más” volt. Az olasz a horvátnak, a horvát





a magyarnak, a magyar mindkettőnek és valamennyi ideszármazott, meghonosodott fiumei polgár a „fiumano”-nak, aki évszázadok alatt alakította ki identitását. Nem volt az sem magyar, sem osztrák, sem olasz, horváth, szláv, hanem „fiumano”, sajátos, szláv szavakkal tarkított venetói olasz tájszólás. Én egyébként ezt a „más”-ságot először az iskolában éltem meg. Egy Sziciliából odahelyezett tanárom (előszeretettel küldtek az anyaországból közalkalmazottakat a „gyanus” Fiumébe) nem tudott mit kezdeni a nevemmel. Két ékezet egy hangsúlyos „h” betűvel, aztán „y” meg „i”. Micsoda török neved van! — kiáltott fel. „Turco” (török) olaszul azt jelezte, mint például franciául a „baroque” — fura, meghökkentő, hülye. Le akarta egyszerűsíteni Vasarelli-re, de én protestáltam, hogy nem így hívnak. A végén megbuktatott a latin írásbelin.

Fiumének ez a *különleges* státusa, változó mértékű *önállóságának* eredete a középkorba vezet vissza. Az évezred elején az aquileiai pátriárka alhübéri birtokként a Dui-nói lovagoknak adta, akik a XIV. század közepétől a Habsburg-házat ismerték el hűbéruruknak. Öröklés révén a város 1466-ban a Habsburgok birtoka lett. 1515-ben Miksa császár a „fidelissima” (leghívebb) címmel tünteti ki, és I. Ferdinánd 1530-ban megerősíti önállóságát és külön statutumát. Jelenkori története 1779. április 23-án kezdődik, amikor Mária Terézia diplomája szabad kereskedelmi várossá nyilvánítja kikötőjével együtt, majd Magyarországhoz csatolják mint külön testet (*separatum sacrae regni coronae adnexum corpus*). 1848-ban a horvátok szállták meg, és csak húsz év múlva, a kiegyezés után csatolták vissza korábbi státuszában a Magyar Koronához, aztán közel másfél évszázad alatt Fiume kis, 5—6000 fős, halászközszégből ötvenezer lakosú modern kikötővárossá nőtt. A rohamos fejlődés a magyar uralom évtizedeihez kötődik, közös érdekelttség ösztönözte. Fiume volt Magyarország egyetlen tengeri kikötője, és e kikötő hatalmas, természetes hátországát alkotta a történelmi Magyarország. Néhány évtized alatt a századfordulón korszerű, mélytengeri

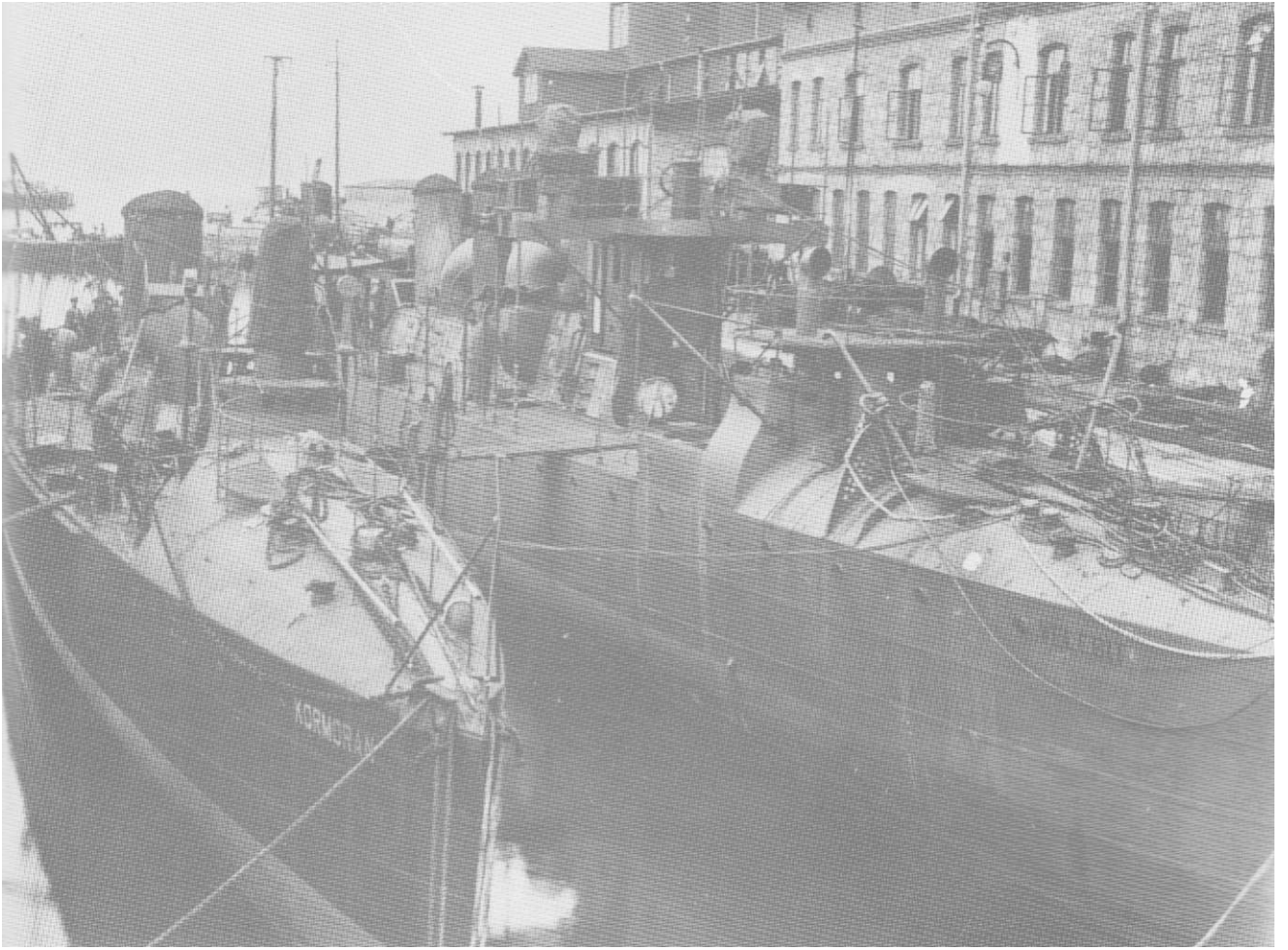
kikötő, olajfinomító, Ganz-Danubius hajógyár, torpedógyár, dokkok, rizshántoló, kávéhántoló, dohánygyár, nehéz- és vegyipar épült. A gyarapodó város lakói békességben és jólétben éltek. A magyar kormányzó fennhatósága alatt maguk választották képviselőtestületüket, polgármesterüket, képviselőjüket az országgyűlésbe. A hivatalos nyelv az olasz volt, de a hatóságok előtt mindenki azt a nyelvet használta, amelyiket akarta, illetve tudta. Fiumében négy olasz, két magyar napilap és egy horvát hetilap jelent meg. Ez még a békevilág volt, amibe beleszülettem 1917 őszén. A háborúból Fiume annyit érzett meg, hogy megcsappant a hajóforgalom, annál inkább virágzott a csempészet, az illegális kereskedelem. Adekvát a közmondás, hogy amit a réven veszített, azt megnyerte a vámon. Születésem egybeesik Caporettoval, az olasz hadsereg legsúlyosabb háborús vereségével és megfutamodásával. Ki hitte volna akkor, hogy alig egy év múlva elvérzik és felbomlik a Monarchia hadserege, és a Piave meg az Isonzo magyar bakák ezreinek lesz végzete, vesztőhelye.

Ekkor, 1918-ban nyílik meg Közép-Európának és benne Fiumének az a tragédiája, amelynek legújabb fejezete éppen most zajlik. Én a nacionalizmusok halálos fenyegetését és a nemzeti kérdés bonyolultságát nem könyvből tanultam, csecsemőkoromtól átéltem. Alig múltam egyéves, környékünket vad lövöldözés, ordítózás és jajveszékelés zaja verte fel. A prologus Budapesten a magyar parlamentben hangzott el. Andrea Ossoinack (szlovén-osztrák származású fiumano család sarja), Fiume országgyűlési képviselője, az Olasz Nemzeti Tanács nevében bejelentette; a város lakossága tiltakozik az ellen, hogy Fiumét Horvátországhoz csatolják, és mint *corpus separatum* (tehát a Magyarország által biztosított státusra hivatkozva) követeli a wilsoni elvek alkalmazását a városra, és az önrendelkezési jog alapján maga kíván dönten a jövőjéről. Az előzmény az volt, hogy 1915-ben, amikor az olaszok a francia—angol—oros szövetségesekkel aláírták Londonban a titkos egyezményt, hogy átlálásuk áraként a békekötéskor a Mo-

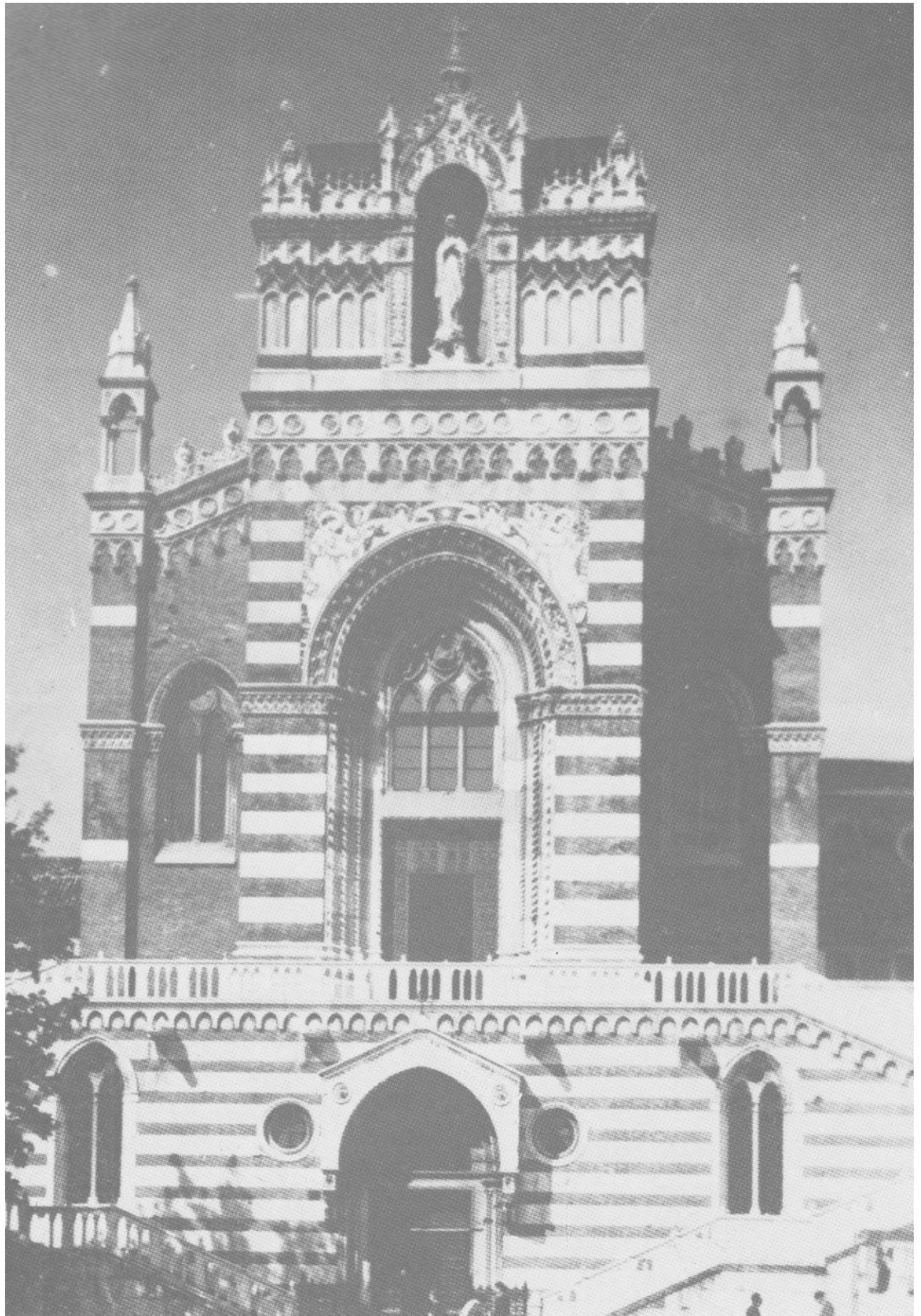
narchia területéből megkapják Dél-Tirolt, Isztriát és Dalmácia egy részét, Fiuméről nem esett szó. A Monarchia összeomlása után már igényt tartott rá Olaszország is, a Szerb—Horváth—Szlovén Királyság (a későbbi Jugoszlávia) is. A fegyverszüneti megállapodás úgy rendelkezett ugyan, hogy Fiume legyen szabad város a majdani Népszövetség gyámsága alatt, a lakosság nagy többsége is ezt kívánta, de a magyar helyőrség visszavonulása után 1918. október 30-án a horvátok elfoglalták a várost. Erre Antonio Grossich sebészfőorvos, az Olasz Nemzeti Tanács elnöke kijelentette: Fiume olasz volt és olasz marad. Érdekes, hogy Fiume olaszságának leghevesebb hirdetői olyan neveket viseltek mint Slataper, Burich, Stiglich, Matcovich, Susmel, Meichsner, Prodám. A fiumei légionáriusok marconna parancsnoka, Host-Venturi kapitány (később hús évig miniszter), akinek papája, az öreg Host bácsi portáskézbesítő volt apám hivatalában, csak dialektust beszélt, meg horvátul, osztrákul, de a hivatalos irodalmi olaszt nem. Grossich professzort szüleim mindig úgy emlegették, mint „vad olaszt”, de amikor ötéves koromban gyors vakbélműtétnek vetettek alá, háziorvosunk, Schweitzer doktor bácsi (a későbbi ismert olasz irodalmár-költő-egyetemi tanár, Paolo Santarcangeli édesapja) tanácsára mégis reá bíz-  
tak.

1918. november 17-én olasz vezénylet alatt bevonultak a városba a szövetséges — olasz, francia, angol, amerikai — erők. Kikergették a horvát katonákat, és megszállták a középületeket. Megkezdődött a hajcihő. Véres, halálos végű konfliktusok olaszok és horvátok, szövetséges katonák és fiumei fekete inges légionáriusok között, olasz katonaság és fiumanók, olaszok és franciák között. Utóbbinak a Baross kikötőben sok halálos áldozata volt, többségükben francia mundérba bújtatott vietnámi gyarmati katonák. De a java csak ezután következett.

Képes levelezőlap 1935-ből.  
A berajzolt fehér vonal az olasz jugoszláv határ









Jellegzetes templom Fiumében

„Gabriele D'Annunzio a történelem legnagyobb plágiumának áldozata”...

Városkép a kikötő felől az ötvenes években



Gabriele D'Annunzio a történelem legnagyobb plágiumának áldozata — írta a költő-alezrederőről és fiumei kalandjáról egy olasz történepsz. D'Annunzio fényesen dekorált háborús hős, poéta, drámaíró, kalandor, gazdag arisztokrata nők kitarítottja és mindenekfelett fékevesztett pojáca. Saját nagy tragikomédiájának, a „fiumei kalandnak” alkotója, rendezője és főszereplője. Nem sejtette, hogy az ő véres bohózata kamara-főpróbája a későbbi *európai* drámának. Miután a párizsi békekonferencia azt tervezte, hogy Fiume szabad, önálló városállam legyen, és sorsáról maga a város lakossága döntsön, addig pedig a rendet angol-amerikai katonai rendőrség biztosítsa, az olasz nacionalistáknak gyorsan kellett cselekedniük.

D'Annunzio Itália északkeleti csücskében a kormány, a hatóságok és a katonai parancsnokok szeme láttára sebtében megszervezte expedíciós hadseregét, és 1919. szeptember 12-én néhány száz katona élén bevonult Fiuméba. Szedett-vedett önkéntes rongyosgárda állt szolgálataiba: csellengő leszerelt tiszték idealisták, fanatikus nacionalisták, parancsmegtagadó lázadók, dezertőrök, kétes egzisztenciák. A helyőrség parancsnoka nem adott ki lövési parancsot, mert nem kapott rá utasítást, és nem vállalta a testvérharc ódiáját. A felszabadító sereg így diadalmasan, puskalövés nélkül vonult be a városba. A tomboló nacionalista téboly és az önkényuralom itt ülte meg első látványos és véres megnyegzőjét. A comandantét teljhatalommal ruházták fel, ő testesítette meg Itáliát, és jaj volt annak, aki szembeszegült a nemzet érdekével. A haza oltárán nem volt drága semmilyen áldozat. S az áldozatok többnyire horvátok, szervezett munkások meg „rossz” vagy „nem igazi” olaszok voltak, akik jobb sorsot szántak szülővárosuknak. „Italia o morte” — volt ajelszó: „Itália vagy a halál”, és a felajzottak nem sejtették, hogy hamarosan megkapják mindkettőt: Fiumét az anyaországhoz csatolják, és a hátország nélkül maradt város kikötője — kihál. De a haláltusájában vergődő szabad Fiume végnapjait színes, örjögő kavalkád forgatagában élte meg. Minden nap parádé, zenebona, utcai ünnepek, szónoklatok, népgyűlések. Itt

dívtak azok a bizarr rögtönzések, amelyek később a fasiszta rendszer rituáléjának elengedhetetlen kellei lesznek. Az „eia-eia-alalá” üdvözlés (olyan huj-huj-hajrá-féleség). A római karlendítéssel párosuló „a noi” köszöntés, amely a párbeszéd tömeggyűlések találmanya: Kié legyen Fiume? — hangzik a szónoki kérdés. A miénk — zúgja a nép. Igen, a nép, amely mindig ugyanaból a néhány száz emberből áll, de hangos, mámoros, fékezhetetlen, garázda és újból meg újból rázendít a Giovinezzára, amely később a fasiszta rendszer hivatalos indulója lesz, és a Horst Wessel-dal ihletője.

De nemcsak az „istenadta” örjög, megszédülnek hírességek is. A tudós-feltaláló Guglielmo Marconi yachtján hajózik Fiumébe, és tiszteleg D'Annunzio előtt. Arturo Toscanini zenekarával a Verdi Színházban ad díszhangversenyt. A világ különböző tájairól anarchisták, futuristák, sztárok, eszeveszettek omlanak a Comandante lába elé. A kalandos vállalkozást a legváltozatosabb erőforrásokból táplálják: gyanús üzemek, pénz-és bélyeg-kibocsátás, országos gyűjtés, értéktárgyak beszolgáltatása, tengeri kalózkciók, raktárak kifosztása, emberablás, túszedés. Kié a haza? — A miénk! Kié a törvény? — A miénk! Kié a Comandante? — A miénk! Nem sokáig. Tizenöt hónap után véget ér a komédia. Pontot tesz rá a bloká, az éhség, a pestis. D'Annunzio menlevéllel a zsebében elkockázott Fiuméből, és bevonult a reguláris olasz hadsereg. A város ezzel törvényesen Olaszországhoz csatoltatott. Befejeződött ez a helyi musical-krimi, hogy alig húsz hónap múlva egész Itáliára rászabaduljon a fasiszta. Ez a fiumeiek számára már nem jelentett újdonságot. Elsőnek, bő egy esztendő alatt átérték azt, ami később elborította Európát.

Én kisgyermek fejjel éltem meg a kalandot, és élveztem a rama-zurit, akárcsak a gyermekded lelkületű felnőttek. A frajli mindig oda cipelt, ahol valami muri volt. A Comandante cukorkát osztogatott a gyerekeknek, megsimogatott, karjára emelt, sőt egyszer odaállított, hogy vezényeljek a tűzoltózenekarnak. Mennyivel izgalmasabb volt ez, mint matróruhában sétálni tenger-

parton, melyet még sokáig Riva Szapárynak neveztek a helybeliek.

Aztán újra elcsendesedett Fiume, de ez már nem a prosperitás derűs békéje volt, hanem a hanyatlás rezignáltsága és a diktatúra rendje. A feszültség a labdarúgó mérkőzéseken csapott ki. Az Olympia volt a rezsim csapata: tiszta olasz, „úri” közönséggel, vadonatúj stadionnal, sok pénzzel. A vegyes összetételű Glóriát nyomták a bírók, játékosait behívták katonának, elcsábították, eltiltották és a végén feloszlatták. Én Glória szurkoló maradtam. A debreceni Bocskainak szurkoltam a fővárosi nagycsapatokkal szemben, a harmincas évek végétől ott voltam minden Vasas-meccsen, majd a negyvenes évek végén a szétmarcangolt Kinizsi pártjára álltam. A B-középpel a váci börtönben találkoztam újra. Ami 1956 után következett, az a fociban sem volt ínyemre.

Miért is hagytuk ott Fiumét 1928-ban, amikor szinte minden rokonunk barátunk ott maradt? Pretenziózan hangozhat, pedig nagyon egyszerű: politikai okból. Szüleim tüntetően apolitikusak voltak. A politikát nem tekintették jobb emberhez méltó foglalatosságnak, és elretentő példaként emlegették annak a fiumei magyar diáknak az esetét, akit kommunistagyanús szervezkedésért megbilincselve szállítottak el a fasiszták. Az illető ma Itália egyik „nagy öregje” Ugo Valliani, a szenátus örökös tagja. Amikor azonban édesapám csak úgy maradhatott volna meg állásában, ha felveszi az olasz állampolgárságot, és belép a Nemzeti Fasiszta Pártba, akkor ke-reken nemet mondott. Ő soha nem volt tagja semmilyen pártnak, és nem is óhajt az lenni. Az pedig, hogy a Magyar Kaszinó elnöke nem magyar, az egyszerű képtelenség — gondolta ő akkor.

Így mondtunk hát búcsút Fiumének, pontosan hatvanhárom esztendeje. Így lett a távoli Fiume csodálatos álom: megszépült, megnemese-dett. Amikor 1956 telén romániai száműzetésünkben a kijelölt sétahe-lyen köröztünk Lukács Györggyel, és én felemlítettem, milyen nagy nemzetközi szolidaritás nyilvánul meg személye iránt, az öregúr hamiskás mosollyal megjegyezte: „Tudod, senki sem konkurálhat a saját távollétével”. Fiume sem. ■

Barna Imre

# DONAU, DUNAV, DUNAJ, DUNA

Claudio Magris: Danubio

Aligha van a világon az olasznál nagyobb múltú és büszkébb nemzet, de provincializmusaival küszködőbb is alig. A Budapesttel épp csak hogy egyidős modern Itália a szőke és raccsoló longobárd-utódok Milánójától vagy a „franciás” piemontiak Torinójától az egykor arab emírek kormányozta Palermóig vagy a görög-török-albán nyomokat őrző „csizmasarokig”, Pugliáig terjed. A legfejlettebb Nyugat-Európától csaknem Afrikáig, majdnem a harmadik világig.

Az olasz műveltség tudatát máig meghatározza a *helybeliségnek*— a venetói, a romagnai, a toszkán, a római, a nápolyi, a calabriai, a szicíliai vagy a szárd öntudatnak —, illetve a végre igazán egységes újkori Itália eszméjének a kettős vonzása. A nagy életműveket, mint már a három nagy firenzeiét: Dantéét, Petrarcaét és Boccaccióét vagy, mondjuk, a milánói Manzoniét is, ez a kettős kötődés nem-hogy feszélyezte volna, inkább sarkallta és gazdagította. De az olasz ember, az olasz értelmiségi nemzeti önértékelését más nemzetekéhez mérve bizvást állítható, hogy az a „nagyobb haza”, amit egy francia vagy egy német számára magától értetődő természetességgel Európa jelent (amely persze egyszerűsrimd *azonosul* is Francia- vagy Németországgal), Itáliában még ma is sokkal inkább az olasz csizmával azonos, mintsem az Atlanti-óceántól az Uralig terjedő térséggel.

Ennek a „provinciális” olaszágnak az ellensúlyozásaképpen nőhetett meg századunkban és különösen a háború óta az ázsiója mindannak, ami Olaszországban *más*: ami kifelé, a környező Európa felé mutat. Így fedeződött fel végre, jóval a halála után az egykori osztrák—magyar Trieszt nagy szülőlténeke, a félig-meddig német anyanyelvű Italo Svevónak a Proustéval, Joyce-éval méltán rokonítható életműve; és ezzel magyarázható az az utóbbi húsz évben szünni nem akaró érdeklődés, amely éppen Trieszt, illetve a vele szomszédos Friuli tartomány vagy a mai Jugoszláviához tartozó Karszt-vidék közép-európai, k.u.k.-hagyományai iránt megnyilvánul.

A k.u.k.-„divat” egyik megteremtője Claudio Magris. A trieszti egyetem német tanszékének vezetője, a nemzetközi híré germanista több mint negyedszázaddal ezelőtt, doktori disszertációnak írta meg *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban* című monográfiáját, de a monográfiából szinte regényként kapós olvasmány és melleleg világsiker lett. Magris azóta is fáradhatatlan szószólója a maga határ menti, osztrák-olasz-közép-európai létének, és munkása a belőle fakadó, bámulatlan sokféle húzó kötődéseknek.

Ha úgy tetszik, erről is szól eddigi legnagyobb könyvsikere, a *Danubio*, mely néhány éve, a Garzantinál jelent meg, és egymás után nyerte el a különféle díjakat. A legfontosabbat, a Strega-díjat valószínűleg csak azért nem kapta meg végül, mert az agyondíjazott Magris maga próbált kiszállni a versenyből. Igaz, sikertelenül, mert a szabályok nem teszik lehetővé az effajta önkizárást, de a zsűri bizonyára méltányolta a még mindig ifjú trieszti professzornak ezt a tiszteletreméltó gesztusát. A könyv így is hetekig-hónapokig szerepelt az olasz (majd később az európai) bestsellerlistákon.

*Danubio* azt jelenti: *Duna*. Duna, Dunaj, Dunav. Vagy ahogy fekete-erdei bölcsőjénél (ahol egy vitatott *csapból* buggyan elő), és főleg ahogy a perifériák hajdani centrumában, Ausztriában vagy a bánáti svábok meg az erdélyi szászok nyelvén mondják: *Donau*. Ezen a nekünk is oly fájdalmasan és felemelően fontos folyón, ezen a nem is annyira földrajzi, mint inkább kultúrtörténeti tüneményen tesz Magris érzelmes utazást, és ezt az utazást írja le a *Danubio*.

Magris nem tud csehül, szlovákul, magyarul, szerbül, románul. Amit e térségből meglát és láttat, azt a közép-európai német (illetve Habsburg-) műveltség szemüvegén keresztül látja és láttatja. Ez könyvének legnagyobb hibája, de erénye is egyszerűsrimd. Hibája, mert szükségképpen egyoldalú itt-ott; de erénye is, mert például nekünk, magyar olvasóknak is tud olyat mondani Magyarországról, amire eddig még nem gondoltunk. Tükört tart elénk, de a tükörképünk nem miránk néz vissza, hanem órá, aki a tükört tartja. Amonnan, a szomszédból, a határszéli Triesztből, közös Habsburg-múltunkból, a hajdani Közép-Európából. ■



Claudio Magris

# A DUNA-KÖNYV BEMUTATÁSA



Gyakran megkérdezik tőlem, miért írtam éppen ezt a könyvet, annyi másféle, kritikai és irodalmi mű után, bár nem a *Duna* az egyetlen fantázián és kitaláláson alapuló írásom. Például van egy, a második világháború idején játszódó elbeszélés; ebben orosz kozákok és német nácik szövetségeseiként az olaszországi Friuli tartományban, Trieszt közelében egy groteszk és tragikus „kozák államot” alapítottak; a novella címe: *Történelmi következtések egy kard nyomán* (Illazioni su una sciabola), amelyet több nyelvre is fordítottak. Ezenkívül, hogy más példát is említek, a *Stadelmann* című drámám, amely hamarosan színre kerül, valamint más elbeszélések.

De miért a *Duna*? Eltekintve attól, hogy minden ötvenéves író szeretné megmenteni a feledés homályától az utókor számára az életében tapasztaltakat, azt hiszem főleg azért írtam ezt a könyvet, mert Európa gyakran állt gondolataim központjában, és mindig is az volt a meggyőződésem, hogy Európa nem

csak Nyugat-Európát — Franciaországot, Nagy-Britanniát, az NSZK-t, Olaszországot stb. — jelenti, hanem az úgynevezett „másik Európát”, Kelet-Közép-Európát is, amely egészen egy évvel ezelőttig az elfelejtett és elnyomott Európa volt, amelytől néha félni kellett, és amelyet következetesen vissza kellett utasítani. Ez a megosztottság, a visszautasítás és a tudatos távolságtartás Európa közép-keleti részével szemben elsősorban a sztálinizmus számlájára írható, de a felelősség egy része az előítéletekkel teli nyugati világot is terheli, amely önhitt tudatlanságában mereven elzárkózott, és egyszerűen nemlétezőnek tekintette európai kultúránk e lényeges darabját. Emlékszem például, gyermekkoromban azt hittem, hogy Prága, mivel vasfüggöny mögötti város, szükségszerűen Béctől keletre fekszik, és ugyancsak meglepett, amikor rájöttem, hogy Prága Béctől nyugatabbra található.

Triesztben születtem, és azt hiszem, szülővárosom légköre bizonyos fogékonyságot oltott belém,

valamint felkeltette érdeklődésemet e témák iránt. Olasz vagyok, és Trieszt olasz város, de különleges módon az: olasz város, szlovén és más, főleg a múltban virágzó kisebbségi csoportokkal; figyelemre méltó a német kultúra jelenléte és leginkább a nagy osztrák múlt. 1918-ig Trieszt a Habsburg Birodalomhoz tartozott, Kelet-Európa kikötője és Nyugatra tekintő ablaka volt; népek olvasztótégelye, amelyek Közép-Európa lekülönbözőbb részeiből érkeztek, és egymástól eltérő kulturális örökségek hordozói voltak. Gyermekkoromban és serdülő éveim idején engem is ez az atmoszféra lengett körül, ebből töltekeztem; csak egy példát említek: apám Stanislaus Joyce-tól tanult angolul.

Trieszt határváros, néha olyan, mintha csak határokból állna, máskor pedig határok közé szorított senki földje; kapu, amelyen keresztül Kelet-Európa kultúrája átszivárgott Olaszországba és Nyugat-Európába egyaránt; gondoljunk csak a pszichoanalízisre. Trieszt olyan hely, ahol azonnal érzékelhető az összetettség, az identitások — egyéni, kulturális, nemzeti identitások — ellentmondásossága, a kultúrák, a nemzetek és a nyelvek kereszteződése. Irodalomból és az irodalomban élő város, mert az irodalom az egyetlen terület, ahol saját gyökereinket felkutathatjuk, ahol magunkra találhatunk. Nem véletlen, hogy Joyce olyan anyyira önmagához illőnek találta Triesztet, amely ugyanúgy, mint Dublin, színpad mögötti szerepet vállalt a Történelem színpadán. Triesztet hosszú éveken keresztül a vasfüggöny szelte át, és (talán éppen ezért is) bennem különleges érzékenységet fejlesztett ki a közép-európai témák iránt; a német, a szláv, az újlatin és a zsidó kultúra keveredése meghatározó jelentőségű volt

ez irányú élénk érdeklődésem kialakulásában.

Így például talán az sem véletlen, hogy könyvet írtam a Habsburg-mitoszról vagy Joseph Rothról és a nagy keleti-zsidó irodalmi hagyományról, ennek nemzetek fölötti dimenziójáról; e könyv címe: *Mitől távol* (Lontano da dove).

Miután már számos könyvet írtam *erről* a világról, ezúttal írtam egyet *ebből* a világból; nem Közép-Európáról, sokkal inkább Közép-Európából. Emlékszem arra a napra, amikor először fordult meg a fejemben, hogy megírom a *Dunát*. Feleséggel és néhány barátunkkal valahol Bécs és Pozsony között, a szlovák határ közelében voltunk egy ragyogó szeptemberi délutánon. A tájban, amely körülölelt bennünket, nehéz volt megkülönböztetni a fodrozódó Duna-víz csillámlását a fűszálak, az úgynevezett *Donauauen* csillogásától; nem volt könnyű meghatározni pontosan, mi is a Duna — és azt hiszem, éppen ennek a bizonytalanságnak, gunyoros és jelképes megközelítésében, igen nagy szerepe van könyvemben. Bensőnkét harmonikus érzés járta át, egységben és összhangban voltunk ezzel a ragyogással, a víz, az élet folyásával. Majd hirtelen megláttam egy hirdetőtáblát, nyíl mutatta az utat: *Duna Múzeum*. Talán csak ennyi a Duna, miért így hirdetik? — tettük fel a kérdést magunknak. És azok a rétek nem tartoznak a Dunához? És anélkül, hogy tudatosulna bennünk, ebben a szinte boldog pillanatban talán mi is egy múzeum kiállítási darabjai vagyunk? S akkor íme a groteszk kérdés: miért ne haladhatnánk előre, kóborolva, kószálva egészen le a Fekete-tengerig? Így kezdődött el négy év, amely utazásokkal, írással, olvasással, vándorlással, újrairással, meditációval telt el. Ezt megelőzően húsz-huszonöt évet e világ elemzése, tanulmányozása és értelmezése töltött ki, de egészen más ennek az elbeszélése és a bemutatása, ahogyan a *Duna* című könyvemben történik.

Könyvem címe tehát *Duna*, s nem A Duna; itt említettem meg, hogy némelyik országban, ahol fordításban megjelent, nehezen tudtam meggyőzni a kiadókat, hogy a címet hagyják névelő nélkül. Ez a hiányzó

névelő, szerintem, bizonyos értelemben már meghatározza könyvemet. Nem „A Duna”, nem a folyóról szóló írás; nem földrajzát, de még történelmét sem vagy legalábbis nemcsak ezeket mutatja be a könyv. „Duna” egy metafora: az összetettség, a kortárs rétegződő ellentmondásos identitás metaforája — és ismétlem: a legkülönbözőbb identitásokról van szó —, mert a Duna nem azonosítható csak egy néppel vagy egy kultúrával, hiszen számos országot átszel; sok néppel, nemzettel, kultúrával, nyelvvel, hagyománnyal, politikai és társadalmi rendszerrel „találkozik”.

A könyvben sok olyan szereplő van, akik nem is tudják pontosan, milyen nemzetiségűek, a meghatározás kizárásos alapon megy: csak azt tudják teljes bizalommal állítani, hová *nem* tartoznak. Közülük sokan németnek mondják magukat, amikor horvátokkal vagy magyarokkal beszélnek, de horvátnak vagy románoknak, amikor németekkel kerülnek kapcsolatba, és így tovább. Az egyes szám első személyű narrátor-utazó után talán Anka nagyanyja a legfontosabb szereplő, akiben testet ölt — élettörténete, házasságai és özvegyisége, érzelmei és előítéletei tükrében — a Jugoszlávia és Románia között elterülő, soknemzetiségű Bánság összes jellemvonása. Ő igen keményen bírálja a különféle nemzeti kisebbségi csoportokat, mind egyiket, kivétel nélkül; ezek a pártatlan, kedvezőtlen bírálatok — ha valóban pártatlanok és egyetlen népet sem „felejtene ki” — talán a kölcsönös, magasabb szintű tolerancia alapját képezhetik, sokkal inkább, mint a népek vezetői szájából elhangzó üres frázisok diplomáciai tárgyalások alkalmával. Például Anka nagyanyja elmondja az elbeszélőnek, hogy ő soha nem választott volna férjül egy szerb férfit, még akkor sem, ha a Duna bal partján lakó szerbről lett volna szó, aki az ő szemében még a legjobbak közé tartozik; amikor azonban a narrátor megkérdezi tőle: „de te, te mi vagy?”, büszkén vallja magát az egyik legősibb szerb család sarjának.

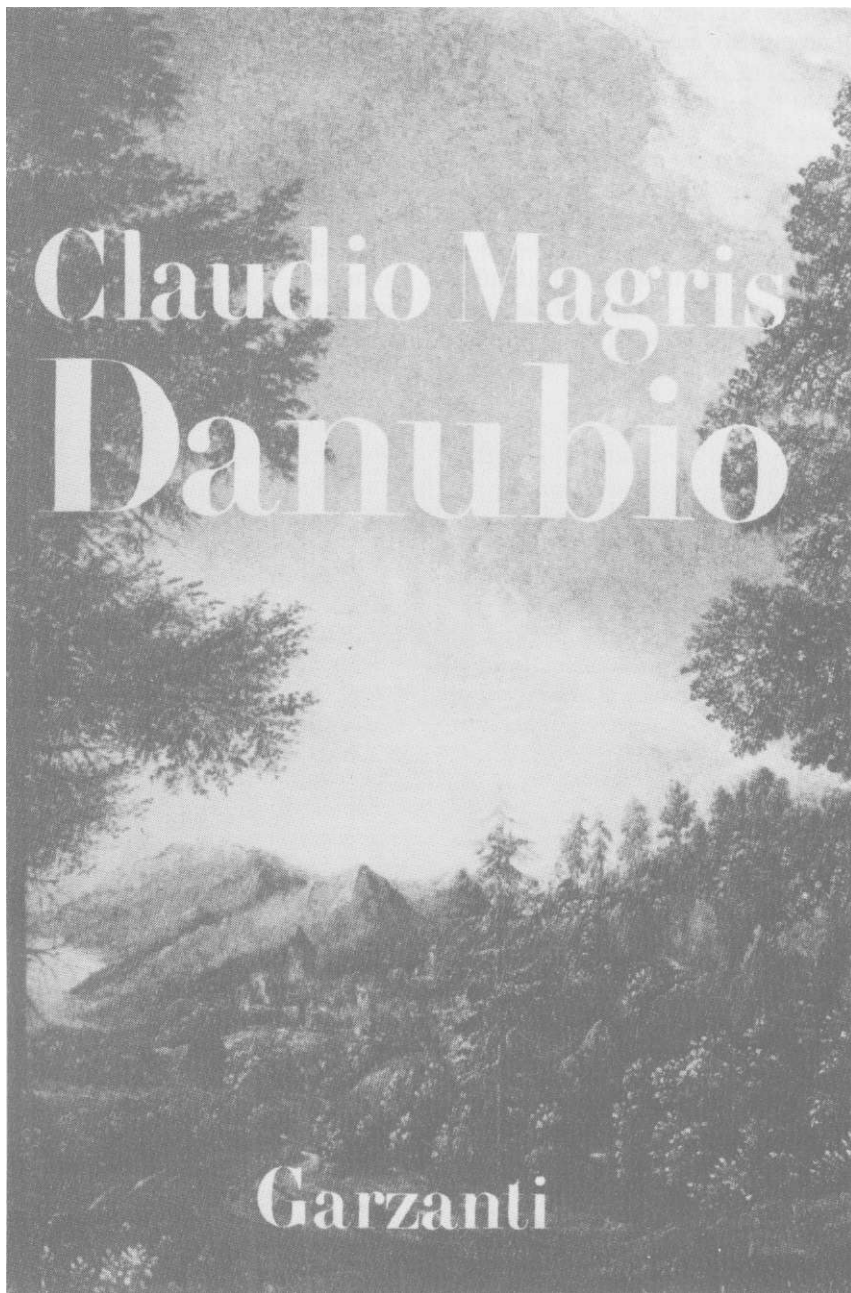
A *Duna*-menti, térbeli utazás sok országot érint: át Németországon, Ausztrián, Szlovákián, Magyarországon, Jugoszlávián, Bulgárián,

Románián; át azokon a területeken, amelyeket nemrég még „a másik Európá”-nak neveztek, amely a jelenlegi változások tükrében egyszerűen csak Európává válik: egy nagyobb, pluralista Európa alapvető tényezőjévé. A főhős ugyanazon a területen jár, melyen annyiféle nép találkozott, keveredett, és harcolt egymással — és nemcsak az úgynevezett nagy és híres népekről van szó, amelyek az Egyetemes Történelem szereplői voltak, hanem a kicsi, ismeretlen, elfelejtett és eltűnt népcsoportokról is; például nem csupán németekről vagy magyarokról, hanem sokácokról, bunyevácokról és Batu kán mongol törzseiről is.

De a könyv legfőképpen utazás az időben, az egyéni és a történelmi időben, a rohanó időben, amely egyformán magával sodorja az egyes embereket, a városokat és a birodalmakat. Az utazó a valóság régésze, aki megpróbálja feltárni az őt körülvevő valóság különböző rétegeit; a zajló történelmet, amely maradandó jegeket hagyott a tájakon, ugyanúgy, mint az emberek személyes történelme, amely arcukra vésődik, szemükből tükröződik.

Ilyen szempontból a *Duna* bizonyos értelemben *Bildungsroman*, ahogy a németek mondják, az alakulás, az identitás regénye; nem egyszerűen egy közép-európai utazás, hanem átkelés a kortárs történelem Babelén, a bennünket körülvevő mai világban. Ez az utazás is, mint általában az utazások, viszontagságokkal járt. A főszereplő azt kutatja, lehetséges-e úgy lélni az életet és megélni a történelmet, hogy közben fejlődjön, alakuljon a személyiség, felfedezni az értékeket, hogy az ember önmagára találjon a világgal való állandó szembe-sülésben. Lehet-e megtapasztalni a világot a maga valóságában, vagy ez teljesen lehetetlen, és az emberek egyszerűen letévednek életútjukról, mintegy elmennek saját életük mellett, felmorzsolja őket a groteszk, kortárs valóság? Az egyetlen felfedezés az, hogy lehetetlen élni, hogy Odüsszeusz rájön; egy névtelen Senki.

A narrátor utazó-én nem azonos a könyv szerzőjével. Ugyanolyan szereplő, mint az összes többi, az a négy-öt férfi és nő, aki időnként vele együtt utazik; vagy az a soha le nem



írt, csak sejtetett nőalak, az ábrázolhatatlan szerelem. Ez a társaság néha együtt van, máskor külön-külön, egymástól eltérő életutakon jár, ahogyan mindnyájunk életében történik. A könyv e férfiak és nők története is; vándorlásaik, nehézségeik, érzelmeik, boldog és borús pillanataik bemutatása; meneküléseik mások és önmaguk, a bensőjükben rejtőzködő szerelemvágy elől.

A *Duna* folyását követő utas az utazás örömeért kelt útra; elbűvöli mindaz, amit lát, amivel találkozik: a látványok, a hangok, az illatok; de gyakran olyan helyzetekbe kerül, amelyek megsemmisítenek minden

kellemes érzést, szörnyű egyéni és történelmi tragédiákkal szembesül, amelyek leigázzák őt. A vándorlás során az utazó-én néha mély egységbe forr a világgal, de gyakran van olyan elhessegethetetlen érzése is, hogy felőrli a világ kérlelhetetlen gépezete.

A folyó természetesen a feledés folyója is, és az utazó harcol a feledés ellen; a mindennapi élet komikus-nosztalgikus filológusává válik, mert szenvedélyes aprólékossággal figyel ennek mozzanatait, különös fontosságot tulajdonít a részleteknek: egyforma érdeklődést mutat minden irányt; legyen az az ulmi katedrális

vagy az a pénzösszeg (a pontosság kedvéért hat schilling két garas), amit egy molnár, bizonyos Wammes úr, ajánlott fel a templom restaurálására (Wammes úr a nadrágját adta el, hogy pénzhez jusson). Ezzel azt kívánom kifejezni, hogy minden ismeretlen Wammes úrnak joga van ugyanolyan figyelemre és tiszteletre, amilyent a történelem nagy pillanata s nagy műemlékei iránt tanusítunk. Természetesen önmagában nem fontos, hogy Wammes úrnak hat vagy nyolc schillingje volt-e, de a könyv költői szerkezetére éppen ez jellemző: az apró részleteken keresztül tárja fel az egyének egyszeri és megismételhetetlen életútját.

Az utazó nagyon jól tudja, hogy ő maga és a társai a nagy Történelemhez képest igen jelentéktelen porszemek csupán, ugyanakkor az a meggyőződése, hogy a körülötte zajló mindennapi életekben alázatos és fékezhetetlen ellenállási erő rejlik. Bár utazása időbeni utazás, mégsem érez nosztalgiát a múlt politikai és társadalmi rendszerei iránt; a figyelem, amelyet régmúlt történeteknek szentel vagy amellyel mai események felé fordul, annak köszönhető, hogy elképzelése szerint minden átél, megszenvedett emberi szenvedély egyenrangú — akár ma történik, akár kétszáz évvel ezelőtt esett meg —, egyforma méltóságú és örökkévalóságra igényt tartó; de ennek semmi köze a régi szép idők idéző steril nosztalgiához, hiszen ezek a könyvben sokkal rosszabbnak tűnnek, mint az oly sokat bírált jelenkor. A könyv szembesít a mával, a Közép-Kelet Európa jelenében végbemenő fergeteges változásokkal. Az emlékezésnek nagy szerepe van benne, jelentése az élet iránt tanúsított figyelem: Memento Mori — nagyon sok temető van az én *Dunámban* —, az emlékezés hatásos és ironikus harc a halál ellen, gyengesége ellenére is kitartóan konok és szenvedélyes. Az utazó összegyűjti és kitalálja az életet, megpróbálja megmenteni egy törékeny, papírból készült Noé-bárcáján.

Magam sem tudom, hogy a könyv optimista-e vagy pesszimista: olvasóim, akik a világ legkülönbözőbb országaiból írnak nekem, más-más véleményen vannak; némelyek elvesztik reményüket, mások vigasz-

## A DUNA-könyv után

talást találnak benne; egyesek csak humort, mások szomorúságot olvasnak ki belőle. A könyv mindenképpen szembesülés a nihilizmussal. Az elbeszélő saját személyében éli meg a posztmodern filozófia válságát és az értékek felbomlását, az élet minden elemének és jelentős pillanatainak posztmodern ellanygulását, a személyiség szétesését; ugyanakkor mindezzel szembeállít egy ironikus és kitartó ellenállást, a hit, valamint a kiábrándultság elválaszthatatlan kapcsolatába ágyazva.

Az utazó minél inkább behatol a dunai egyetemességbe, annál erőteljesebben bontakozik ki előtte egy ismeretlen valóság, amelyen saját kultúrájával nem képes úrrá lenni; egy ideig elhitheti ugyan magával, hogy ismeri és érti a dolgokat, de ahogy halad előre, egyre jobban összezavarodik. Időnként az utazás láza gyorsaságra sarkallja, hogy legyen már útja végén, munkája legyen már befejezett, élete legyen már leélt, legyen már halott. Máskor viszont az utazás örömeért utazik; meg-megállva, kitérőket keresve, hogy soha, de legalábbis a lehető legkésőbb érjen célba.

A *Duna* a Lawrence Sterne-i értelemben felfogott érzelmes utazás könyve, nincsenek benne kötelező úticélok, sem illusztris állomások; csak a kocsmák és a templomok feliratai, egy élet rövid regénye egy ismeretlen temető sírkövén, egy véletlenül hallott történet, egy arcon felragyogó mosoly; és ezek az apróságok fontosabbak a történelem nagy pillanatainál s monumentális emlékműveinél; a Történelem megjelenése a kicsi — komikus, tragikus vagy bizarr — történetekben; ismeretlen, a folyóparthoz kötődő életeken keresztül; így a könyvből egyfajta dunai Dekameron kerekedik.

A problémákat és az élettörténeteket a konkrét, megélt valóságból merítettem; így például a németek balkáni katasztrófája egy főhadnagy életén keresztül jelenik meg, a nemzetiségek keveredése a Bánság egyik soknevű városában (Bela Crkva vagy Weisskirchen, vagy Fehértemplom, vagy Biserica Alba) sok-sok emberi tragédia történetévé áll össze, de egyben a nyelveket beszélő papagáj regénye is, amely magyarul

énekelt, és németül káromkodott; a közép-európai lélek Kafkában ölt testet, de a levéltáros Ferdinand Thranben is, aki azzal töltötte az életét, hogy leírta az életében kapott durvaságokat. „Az *elszenvedett görbötések katalógusa*” címmel. A *Duna* nem Közép-Európáról szóló könyv, hanem egy utazásról, amely felszabadít a tenger utáni örökös vágy szimbolizálta, tipikusan közép-európai lidércnyomás alól; talán éppen ezért Közép-Európától távoli országok népei is magukra ismerhetnek benne.

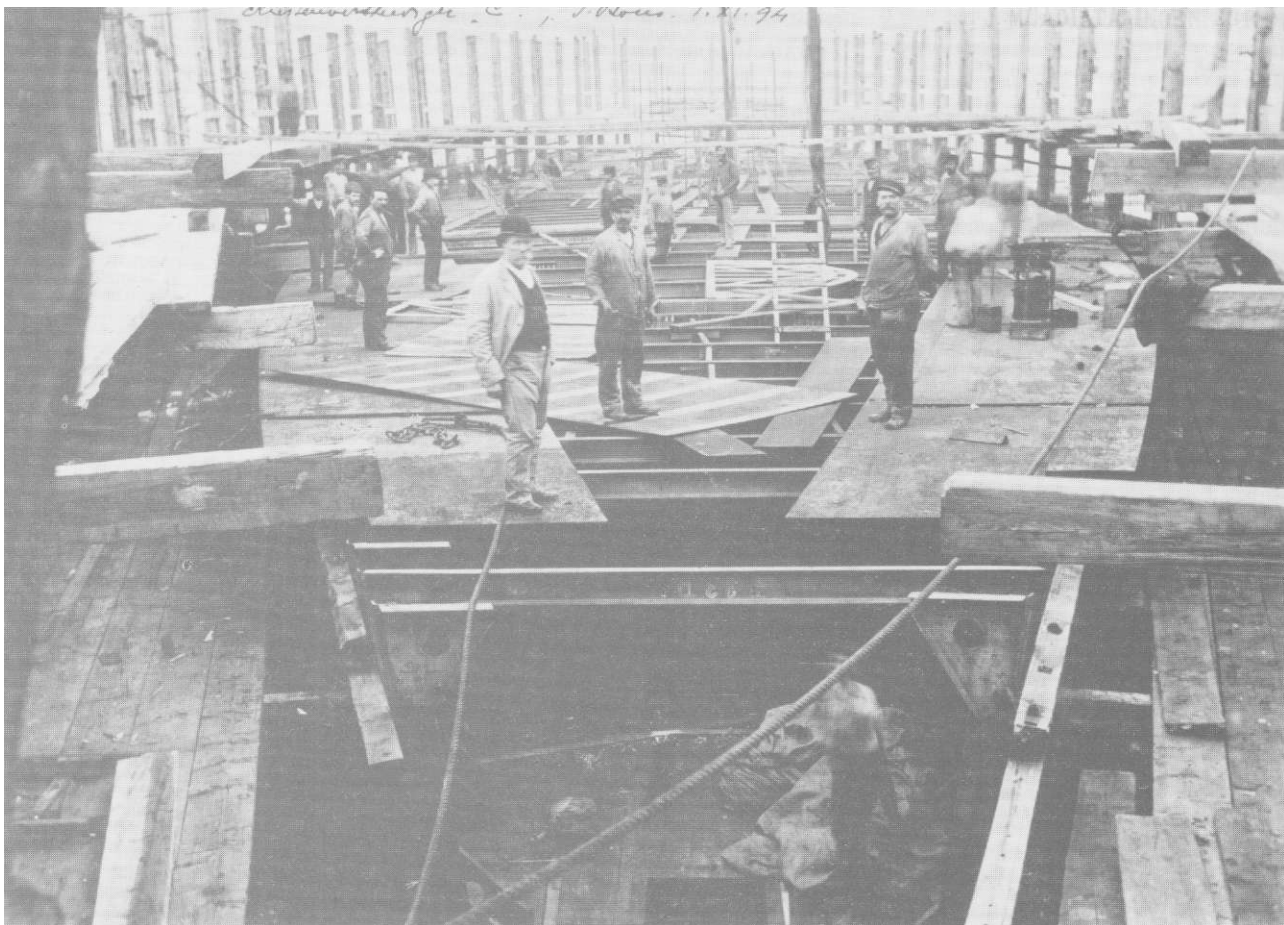
A dunai utazás elkerülhetetlenül egyetemes ítélet is; de utazás a papír világában is. A hajónapló a vízről szól, négyszáz oldal pedig a Dunáról; ezekből számtalan papírhajót lehetett volna hajtogatni, és rábízni a folyó sodrására. A folyó három-ezer kilométer, de az utazás maga a gondolatok világában, valamint a saját otthon négy fala között is folytatódik; ugyanis az út a konyha és a hálószoba; a könyvtár és a gyermekek szobája között semmivel sem kockázatmentesebb: végződhet hajótöréssel vagy győzelemmel egyaránt.

A Duna-parti Regensburgban van Kepler háza. Ennek egyik szobájában helyezték el a műszereit, amelyekkel az eget kémlelte. Ugyanebben a szobában, a tudományos kutatáshoz szükséges berendezések mellett látható a köztudottan borissza Kepler által készített mérőműszer is, amellyel a tudós a mindig közelében lévő boroshordó tartalmát mérte, nehogy váratlanul a nemes szőlőital nélkül maradjon. Kepler néhány felfedezése egyetemes értékű, tudományos igazság, egyes állításai viszont hamisnak bizonyultak. Nem tudom, hogy a hordó úrtartalmát mérő eszköz azok közé tartozott-e amelyek a tudóst az igazsághoz vezették, vagy azok közé, amelyek tévútra vitték. Az azonban biztos, hogy az a néhány méter is, amely abban a bizonyos szobában elválasztja a komoly, tudományos eszközöket a bormérőtől, ugyanolyan kalandos és jelentőségteljes utazás útvonala lehetne, mint a Duna folyó eredetétől a deltájáig tartó út — az én *Dunám* legalábbis ebből a meggyőződésből született.

Gyakran megkérdezik tőlem, hogyan olvasom én magam a *Duna* című könyvemet az 1989. évi közép-európai nagy változások után. Ez a kérdés jogos, ugyanakkor elhibázott is. Jogos, mert a könyvek és szerzőik egyáltalán nem politikai, történelmi, társadalmi vagy emberi úrbén élnek. A könyvek is a történelmi időben élnek, és a változások rányomják bélyegüket a könyvek lapjaira ugyanúgy, mint az emberek arcára. Minden generáció másképpen olvassa a klasszikusokat, minden író — más-más időben — szintén másképpen olvassa újra saját könyveit. De a kérdésfeltevés hibás is, mert egy bizonyos történet csak az a bizonyos történet és nem egy másik; például a húszéves fiatalember szerelmi története nem azonos azzal, amit ugyanez a férfi harminc évvel később gondol régi szerelméről, vagy egy esemény, amely Triesztben játszódik, világos, hogy nem Budapesten történik vagy fordítva.

Természetesen engem is felkavart és meglepett a változások gyorsasága, amit senki, még maguk a szereplők sem láthattak előre. Emlékszem 1989 novemberére, amikor Lang francia miniszter kulturális találkozót szervezett Blois-ban, ezen számos, a kelet-európai tömbországaiából származó értelmiségi vett részt; egyikük, aki aktívan tevékenykedett az akkor kezdődő tüntetések szervezésében, csak pár órára jött át közénk Kelet-Berlinből, azt mondta, nem lehet megjósolni az események végkifejletét, de véleménye szerint a berlini fal még hosszú ideig állni fog. Két nap múlva a fal leomlott, és ledöntésében igen nagy szerepe volt kelet-berlini barátunknak. Mindenesetre azt hiszem, hogy *Duna*-könyvemet az események igazolták, mert a Közép-Európát felkavaró és átformáló nagy szelek benne vannak szellők, légmozgások, rejtett előérzetek formájában. A *Duna* utazója találkozott az úgynevezett „másik Európá”-val, amely nem sokkal ezután egyszerűen csak „Európá”-vá vált; ezek a találkozások lesznek az ő kalandjai, sorsának tükörképei.





### A Budapest partvédő páncélos építése Triesztben, 1894-ben

Kétségtelen, hogy engem személy szerint mélyen megrázott, és magával ragadott 1989 új Közép-Európája. Nemcsak az egyeduralmi rendszerek bukása és a népek felszabadulása feletti örömről van szó; igen nagy jelentőségű az a felfedezés is, hogy a jelen valóság megváltoztatható. Általában mi mindannyian vak konzervatívok vagyunk, azt hisszük, hogy a valóság, amelyhez hozzászoktunk, megváltoztathatatlan; nem hiszünk az emberiség újjászületési képességében. Dubček, aki huszonegy évi félreállítás után újra szólhat a tömegekhez, fényesen megcáfolja sok politikai hamis realizmusát, akik csak a jelen-érem egyik oldalát látják.

De az, hogy a tegnap szellemei történelmi süllyesztőbe kerültek, nem zárja ki a tegnapelőtt szellemeinek veszélyes felbukását. 1990. április 9-én Pozsonyban voltam; Havel elnök találkozót szervezett

Csehszlovákia, Magyarország és Lengyelország kormányfői, valamint Olaszország, Ausztria és Jugoszlávia külügyminiszterei számára. Erre a találkozóra engem is meghívtak, bár nem tartozom az említett kategóriákba. A híres Hradzsín előtt, ahol a találkozót megrendezték, tüntetők vonultak fel, akik a szlovák kisebbség magyarországi jelenléte mellett, illetve ellene emelték fel szavukat; más csoportok pedig fordítva, a szlovákiai magyar jelenlét mellett vagy ellene tüntettek; ismét mások Szlovákia függetlenségét követelték. Akkoriban volt szenvedélyes és agresszív viták tárgya az ország hivatalos elnevezése: Csehszlovák Köztársaság vagy Cseh-Szlovák, vagy Cseh és Szlovák; többen megkérdezték, hogy az a kis kötőjel egységet vagy inkább szétválást jelent-e. Erről Musil *Tulajdonságok nélküli ember* című műve jut eszembe, az Osztrák-Magyar Monarchia idején az intézmények és elöljáróságok elnevezése körül kavargó viták: némeleket császár-királynak neveztek, másokat császárnak vagy királynak.

Összetételek, kötőjelek elhagyása vagy kitétele új feszültségek és vad viszállyhelyzetek kialakulásával fenyegeti Közép-Európát. A német-balkáni probléma, amely úgy látszott, elnémult, most újraéled; a megszerzett szabadság egész Európában szilaj gyűlölettel és szenvedélyes nacionalizmussal párosul, amely elpusztíthatja az új Európát. Tavaly egész évben a legkülönbözőbb nemzeti csoportokkal álltam szoros kapcsolatban, és nem vagyok túlságosan derülátó a jövőt illetően. Neveltséges volna azt hinni, a kommunizmus bukása megoldott minden problémát. A kommunista eszme leáldozása, amely rengeteg korábban elnyomott erőt szabadított fel, nem feledtetheti el a világ átalakításának, megváltoztatásának szükségességét. A nyugati világ számára semmiféle „győzelem” nem származik az 1989-es eseményekből. Manes Sperber barátom, aki a sztálinizmus ellen küzdött, azt tanította nekünk, hogy nem kell büszkélkedni a győzelemmel, különben — mint mondtam —, „cocus de la victoire”-rá válunk.

Ezenkívül más veszélyek is leselkednek a mi új Európánkra. Ebben az új Európában a Nyugatnak sok megtanítanivalója van; úgy mint demokrácia, liberalizmus, gazdasági hatékonyság. De Kelet is sokat megtaníthat nekünk: bizonyos emberséget és individualizmust, klaszikus értékrendet, amelyet részben a szocialista eszme egyetemeség-igényével fellépő ígéretei, másrészt pedig a szocialista realizmus-sal szemben tanúsított ellenállás edzett. Havel a kommunista üldöztetés idején írott munkáiban mindig az élet és az igazság védelmére kelt az ideológiával szemben; kiállt az értékekért a pusztá, mechanikus szükségletek szintjére szűkített étellel szemben; hangsúlyozta a valós élet és az ábrázolása közötti különbséget. A nyugati társadalom a maga show-kultúrájával gyakran éppen az értékek elvesztését dicsőíti, és ezáltal felcseréli a szabadságot a szabadossággal.

Havel a kommunista zsarnokság ellen írt egyik tanulmányában feltette a kérdést: ez a hamisságokkal teli zsarnokság nem a kortárs élet torzképe-e nagy általánosságban is; nem figyelmeztetés-e a nyugati világ számára is, hogy ügyeljen a lappangó eszmékre. Néha az újságokban tragikomikus hangvételű cikkeket olvashatunk azokról a nyugati politikusokról, akik Kelet új politikusaikat szeretnék megtanítani politizálni: ne válaszoljon soha közvetlenül a feltett kérdésre, válassza mindig inkább a megalkuvást, nem pedig az igazságot, gondoljon saját és saját pártja ügyére, mintsem az igazságosságra, állandóan diplomatikusan mosolyogjon. Egy alkalommal egy magyar fiatal megjegyezte, hogy a sztálinisták ugyanezeket a dolgokat hangoztatták; az egyetlen különbség az volt, hogy nem sugalmazták a „chese”-mosoly felvételét. Az említett találkozón Pozsonyban Geremek, az új lengyel alkotmánybizottság elnöke elmesélte, hogy levelet kapott egy amerikai alkotmányjogot tanító egyetemi tanártól, aki beszámolt neki arról, hogy már tíz új ország — többek között a Fidzsi-szi-



*Franz Kafka*

getek — alkotmányát ő készítette, és olcsón készítene egy lengyel alkotmányt is.

Remélem, Kelet-Európa nagy kulturális öröksége nem vész el. Amíg a pozsonyi beszélgetéseket hallgattam, az ablakból a Dunára láttam, és arra a néhány évvel ko-

rábbi napra gondoltam, amikor szintén a folyót bámultam, és szemembe ötlött az a különös hirdetőtábla. Akkor merült fel bennem először, hogy meg kellene írni az én *Dunámat*, pontosan ezeken a helyeken jártam: Bécs és Pozsony között, a határ közelében, ahol akkor még a „másik Európa” kezdődött.

*Tóth Erika fordítása*



*Jens Dietrich felvétele*

# KI FÉL EGY KERTTŐL, HA BENNE NAGYOBB FÉLELMEK LAKNAK?

Néha úgy érzem, ezek a kertek inkább gondolati vagy egymásra dobált geológiai halmazok, nem közvetlen vagy emlékezetes valóság, az a kert is, amelybe jó tíz esztendeje azzal, hogy megpróbáltam az írás eszközével újra kézzelfoghatóvá teremteni s visszamenekülni általa a gyerekkoromba, ez is, amelyikben, öregedő férfi, engem körülvevő virításban, burjánzásában födetlen fölvel itt napra nap állok. Valóságban élek, valóságnak veszem tehát mindkettőt, s bár térben is, időben is elég messze esik egyik a másiktól, gondolataim, néha fáradtságosan, összekötik, csápjai ebből a hegyoldali vadonból igyekeznének ezer kilométernyi teret, több mint fél emberöltőnyi időt áttapogatni, volt s fennlevő gondolatrendek, vidékek, országok határain át közlekedni. A régi kert, nem-sokkal azután, hogy írtam róla, levált az életemről, hogy ne válhasson ki gondolataimból, cserben hagyta a bőröm, a csontom, az idegrendszerem, fogva maradt, talán egy túskebokrán lebegve, a lelkem, a kert hozzátársult egy fiatalabbhoz, aki házat emelt a peremére, aki tud a kerttel nálam távolabbi jövőben is mit kezdeni. Ez engem azóta is jótékony szomorúsággal tölt, belátással a kert iránt, az utánunk lépkedők iránt, önként adunk kezükbe mindent, nem kellett elvenni tőlem, de elvevődött sok minden attól a pillanattól kezdve, elvevődik már abban a pillanatban, amikor karon kivisznek a homályos házból a napverte tornácra, mutatnák az égbolt alatt kiteljesült körtefát, rajta túl azt az átfoghatatlan, hol lomha, hol élénk zürzavart, amire utóbb tanácsként azt mondják neked, ne vedd kertnek. S ez lesz a hihetetlenül gazdag és bizalmas tér, ahol még magadra is hagynak, hiszen a kertről, a bibliai kiűzetés dacára is, az érzés úgy öröklődik, hogy az védelmet

nyújt. Mindezjó, mivel beárad kitárt szemeden át a világnak még sértetlen bősége, s ha nem így van is, a sejtés, hogy sértetlen, hosszú-hosszú időn lesz erőtartalékok, itt tömheted magadba, ha nem látnak, az ásványlakta földet. S hiába oltja beléd a csalán az első kis méreg tanulságát, mire az udvarra visszaérsz, a nap már leszárította rólad a panaszó könnyecskét — a veszélyérzet fölébredése benned is csak téged gazdagít.

A kert nem mondja erre, nem igaz. Nem mondja, karon ülésed pillanatától csak szegényedsz, nem halod borús sugallatát, a kert szerepe nem ez. A kert legszélső határa legföljebb a melankólia — ha benne járok, miben kétkedjem? Öregedő férfi, a kételyt én ebbe a kertbe idehoztam, ez lenne valójában a handycap-je — de a kert, egyelőre ennyi róla a legfőbb tudásom, az ember iránt közömbös. Lehet, csupán én irántam, fél esztendeje lakom, havas januárban, késő esti hideg sötétségben, dideregve álltunk a kocsiléjéron, még mindig tévovák a szándékban, hogy elkövetkező néhány esztendőnk itt éljük. A fák zúgtak fölöttünk, láthatatlan tükoronák nyikorogtak, a hó derengett, indulni kellett a kerti lépcsőn lefelé. Már volt korlát, őszi telefonvitáim eredményeként, hívjuk szerényen kérések sorának. Hogy ez itt kert volna, fizikai és idegi fáradságunk következtében nem jutott eszünkbe, csüggedtek voltunk — de a kert, ha megsértődött, már korábban tehetette. Előző tavasszal benne állodogálva, a házat, majdani lehetséges otthonunkat nézve, vagy egy órán át örültem — aztán olyan változatai jöttek az idekészülésnek, amikor az örömet, a könnyű kedélyt szükecskén tudtuk csak mérni. A kert is ellenséggé vált, borús gondolataim rövid állomása olykor — vajon ezer kilométeres távolából megérezte volna?

Ez a kert, úgy gondolom, akkor sem volt ellenség, mint ahogy most sem föltétlen jó barát — ez a kert valóban közömbös, s ebből a közönyből föllénye származik. Elég nagy, rendszertelen, szertelen és önálló ahhoz, hogy megtehesse. Emlékeztet időnként a szegélyén járó macskákra, akik a környékről ideverődnek vadászva, lesik a poc-

kot, s ha megfogják, diadalmasan visszis ismeretlen irányba, kormos mancsukkal a lepkék után is fölfölkapdosnak, de ez játék inkább — egyfel nem kísérleteznek, a fiatal siklókcal. Vagyis nem látjuk, a siklóból sem látunk, csak nagy néha egy-egy fölijedő, elvillanó példányt. Pedig itt kell lenniök, csak az emberi jelenlét megtartóztatja őket, hogy a kert nyilvános ütemébe, életébe ferközzenek. Amikor tavasszal távolabb fölemeltem a csonka rönkökről a ki tudja, mióta itt napozó lapos köveket, vakon hitetlenkedve, ingerült tanácsalansággal siklottak szét s tüntek el a füben, a rönkök körül heverő borostánszönyegben, hány volt, nem is tudom. Gyakran eszembe jutnak, hol bolyonghatnak a kert láthatatlan részeiben, néha éjszaka is rájuk gondolok, meglehet persze, búcsút mondtak a hegyoldalnak. Keletnek nem indulhattak, ott az autópályára, a reptérre vívó főút betonján kellett volna átjutniok, az úton túl nyár elején napra nap sirtak a sasok, kerengtek a kert fölött is, ha a gépkocsik nem, ők végére jártak volna ennek a költözésnek.

A kerttel kapcsolatban a szeretetem előbbre jár, mint a róla való ismeretem. A kígyókról a magam homályában talán még azt érzékelem, hogy egy reggel kilépek a házból, hogy elinduljak le a városba, itteni embertársaim közé, elvégezni estig küldetésem nehezebb részét, s látom, vonják a gyűrűt körém, a kígyóöreg az ajtó közvetlen közelében vagy a sziklakerttel körülvett teraszon kérdőre von ámulásomért, mindannyiunk ámulásáért. Holott, válaszolhatnám, itt a legkisebb poszméhnek sem esik bántódása, csak hát a hangom hamisan cseng, akár kígyóöregnek igyekeznék ilyesmit válaszul adni, akár a tenyeremre tévedt parányt viszem csitítva, óvatosan a nyitott esti ablakhoz, s lepillantva a kertre, azon kapom magam, talán nem leejtenem kellene, hanem megkímélni attól, hogy összezúzza magát, s levinni szép csendben a lépcsőn. Valami mindebből lent a városban, napközben tudattá terebélyesedik bennem, fájdalmas felismeréssé, hogy gonoszak vagyunk, s visszaérve délután a kertbe, kezdhetek mindent előlről — a mentegető-

dzést, a barátkozást, a gyöngéd, hiábavaló gesztusokat.

Sokáig úgy gondoltam, daccal, pedig csak félelemmel érkeztem ide, még embereknek sem kívántam gesztusokat tenni, nem egy érzéketlen, fajt örökké zúgató kertnek. De vajon érzéketlen-e a kert? Engem valóságos bajok tartottak vissza sokáig, de a hajdani kert világa, a rázuhanó árnyak, a fenyegetettség, amelyben még gyermekről is az ártatlanság öltözetét indokolatlanul letépték, s a kiüzetés kíméletlen ceremóniája végbement, ugyancsak gátolt az ideindulásban. Úgy tetszik, veszttem félelmemet a kertben, néha persze arra is gondolok, a kert valami sugallatra segít, hogy kitérjek. Kérdések elől, amiket magamra nézve itt magamnak újra föl kell tennem, s talán elaltat a másoktól való válaszvárás szelid következetessége dolgában is. Amire magamtól várok választ s amire másoktól — a feleletet csak sejtem, nem tudom, de úgy illenék végre, hogy valamiféle harmóniába vagy megnyugvásba egybeálljon, s életem néhány ügye megtisztuljon. Mert nem elég ötvenhét esztendőt a megvilágosodáshoz, a malomban, amelynek ez az Isten által olyan szép alkatrészé faragott kert most egyik apró örlőrésze, nem elégséges liszté válni, semmilyen állapot még nem a bölcsesség. Amíg kettő vagy belül, ha egymásba csúszva-növe-csavarodva is, hasonlítás a gyerekkori párökörré, gondolatod rájuk hasonlít, az iga kényszere olyan szép ritmikussá adta ki őket, a szurdok két fala tetszetős látványra fogta össze a járművet s igát, s hegyükben apámat — e harmóniában tehát ki vélte volna a széthúzást, az indulatot, hogy egyik legszívesebben a másikba döfte volna a szarvát. De a példa nem is helyénvaló, a fegyelem, önfegyelem nem iga, a két barom pihelve külön lényként eszmélt, ha eszmélt — az én gondolataim valóban egy tagban, már széjjel nem választható, az elkülönülés hajszálrajzait föl sem mutatható alkatban leledzenek, s ha valaki szemlélhetné, rá se döbbenne, a fölszín alatt miféle gyűrődés, hozsolás, dagasztás renget mindent. Ami mindebből szóban, írásban ide ájtjön, már konszolidáltan igyekszik viselkedni, hangot adni.

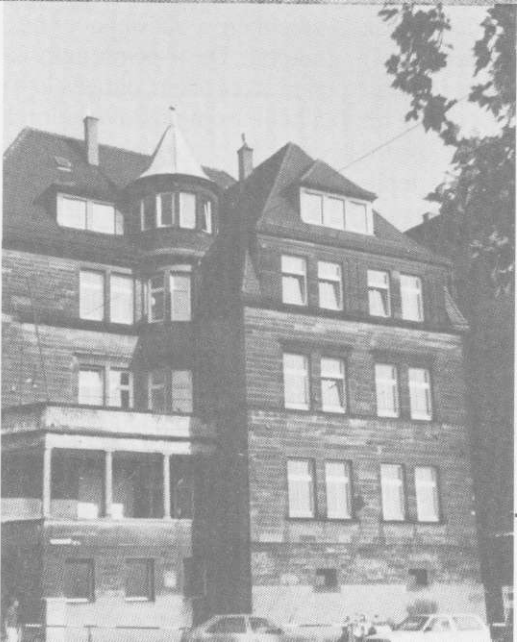
Emberi esendőségünk összessége néha holtunkig fölfedhetetlen ré-





sz  
sé  
de  
jó  
v  
g  
n

A Magyar Intézet Stuttgartban



szezből is áll — én a magam rejtőzését örömezt oldottam volna föl, s oldottam is, néha a gyermeknek sem jól illő dacig. A dac persze éltet, s voltak persze esztendeink, amikor gyermetegeten összehúzott szájjal néztünk szembe mindennel, holott égetően már beszélni kívánt ez a száj. S nem menthet senkit utólag se, mi-féle kényszerek szoktatták már gyerekkorában hallgatásra. Említhetem, de mi formára, hogy előlem egyszer csak elfogyott a táj, alólam a föld, fölültem az ég. Pusztán azért, mert annak születtem, aminek. A kollektív büntetés bármilyen helyzetben, történeti időben, úgy érzem, a téboly egyik megnyilvánulása — jóvátehetetlen rugást az a háromlábú, nyüves kis kutya is kap, aki közben nem is szándékoznék elindulni a házból, az otthonból kitétek után, hanem tétován visszafordul az udvarra, iszonyodó nézése újra meg újra felajánlja szolgálatát az újaknak.

Milyen volt az enyéim tekintete, az enyém, azon a cezúrán, ha nem is batyuval, de riadtan egyensúlyozva, amit az eltelt időben többféleképpen hívtunk, s mára egyszerűen csak a világháború végének nevezzük. Könnyű utólag bárkinek azzal példálózni, hogy Magyarországról kitelepített sváb, német jómódjában, ha most lakodalmazik, ma is a Kölcsey szerzette Himnuszt éneklí — még ha igaz is, egy keresztutat utólag efféle jószándékú romantizálással nem lehet megszépíteni. S nem is kell — annak a világégésnek legkeserveesebb summája, hogy mindenki sérült, pusztult benne, hazák veszték valóban. S annak, hogy idős asszonyok ma filmszalagon elmesélik, természetesen rossz magyarsággal, hogy egyesek háromszor megpróbálkoztak visszajutni, illegálisan, a magyar hazába, s háromszor kívül tették őket, vajmi kevés köze a költészethez.

Az én ítélkezésem kora azzal, hogy most hirtelen kitetszik, már gyermekkoromtól fogva mindenki engem szeretett, szép csöndben lejárt. S nem tartottam sohase jogomnak s tisztetnek az ítélő szót, legfőljebb mások szerepének fontosságát, legfőképpen az elmékedést saját képződéseim fölött.

Ugyan ki fél egy kerttől, ha benne

nagyobb félelmek laknak — nem gondoljátok, hol zúgó, hol fáradtan kihagyó, szakállas öreg fák? Sejtitek, amit rátok fogok, hogy síró sokról, üvegként áttetsző fiakígyókról, az egész kerti mozgalomról beszélek, csupán kitérő, kísérlet a haladéokra. Haladékot kapni volt mindig életem egyik nagy gondja — haladékot a legártatlanabb kérdés megválaszolására is, haladékot, hogy ne kelljen döntenem, ne kelljen választanom, ne kelljen belátnom, mi fontos nekem, mi nem. Ez a belső tétováság ekkorára az idegenség érzete? S ennek ijedelmében hogyan lehetett mégis néhány alaptörvényt fogalmaznom magamnak, amelytől mindmáig senki, semmi nem tántoríthatott el — nem misztifikálom: nyilvánvalóan úgy, ahogyan mindenki másnak. Velem az történt, hogy eléggé fagyos, ellenséges, megalázó közegben följánlottam magamat, szívemet, nyiladozó eszemet annak az országnak, történetnek, művelődésszférának, amely aztán legparányibb jelét sem adta, hogy kellenék neki. Nem volt ez tudatos szertartás, a leghomályosabb tapogatók indultak el bennem a magyarság felé — az akkor épp kirekesztő magyarság földhözragadtabb körben ezért ellenszenvvel is lehetett irántam, a tágabb, szárnyalóbb kör, nem teljesen gyanútlan mámorában, ezt azért nem gondolnám, végül is hagyott följobb jutni. Eljutni akkor csak a középiskoláig nekem olyan volt, mint egy mákszemnek fölfele gurulni meredek lépcsőn. Mondhatnám, szerencsés voltam, s a lehetetlen sikerült. Vizsgálatom tárgya innen vagyok, s konkrét szemrehányás kívülről is erre a most azért már áttekinthető pályára attól a pillanattól kezdve érhetne, amikor gimnáziumi irodalomprofesszorom, a magyar ciszterci rend egyik kiválósága, ámulva nézett rám, „édes fiam, milyen nyelven beszélsz te magyarul?”, és én nem először szégyelltem el magam származásom miatt. Nem voltam abban az állapotban, hogy részletezzem neki, mohóságomban, hogy magyarul jól megtanuljak, milyen utcai, mezei iskolát vettem igénybe, a bukovinai székelyek kis-

sé archaikus, gyönyörű nyelve, a mindenfelől hozzánk jött magyarok szójárása hogyan ragadt rám, akár a mézizű akáclevél nyelvünkre, ha nyaranta muzsikáltunk vele. A hasonlat nem is rossz, mert az én nyelvem akkor valóban olyan távol lehetett a művelt nyelvtől, mint a falevél-muzsika az igazi hangszertől. Nem nyelvtanilag beszéltem annyira helytelenül, azzal egy igazi tanárt nem lehet megriasztani, hanem annyiféle hangsúlyt, lejtést, ízt, tájszót vegyítettem ott egyetlen feleletbe, anélkül, hogy figyelmeztethettem volna a világot, milyen nagy elszánással hordom mindezt össze, s mire készülnék én ezzel a magyarosodással az emberiség javára, hogy előbb csakis a dolog komikumát lehetett érzékelni. Ez a tanár aztán hamar mást is érzékelt, s ha van egy-két fő, akinek a pályám illetően elvülhetetlen hálával tartozom, az ő neve szájamon mindig az első.

Mondhatnám könnyedén, ami elötte volt, ahhoz szigorúan szólva igazán nyelv se kellett, az a tenyészet volt, a hajdani idomtalan parasztkert környéke. Csakhogy a tenyészetbe is állandóan sort metsz a történelem, nem azért, hogy végigláthass a soron, hanem, hogy frivol módján pusztítson. Nem akar ez történelmi pesszimizmus lenni — csak nagyon áhítanánk már a kiszolgáltatottságok végét. Egy népcsoport már akkor kiszolgáltatathatja magát, amikor mint az enyém a népköltés tanúsága szerint Günzburgban, valahol hajóra száll, túlságosan is nagy remény-nyel elmegy a hazából — majd ott, hol is, könnyebb viselésű földre talál, s ha így van is, abból az igényéből, ez a föld később fiává fogadja, ő meg hazájának nevezhesse, akár beláthatatlan szenvedései következhetnek. Mindennek vége valamiféle hűség, s ez nemcsak a közhely szerint kockázatos kötődés. Az egyes lehet bűnös, egy közösség nem szánja el magát alvó lélekkel bűnre, árulásra, bármilyen érdek szerint talál is ki ilyet a politika.

Tíz esztendeje egy hősöm levelébe belírtam ezt a mondatot: „Az embernek csak egy hazája van, mondja az apósom, most tanulom, mennyire





igaza van, ha ez a haza elárulja az embert, mondja, többé semmi sincs.” A mondatot kétszer kihúztam a szövegből, s harmadszor meghagytam. Nem éreztem igazságtalannak annak mérvében, a huszadik század mit követett el — nemcsak egyényekkel, már közösségeket alázott meg és pusztított el szinte vállvonva. Ki élhet utólag a felelősségrevonás jogával? Az egyén semmiképp, s egy népcsoport is inkább belezuhanhat a gyógyíthatatlan sérelembe, a gyűlöletbe. Boldognak éreztem magamat mindig is, hogy soha, legrejtőzködőbb gyanánt sem estem efféle érzésbe — s végtére szerencsésnek, hogy a huzatos, téli marhavagon-szerelvény nem utaztatott vissza semmilyen eredeti hazába. Ahova most sok-sok kerülővel, igaz, nem végleg, hanem egy ügy képviselőjeként mégiscsak eljöttem. S egyelőre meghúzódttam egy vadon kert zugásában, sejtelmességében, meghúzódodom a munkámban, s várom a pillanatot, mikor keveredhetem itt párbeszédbe saját történetemmel, őseimmel, a háború után bűnősként, batyuval ide „hazautalt” enyéimmel, hiszen enyéim, s nem is érdemes keresnem rá divatosabb szót, megbújjok egyelőre, várom a föloldást. Ne mindig kettő legyen gondolataiban, aki egy, s ne érezzem olyan természetesnek, hogy skizofréniánkról magyarul adok hírt — kérhetek föloldást olyan furcsaság alól, amely szerint az alkotó tevékenységben mérvadó erkölcs, amit gyerekkorodból hoztál, a gyerekkor tartása, a gyerekkor nyelve, egyáltalán minden, ami a gyerekkorban veled megtörtént, az én gyerekkoromat azzal keserítette el a történelem, vagyis emberek keserítették, hogy a környékemben tanult erkölcsöt kétségbe vonták, nyelvemet, hiába nem volt az még nyelv se, a tenyészet kifejezőeszköze csupán, s olyanon politizálni sem lehet, egyszeriben méltelynek nyilvánították — ennyi az én tízesztendőös korom, az emberélet első cezúrája, s ez az a pillanat, amikor mohón neki kellett esnem megtanul-

ni magyarul. Tünődhetem ma, ha mármost magyar nyelven adok mégis e történetekről hírt, nagyobb érvénnyel beszélek-e a tisztázás érdekében, mint ha az írott szó embere egy tájnyelvből táplákozva, az irodalmi németség olyan mélységéig el se jutva, csak azért, hogy származása tekintetében hűtlenség gyanújába ne keveredjék, megpróbálna anyanyelvébe visszakapaszkodni. Sanyarú helyzet ez: az anyanyelv csupán beszédre való, a haza nyelve az írásra, s igazán közösségi emberként akkor szólalok meg, ha a haza nyelvén — magyarul. Tudom én is, elsősorban alkotó egyéniség az ember, s majd mondanivalójában egy nép fia, rákényszerülök, hogy ennyi igazsággal beérjem, de nehezebb kinek-kinek a dolgokat saját lelkére szabnia.

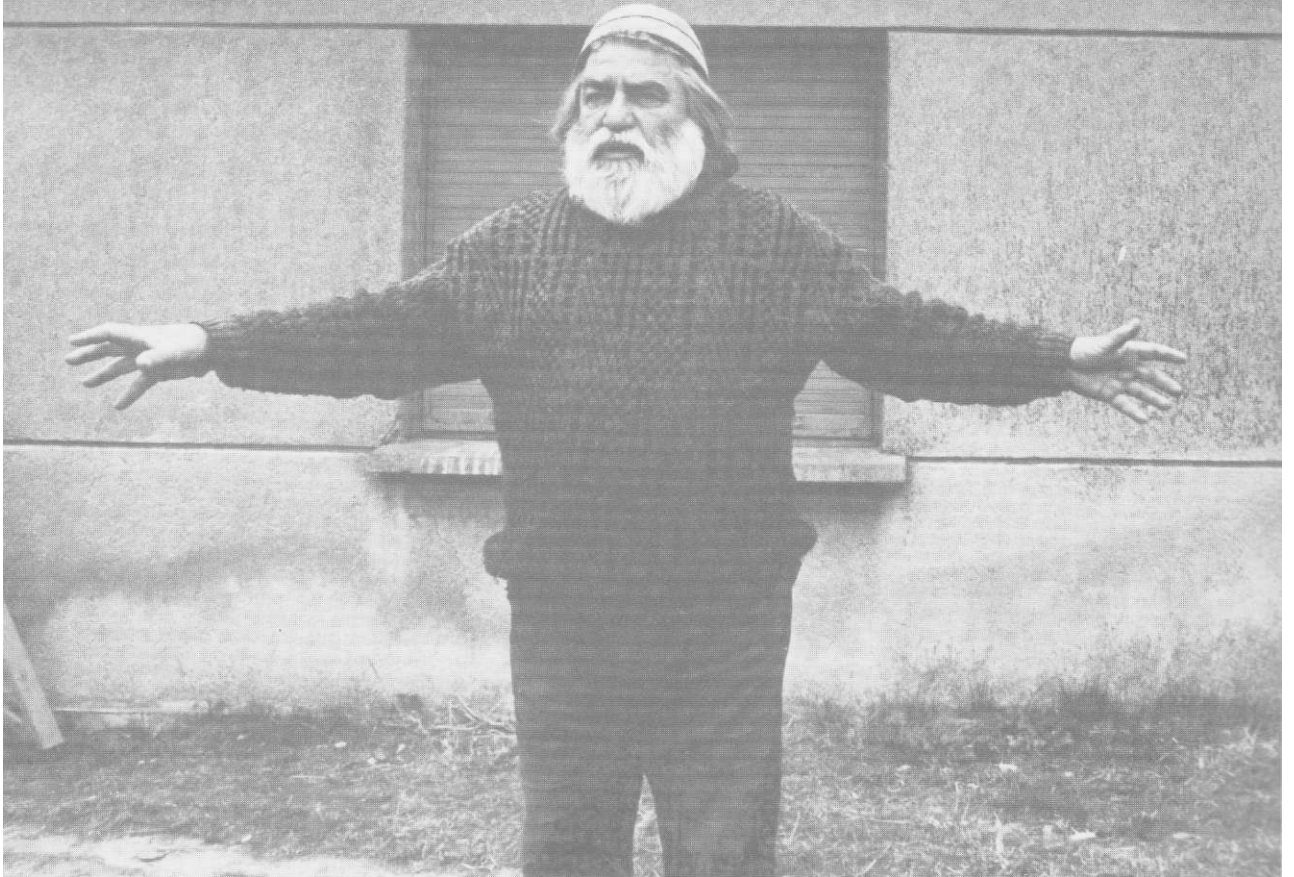
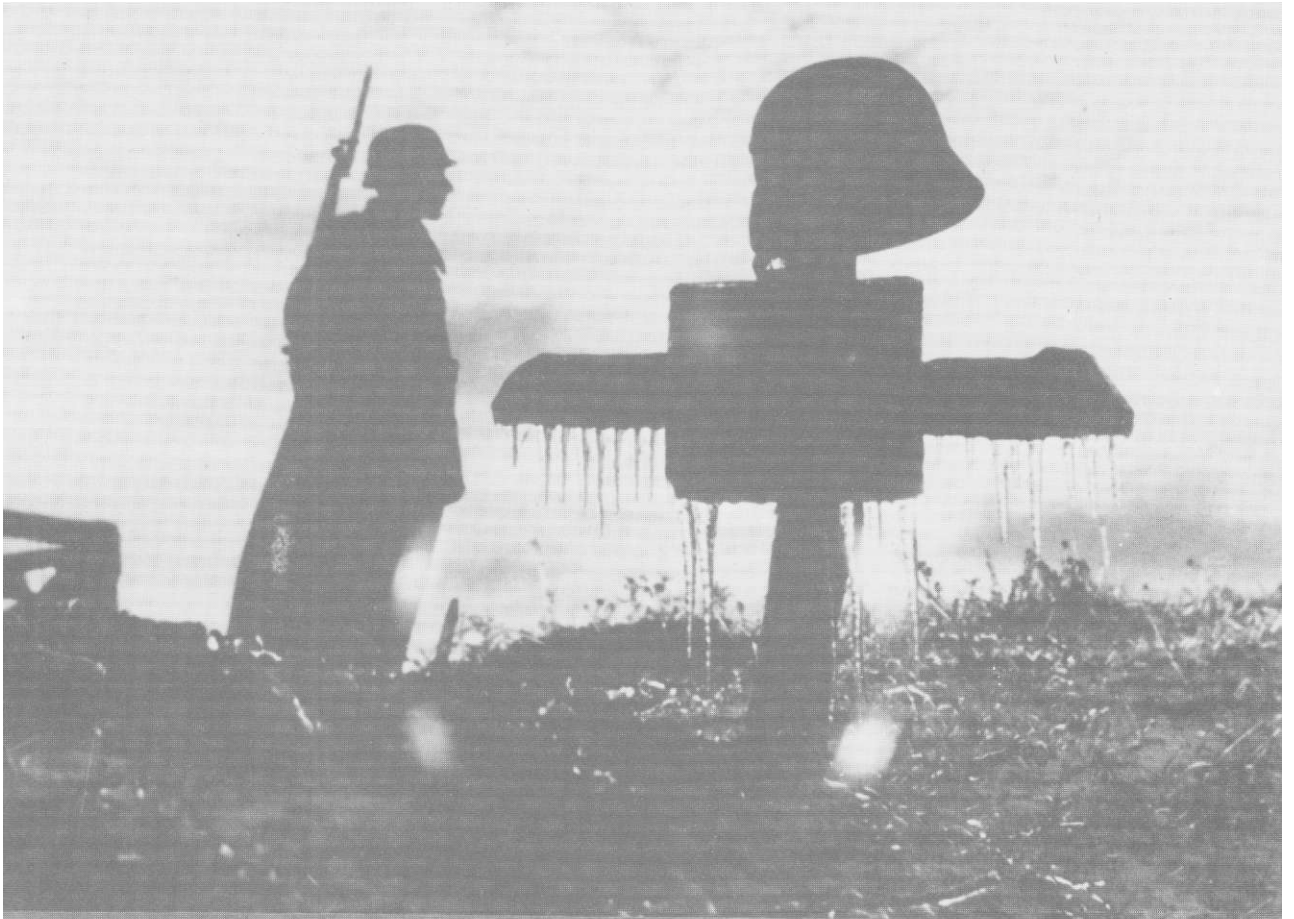
A tisztázás óhaja is készlet: hogy még ideig a kert határai közt maradjak. Csak annyi részem lépjen ki belőle, amennyi a nyilvános munkáé. Az önvédelem nem ruház ránk föltétlen titokzatosságot, mihelyt ránk süt a nap, elfogadjuk egymást valóságosnak. Még átkereszteltem az ártatlan siklót kígyónak, várom az út túloldaláról a két sas látogatását, sírásuk behallatszik álomban. Vállalom a botor viselkedés ódiáját, hogy egyik reggel a csatornarendszeren föltévedt patkány, nyakig vízben a fürdőszoba toalettjében, riadtan nézve föl rám, olyan kedves szóval emelődött föl tenyeremre, s amikor ingerülten kétszer is ujjamba harapott, pofáját óvatosan befogva vittem az emeletről le a lépcsőn, s odakint letettem a fűrengetegbe, hogy visszamehessen — hova? Ahelyett, hogy őszinte ingerültséggel beletapostam volna a földbe. Vállalnom kell, hogy alighanem mindenben ilyen vagyok, s hogy eleddig eljutottam, valami nagy-nagy kíméletnek is köszönhetem, inkább, mint saját fölvertezettségemnek, nyerseségemnek, életrevalóságomnak.

A kert is, gondolom, előbb-utóbb beáll kímélőim sorába, talán megtette már, csak engem még nem kényszerített rá, hogy fölismerjem ezt, s nyíltan bevalljam. Vajon őt is megsértem majd emiatt, mint az embereket szoktam? Képzetem róla mindenestre már nem föltétlen az, hogy fönt áll a hegyoldal tetején, belül az

úton, a redős fák képében néz le morcan rám, hanem hogy jön le folyamatosan a szálás fűben, még nem gyűlik ide a ház, a terasz köré, de jődögél. Mire megérkezik az ősz, itt a levelek megállíthatatlan talajra hullása, már azon is kaphatom, hogy békés, jó embert kívánna csinálni belőlem. Nemhogy a felőle áradó sugallatokat oszlatja el bennem, de a szívben lakó nagyobb félelemmel is farkasszemet néz. S mire megjön a tél, már olyan párbeszédbe is elegyedem vele, hogy olyanokat mondok a gyakori sötétedésben — „figyelj!” De meglehet, a gondolat folytatása aztán nem következik. A benső rengés még nem billeg túl, a közlésvágy ereje még nem akkora, hogy elmozdítsa a gátat. Aki elmulasztja a kellő pillanatot, megint csak teljes évszaktot szalaszt. Visszatér elegendes álmaihoz, metaforáihoz, félelmeihez, s a világ elkínldható vele. Közben úgy hiszi, ő a világgal. A világ nem példa igazán, a világ ritkán emelkedik mostanában önnön szintjére, hogy tisztába tegye legegységibb ügyeit. Engedi gálánsan az egyént kínldódn, durvább néha, mint elviselhető, nem csoda tehát, ha csak kicsit félénk is valaki, menekülőre fogja.

Dicsekvésnek tetszik önmagam előtt is, hogy szájamra merem venni, épp nem a menekülés gondolatait élelem? S szembe nem fordulok — hiszen nincsen mivel? A kertre ráképezem a hajdani kertet, nem válik olyan szenttelen summa belőle, mint a röntgenkép, mozgalmas előttem, árad egyik a másikba, világos foltjai nem meszesedések, nem a betegség emlékei; jelek onnan, nyárvégi tenni-valók innen, figyelmeztetnek, s figyelmeztetem én magamat. Jó vége lehet? Toldalék-gondolatok máris kerültek az eddigiekhez, toldaléknak tudom látni az élém táruló kertet, a toldalék szó a gazdagodás, de legalább a bővülés sugallatát hordja ebben a nehezen áttekinthető, kusza rendben. Ebben majd mást is átgondolhatok, át muszáj gondolnom, nemcsak a származásomból eredő gyötrelmet, amely szennyet s ritka ízt egyaránt kisajtolt eddig belőlem? A kertről, amelybe kerültem, talán azt mondhatom, amit magáról a világról — megrak félelemmel, de arra, amit kívánnék, részint jó indíték? ■





Zsugán István

# EGY KÖZÉP-EURÓPAI MOZGÓKÉPÍRÓ

## Jegyzetlapok Sára Sándor portréjához

Ha pusztán az általa készített játék- és dokumentumfilmek teljes címjegyzékét (s a rendezőként, operatőrként elnyert összes nemzetközi fesztiváldíjat és kitüntetést) kívánánk felsorolni, hamar beleütköznénk e cikk terjedelmi korlátaiba. Csak az utóbbi évtizedben forgatott dokumentumfilm-sorozatára összpontosítva is: mintegy hatvan órányi mozgóképanyagra kell utalnunk, a II. Magyar Hadsereg doni katasztrófáját földolgozó ötrészes *Pergőtűztől a Néptanítókon*, a bukovinai székelyek hányattatásait fölidéző *Fújja a szél, fújja, a Csonkabeleg I–II. s a Te még élsz?* című filmekben át az augusztusban a technikai utómunkálatok fázisában lévő — az amerikai, illetve a francia hadifogságba került, többségükben háborút nem viselt leventék sorsáról szóló — kétrészes *Lefegyverzett ellenséges erők*, illetve az oroszországi GULagra hurcolt magyar lányok és asszonyok kálváriájáról először hitelesen beszámoló *Mikor vittek Szibéria felé?* című, háromrészesnek szánt dokumentumfilmig. (És mindközben 1991 tavaszán Sára Sándor leforgatta a *Könyörtelen idők* című új játékfilmjét is, amely Domahidy Miklós Svájcban élő író *A lapítás iskolája* című kisregénye nyomán készült, s ugyancsak 1945 tavaszánját szódi a Balaton-felvidéken: öt fiatal magyar katonaszökevény tragikus története.)

---

Képek Sára Sándor filmjeiből, fent: Pergőtűz

Lent: Könyörtelen idők

1991 nyarán Sára Sándor hetenként négy-öt napot a filmgyári vágószobában, illetve a zeneteremben tölt reggeltől estig; hétvégeken viszont Köveskálon, egy majd' százesztendős parasztházban dolgozik: kikapcsolódásként kapál, szőlőt metsz, traktort vezet. Vérében van a paraszti munka: 1933-ban született Turán, s amíg '53-ban — másodszeri nekifutásra, merthogy előbb „osztályidegennek” minősítették — felvették operatőri szakra a főiskolára, sokféle kétkezi munkával megismerkedett.

— Nyolcesztendős koromig számomra Tura, ez a kis Galga-menti falu volt a világ közepe — idézi föl emlékeit: objektivitásra törekvő dokumentumfilmjeinek szubjektív forrásvidékét. — Parasztok, vasutasok, szorgalmas kétkezi emberek laktak a falut, s ha akadtak is a környéken másféleképpen beszélő emberek — mint például a cigányok —, azt ugyanolyan természetesen tekintettük, mint a tényt, hogy a templomban meg latinul misézik a pap. Apámat, aki jegyző volt, akkor kinevezték főjegyzőnek egy másik kis faluba, Ikladra, amelyet viszont főleg svábok laktak, és noha a gyerekek közül sokan csak az iskolában tanultak meg rendesen magyarul, közöttünk föl se mérült az úgynevezett „nemzeti” ellentétek lehetősége. A szomszédos faluban, Domonyban — ahonnan később Aszódra jártam be gimnáziumba, egy vagy két osztállyal szegény Huszárik Zoli alatt — viszont a tótok voltak többségben. És ha olykor-olykor összeverekedtünk, sose azért, mert az egyik svábul, a

másik tótul, a harmadik magyarul beszélt otthon a szüleivel, hanem legfeljebb olyasmiken, hogy mikor ki fürödjön a Galga-patak selyemesebb partszakaszán, avagy ki ajándékozassa meg egy zöld almával a szeplős orrú Piroskát, a falu legszebbnek mondott tót — vagy sváb? már nem emlékszem — fruskáját.

— Mindehhez jött a családnak Erdélyben is élt ága. Anyai nagyapám vasutas volt, egy Vajdahunyad melletti kis faluban állomásfőnök. Amikor '21-ben bekövetkezett az impériumváltás, az elé a választás elé állították, hogy fölveszi a román állampolgárságot vagy áttelepül. Jászberénybe jött; de anyámról rengeteg fényképet láttam román meg székely népviseletben... Anyám nagybátyja, kerékpáros hadnagyí rangban részt vett a bevonulásban... Aztán nemsokára jöttek az erdélyi menekültek...

— Szóval a háború; és hogy miért tartom személyes lelkiismereti kötelességemnek elszámolni mindazzal, ami történt? Két nagybátyám volt a fronton, és a falunkból is sokan katonáskodtak. Több asszony alig tudott írni; engem úgy hívtak, hogy a „Jegyző Sanyi”: nekem diktálták a frontra címzett leveleiket... Kiskamaszként a német megszállásnak a mi falunkban inkább a feszült, nyomott hangulatát érzékeltük. Később, a székely menekültek után másegység menekülők is érkeztek, majd nemsokára ránk zúdult a front: az oroszok a mi falunkból is összeszedtek és elvittek vagy hatvan-nyolcvan embert a Kárpátokon túlra.... Szóval az

efféle személyes élmények készítettek ennek az irdatlan dokumentumfilm-folyamnak a leforgatására: igyekeztem minél alaposabban körüljárni, föltérképezni és dokumentálni a magam — a magunk — közelmúltját...

— Ma is zsigereimben érzem, mennyire féltünk az oroszoktól (volt két nővérem; a falu összes fiatalabb lányával-asszonyával együtt a legfurfangosabb módokon bújtattuk őket); azután szeptemberben román tiszteket szállásoltak be hozzánk, akikkel — kalandvagyó ostoba kamaszként — elszöktem Jászberénybe a nagyapámékhoz. Nagy fogolytábor működött ott, ikladi asszonyok is jöttek keresni a hozzátartozóikat; ők cipeltek haza a fülemnél fogva. (Nagyapám, Isten nyugosztalja, 94 esztendő koráig élvezte a soványka vasutas-nyugdíjat; a *Tízezer napban* még eljátszott egy kis epizódszerepet...) Nemsokára aztán apámat, a falusi jegyzőt kétszer is internálták: én tehát „osztályidegen” lettem. Ha eddigi életem során némi csekélyke előnyöm származott abból, hogy a „Jegyző Sanyi” voltam, most egyszeriben kiközösítetté váltam. Persze nem a falumbeliek többsége, inkább a hivatalosság által. De otthon nagy szükség volt arra a kis pénzre is, amit vízfordással, krampácsolással megkereshettem. (És ide ismét egy filmcím kapcsolódik: a Gaál Istvánnal készített *Pályamunkások*.)... Mert 1946—47-ben elkezdődött ugyan valami, aminek sajátos varázsa, vonzása volt — magam is lelkes EPOSZ\*-tag lettem —, de apám kitelepítése után nagy hirtelen a libalegelőn rendezett focimeccseken is alig-alig megtúrt, gyanús figurává minősültem. Azóta hozzászóltam, hogy mindig „másfélének” számítottam, tehát ösztönösen kritikusan szemléltem a dolgokat, az embereket, az eseményeket.

\* \* \*

— Az úgynevezett európai kultúra az '50-es évek legeljén egy kis vidéki gimnáziumban? Jelen volt folyamatosan; legfeljebb a tanári fió-

kok, könyvszekrények mélyén. Jószerecsénkre Aszódon olyan remek — azóta világhírű képzőművészként ismert — ember volt a rajztanárunk, mint Schéner Mihály, aki (félíg-meddig titokban) a kezünkbe adta — a tankönyveinkben természetesen nem is említett — Babitsot, Kosztolányit, Németh Lászlót és egyéb könyveket, s megmutatta a legjobb klasszikus és kortárs festők reprodukciós albumait... Amikor 1952-ben nem vettek fel a főiskolára, geodétának álltam, és ilyen minőségben bejártam a fél országot: dolgoztam Inotán, Kiskörén, Algyón, s közben állandóan fotóztam, amennyi nyersanyagra csak tellett a lyukas zsebemből. (Talán fölösleges hozzátennem, hogy innen származik a *Feldobott kő* alapélményanyaga.) 1953-ban jött a Nagy Imre-program; felvettek a főiskolára. Az első két évben filmezésre gyakorlatilag nem volt pénz: csupa fotóetűdöket készítettünk. (Az egyik fölöttem járó diák megkérdezte: „te a *Life*-nak dolgozol?” Jószerivel azt se tudtam akkor, mi az a *Life*...) 1956-ban akadt némi „hiba” körülöttem: tagja voltam a főiskola forradalmi bizottságának, és később Keleti Márton azt a mesét terjesztette rólam, hogy géppisztollyal kergettem körbe a filmgyár udvarán. Amiből persze egyetlen szó se volt igaz, ellenben majdnem vége szakadt miatta a filmes pályámnak. De Szóts István, Illés Gyuri és Olthy Magda megvédett, így az egész rágalmat megúsztam azzal, hogy büntetésből a rövidfilmgyárba helyeztek segédoperatőrnek.

\* \* \*

— Elég korán, 1959-ben a Gaál Istvánnal forgatott *Pályamunkások* című rövidfilmünk díjat nyert a bécsi VIT-en. Elszánt pimaszsággal beadtam egy útlevel-kérelmet: ha már nem lehettem jelen a díjátadáson, legalább utólag hadd nézzem meg, milyen az a Bécs. Csodák csodája és minden várakozásom ellenére megkaptam az útlevelet (Gaál Pista megelynyerte a római Centro Sperimentale ösztöndíját). Bécsben Szóts István kalauzolt; ő akkor már mindent

tőviről-hegyire ismert ott, amit látni érdemes, Graztól Salzburgig... Azután 1961-ben eljutottam Olaszországba, Svájcba, Párizsba (emlékszem, szegény Gábor Palival véletlenül futottunk össze a Notre Dame tetején); egy irdatlan hajóböröndnyi konzervvel fölszerelve, a három évenkénti hetven dolláros turista-keretből Szabó Istvánnal, Rózsa Jánossal és a többiekkel bejártuk Európából mindazt, amit csak lehetett. Mi sem tetszett számomra természetesebbnek, mint hogy egyik héten egy alföldi putriban forgattam a *Cigányokat*, a következőn meg Badal Jancsival néztem a George V. vetítőjében az akkor legújabb francia filmet...

\* \* \*

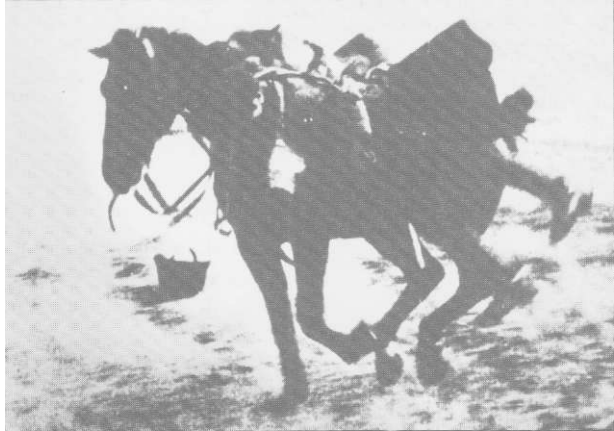
— Öszintén megvallva én nem is nagyon értem ezt az annyit hangoztatott „Fözlárkózni Európához!” — jelszót. Mert mi, noha gyakorlati, pénzügyi okokból bizonyos mértékig ki voltunk rekesztve onnan, de belül, szellemileg meg a filmjeink révén mindig is jelen voltunk Európában. (Most ellenben nagyon kellene ügyelnie az okos mecénatúrának — amit pillanatnyilag, az egyéb struktúrák kiépüléséig csakis az állam képviselhet — arra, hogy ki ne poty-tyanjunk, anyagi okokból ki ne szoroljunk onnan.) Mi akkoriban Huszárik Zoltánnal szinte naponta találkoztunk Kondor Bélával, Kornis Dezsővel, jól ismertük Gyarmathy Tihamér festészetét; számunkra természetes volt, hogy mindenről napra készen tudnunk kell, ami a világ művészetében történik; aminthogy az is magától értetődőnek számított, hogy arról igyekezzünk filmet készíteni, amit átélünk, ami izgat bennünket. Máig kíváncsi volnék rá például, miért nem készült — legalábbis tudtommal — francia film arról, hogyan lehetséges (avagy miért természetes), hogy az öreg breton parasztok ma sem beszélnek franciául?... De hát ennek kiderítése az ő feladatuk. Mi az elmúlt huszonöt-harminc

*Egy kép a Pergőtűzből*

\* Egyesült Parasztfiatalok Országos Szövetsége







Képek Sára Sándor filmjeiből

Fent: Hazátlanok

Balra középen: Pergőtűz

Alatta: Csonka—Bereg

Lent jobbra: Keresztúton

A fotókat

B. Müller Magda

Buray Zsuzsa és

Jeli Ferenc készítették

évben mindig bizonyos mértékig politikai érdeklődésű filmeket készítettünk, ami a belső szellemi ellenállás bizonyos formája volt, és nem is mindig veszélytelen: valahányszor betiltották valamelyik filmet, az ember nem került valami rőzsás szakmai helyzetbe. (A Kósa Ferencsel forgatott *Tízezer nap* két évig volt dobozban, mielőtt Cannes-ban díjat nyert; a *Feldobott kő* egy évig volt betiltva; a *Pergőtűz* dokumentumsorozata *Krónika* című televíziós változatának sugárzását félbeszakították, és máig sem vetítették le a kihagyott részeket...)

— Az úgynevezett Közép-Kelet-Európához fűződő kapcsolataink pedig? Úgy hiszem, ez ügyben inkább termékeny kölcsönhatásokról beszélhetünk. Számunkra természetesek voltak, mint halnak a víz. Főiskolás korunkban elsősorban a lengyel kísérleti rövidfilmek, a tassista és egyéb formai játékok hatottak ránk (ilyen ihletésű volt az első saját rendezésű rövidfilmem, a *Virágát a napnak* is); de mi eredendően az olasz neorealizmuson nőttünk fel, nem a francia nouvelle vague-on. A Gaál Istvánnal 1963-ban forgatott *Sodrásban* már '64—'65-ben vagy féltucatnyi fesztiváldíjat nyert, Karlov Varytól Edinborough-ig. 1967-ben a *Tízezer nap* Cannes-ban megkapta a különdíjat, '68-ban pedig két magyar film: a *Fényes szelek* és a *Feldobott kő* is az érdeklődés középpontjába került ugyanott, majd Párizsban, Olaszországban, Angliá-

ban. Az úgynevezett csehszlovák új hullám rendezőinek legjobbjait — Miloš Formantól Jiří Menzelen át Ewald Schormig — személyes jó barátainkként tisztelhattuk; s ők ugyanolyan gyakran és szívesen jártak Budapestre megnézni a mi legújabb filmjeinket, mint mi Prágába, Varsóba vagy Krakkóba az övéiket. Nem véletlen az sem, hogy annyi kiváló cseh, szlovák, lengyel, sőt bolgár és román színészjátszott a filmjeinkben; amint az is jelzés értékű tény, hogy 1968 őszén Kósa Ferencsel és Csóri Sándorral együtt éppen-séggel magyar-szlovák-román hármas koprodukcióban készítettük elő a Dózsáról szóló *Ítélet* című filmet. (Jól emlékszem, mennyit segített nekünk akkoriban Antonin Liehm, a később Párizsba kényszerült prágai filmkritikus, a *Lettres Internationales* jelenlegi főszerkesztője...) Csehszlovákia lerohanása után önmagában az a tény, hogy 1970-ben mégiscsak elkészült a film, nem kevés kultúrdiplómiai manőverezési készséget is igényelt... A *80 huszár* című filmem elkészítéséhez Andrzej Wajda stúdiója adott rengeteg segítséget; és ugyanakkor mi sem volt természetesebb, mint az a gyakorlat, hogy például Szabó István több filmjében a lengyel Lucyna Winnicka, nálam a *Feldobott kő*ben a bolgár Todor Todorov és Nagyezsda Kazachian, Kardos Frennél Beata Tyszkiewicz, Gábor Pálnál a román Ion Bog kapott és vállalt fontos szerepeket, Huszárik Zoltán meg éppen-séggel a címszerepet bízta a bolgár Itzhak Fintzire a *Csontváryban*; hogy ne is említsem a már-már magyarrá fogadott lengyel Jan Nowickit, aki — némi túlzással szólva — talán több és jobb színészi feladatot kapott magyar filmekben, mint otthon Krakkóban vagy Varsóban... Szóval, mi filmesek nemcsak Itália és Franciaország irányában voltunk nyitottak az utolsó negyedszázadban, hanem mindennapi, baráti munkakapcsolatban álltunk a környező országok legprogresszívebb mozgóképesinálóiival is; és talán nem hat nagyképpü kijelentésnek megkockáztatnom: ha valamely fi-

gyelmes film-filológus venné magának a fáradságot, pontosan kielemezhetné, hogy ők legalább annyit tanultak a mi szakmai sikereinkből és kudarcainkból, mint mi az övéinkből.

— És befejezésül: hogy honnan és miért ez a szenvedélyes, már-már rögeszmés múltidézési kényszer a filmjeimben? Ha jól emlékszem, Cseres Tibor nyilatkozott valami olyasmit — miután a *Hideg napok*ban kegyetlen őszinteséggel fölidézte a magyarok legaljának Újvidéken elkövetett bűneit, és amiatt némelek még hazafiatlansággal is megvádolták —, hogy példát szeretne mutatni szomszédainknak, és abban reménykedik, hogy előbb-utóbb majd ők maguk is szembenéznek az általuk elkövetett bűnökkel. Mert a megtisztuláshoz, egymás kölcsönös tiszteletéhez elengedhetetlenül szükség van a múltbéli traumák kibeszélésére... Sajnos, a jelek szerint ebben a reményében Cseres is csalódnia kényszerült, ezért végül neki kellett megírnia a történet „másik felét”: a szerb csetnikek és a titoista partizánok által a magyarokat ért atrocitások történetét. Az ő példájából is okulva, ebben a második világháborúról szóló dokumentumfilm-folyamban igyekeztem a lehető legtöbb oldalról bemutatni a történeteket, minél figyelmesebben meghallgatni a túlélő szemtanúkat, minél több szemszögből dokumentálni az eseményeket; az elüldözött bukovinai székelyektől az oroszországi lágererekbe hurcolt asszonyokig vagy a Nádasy László rendezésében készült *Eva 5116* című filmben a náci koncentrációs tábor megjárta szerencsétlenekig; és soha egyetlen percig sem érdekelt, hogy kit neveztek tót-nak, svábnak, ukránnak, zsidónak vagy oláhnak, csakis az a szörnyűséges tény, hogy emberek százazrei pusztultak el és szenvedtek ártatlanul és értelmetlenül ebben a Közép-Kelet-Európának nevezett régióban, ahol ideje volna végre megérnünk az értelmes, kölcsönösen toleráns együttélés oly sokak által oly régóta megálmodott korszakát. ■

# KÖZÉP-EURÓPAI KÖRKÉP

## A CSEH SZAMIZDAT KILÉP A FÖLD ALÓL

Hat évvel ezelőtt szamizdatként indult a Střední Evropa (Közép-Európa) című folyóirat, amely kezdettől magáévá tette azokat az alapelveket, melyek a Charta 77-nek a Történelemhez való jog elnevezésű dokumentumában fogalmazódtak meg, s amely a nemzet történelmi emlékezetének újraélesztéséért emel szót; egy olyan nemzetéért, amely csaknem fél évszázadon át elfojtott és eltorzított emlékezettel saját történelme alá, vagy legalábbis annak periferiájára szorult.

A folyóirat Csehszlovákiában elsőként, már 1984-ben egyértelműen rámutatott, hogy Közép-Európa problémája egyben a kortárs Európa problémája is: kifejezte azt a véleményét, hogy az Európát keleti és nyugati részre osztó „vasfüggöny” mesterséges, erőszakos és csupán ideiglenes konstrukció, amely egyáltalán nem felel meg a történelmi, politikai és kulturális kapcsolatok tradícióinak. A folyóirat annak a gondolatnak is megpróbált érvényt szerezni, hogy a csehek, szlovákok, osztrákok, magyarok, lengyelek, szlovének, horvátok és mások lakta terület Európa történelme során mindig is független és sajtóságos térség volt a maga speciális politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyaival. A folyóirat nyilvánvalónak tartja, hogy a Közép-Európát Kelet-Európává tevő folyamat az első világháború után kezdődött, amikor a térséget egymással ellenséges államokra osztották, később pedig a náci, majd a szovjet totalitarizmus járult hozzá e történelmi alapokat nélkülöző, erőszaknak és pusztulásnak kitett alakulat fenntartásához. Az így létrejött Kelet-Európa valójában inkább a Szovjetunió része volt, de területén időről időre felkelések robbantak ki, mert a nemzetek nem tudták elfelejteni, hogy korábban Európához tartoztak.

A folyóirat elvből ellenezte a nacionalizmus minden formáját, mivel a nacionalizmust Közép-Európa újkori tragédiájának tekintette éppúgy, mint a cseh nemzetállam kialakulását, amely kisebbségeivel nem bánt demokratikus módon, s ez belső gyengüléséhez vezetett. A folyóirat szorgalmazta, hogy Közép-Európa nemzetei között új és elmélyültebb kapcsolatok alakuljanak ki, hogy ezáltal felismerjük: közös a sorsuk és a jövőjük, s politikai szempontból az egyedüli megoldás egy új, nemzetek fölötti közép-európai alakulat létrehozása.

A totalitarizmus sötét homályából kiemelkedő Közép-Európa szellemi rekonstrukciója elé először is számos, a történelemben mélyen gyökerező akadály tornyosult, történelmi mítoszok, előítéletek és nemzetiségi ellentétek egész sorával kellett szembenézni. A folyóiratnak ez a törekvése figyelemre méltó nemzetközi visszhangra talált — utaltak rá Németországban („a folyóirat példa nélküli fóruma a közép-európai gondolkodásnak” — M. Wessel, *Bohemia*, 1988. 29.), Angliában („Ahhoz, hogy a Közép-Európa kifejezés pozitív értelmet nyerjen, a róla szóló megnyilatkozásoknak túl kell lépniük az érzelmes, váteszi szónoklatokon, sel kell jutniuk a szenvedélymentes, szigorú vizsgálathoz... Szerencsére ez a folyamat már meg is indult Prágában, ahol egy *Střední Evropa* című földalatti folyóirat megalapítása éles vitát idézett elő...” — Timothy Garton Ash: *Létezik-e Közép-Európa? The New York Review of Books*, 1986.), a francia Jan Hus Alapítvány pedig könyveket és újságokat küldött nekünk, s Angliából és Franciaországból neves filozófus és politológus egyetemi tanárok jöttek házi előadásokat tartani (például Paul Ricoeur, E. Gellner, az Esprit és a Salisbury Review szerzőgárdája, André Glucksman, Stephen Lukes, A. Montefiore, Ausztriából pedig rendszeresen eljött E. Busek, de legelső sorban két legjobb munkatársunk és támogatónk, Roger Scruton és Timothy Garton Ash. Rendszeres kapcsolatot tartottunk fenn az angol Jan Hus Alapítvánnyal is, és igen jelentős támogatást kaptunk a Közép- és Kelet-európai Kiadói Alaptól.

Otthon pedig a folyóirat széles olvasótáborot teremtett magának, valamint kritikus és eredeti hangú problémafelvetésével számos támogatót és persze bírálót is szerzett (első sorban a nemzeti és társadalmi ügyek iránt fogékony körökből). A folyóirat munkatársai közé tartozik Petr Pithart (a cseh kormány jelenlegi miniszterelnöke), Václav Malý (katolikus pap, a Charta 77 egyik szóvivője és a november 17-e utáni események egyik főszereplője), Václav Benda (a Charta 77 egyik szóvivője, jelenleg a Szövetségi Gyűlés tagja és a Kereszténydemokrata Párt elnöke), Pavel Bratinka (politológus, a Szövetségi Gyűlés tagja és a Polgári Demokratikus Szövetség elnöke), Petr Rezek (filozófus és kritikus, jelenleg a Szobrászati Akadémia filozófiadocense), valamint Bělohrad-

ský (Olaszországban filozófiaprofesszor).

A folyóirat célkitűzései még a mostani közép-európai és csehszlovákiai demokratikus változások után is érvényesek. Hiszen azok a demokratikus változások, melyeknek legutóbb tanúi voltunk, csupán a kezdetét jelentik térségünk demokratikussá és európaivá válásának. Egyelőre még e folyamat egyetlen eleméről sem mondhatjuk, hogy visszafordíthatatlan volna, hiszen a demokratikus forradalom Csehszlovákiában a Szovjetunió segítségével ment végbe, mégpedig olyan feltételek mellett, amelyek erősen korlátozzák a további kibontakozást. A diktatórikus hatalom ugyan súlyos veszélyt szenvedett, ám még mindig a kezében tart bizonyos pozíciókat — a hadseregben, a belügyben, a hivatalokban és nem utolsósorban az emberek gondolkodásában, akik nemcsak hogy félnek, de el sem tudnak képzelni egy normálisan működő demokratikus társadalmat. A politikai kultúra majdnem teljesen megsemmisült a negyvenöt évig tartó diktatúra alatt, s a civil társadalom helyreállításához még igen sok nehézséggel kell megbirkózni. Az új hatalom még nem működhet a politikai pluralizmus elvei szerint, a közvéleményt pedig továbbra is manipulálják, s az emberekben továbbra is él az az érzés, hogy a politika hazug és erkölcsstelen, hiszen nem csupán az európai kultúra alapvető értékeivel nincsenek tisztában, de a most folyó történelmi és politikai változásokról sem kapnak elfogadható, ésszerű magyarázatot, s így ismét bedőlnek különféle mítoszoknak és híreszteléseknek, s az antiszemitizmus éppúgy terjed, mint azok a rémhírek, melyek valamiféle szabadkőműves összeesküvésről szólnak. A *Közép-Európa* című folyóirat azt vallja, hogy magas szellemi és politikai színvonalú, független sajtó nélkül nem lehetséges a demokrácia fejlődése Csehszlovákiában.

De nemcsak erről van szó. Az egyes nemzetek és államok keresik a módját, hogy miként térhetnének vissza Európa gazdasági és politikai életébe. Ám a régi nacionalista és antidemokratikus tendenciák ismét a felszínre jönnek, és egyre inkább érződik egy átfogó európai koncepció hiánya; mégpedig egy olyan koncepcióé, amely — figyelembe véve a térség sajátosságait — garantálná az összeurópai integráció békés és stabil

folyamatát. Közép-Európának nem csupán a szovjet befolyási övezetből kell végleg kiszabadulnia, hanem új, függetlenségen alapuló kapcsolatot kell találnia a kialakuló német nagyhatalommal is. A folyóirat kész teret biztosítani olyan elméleti munkáknak, amelyek e térség politikai és kulturális alternatíváit taglalják. S ezek támogatásra számíthatnak vezető európai és amerikai értelmiségiek részéről, tehát úgy tűnik, az egyetlen megoldatlan probléma a Közép-Európa Intézet kiadójának technikai és terjesztési feltételei körül van. Meggyőződésünk, hogy Közép-Európának ma leginkább modern szellemi kommunikációra van szüksége, a nézetek és értesülések széles körű cseréjére, mégpedig európai és világméretben egyaránt. Nemzetek fölötti cserére, amely a fontos politikai döntésekhez megteremti a szükséges alapokat. Közép-Európában csak most kezdődött el a küzdelem a demokráciáért és a civil társadalom megteremtéséért.

## A KÖZÉP-EURÓPA INTÉZET

A Közép-Európa Intézet elnöke dr. Rudolf Kučera, a *Közép-Európa* című folyóirat alapítója. A hetvenes évek végén egy óra leforgása alatt elbocsátották a Tudományos Akadémiától, mert kapcsolatban állt a Charta 77-tel; attól az időtől fogva a demokratikus ellenzék aktivistája volt, elsősorban a szamizdat kiadás terén (mialatt kőművesként kereste kenyerét). Irányítása alatt tizenhárom szamizdat száma jelent meg a *Közép-Európa* című folyóiratnak. *Közép-európai nemzetek és államok* címen könyve jelent meg. Nemrégiben a politológiai tanszék vezetőjévé nevezték ki a Károly Egyetem társadalomtudományi karán.

Az alelnök Marian Švejda újságíró és filmproducer.

## A Közép-Európa című folyóirat

A főszerkesztő dr. Rudolf Kučera. Helyettese Zbyněk Hejda költő és író, a Charta 77 egyik első aláírója, aki jelenleg a kulturális miniszter tanácsadójaként tevékenykedik. A szerkesztőség tagjai közé tartozik Luděk Bednář olvasz szerkesztő, a költő és esszéista Josef Mlejnek és Nikolaj Stankovič, Josef Forbelský műfordító, a Károly Egyetem tanára, Tomáš Pěkný publicista, a zsidó irodalom csehszlovákiai szakértője, valamint Petr Příhoda pszichiáter és esszéíró, aki jelenleg a cseh miniszterelnök egyik tanácsadója.

## A Reflexe című filozófiai folyóirat

A *Reflexe* című szamizdat folyóirat alapítója dr. Ladislav Hejdánek filozófus volt, aki a Charta 77 első aláírói közé tartozik. A jelenlegi főszerkesztő Aleš Havlíček filozófus, a legtapasztaltabb szamizdat-szerkesztők egyike, aki Jan Pačocka munkájának hosszú időn keresztül volt társszerkesztője.

## Az ALEF című zsidó irodalmi kiadvány

Főszerkesztője Jiří Daniček író, a zsidó irodalom kimagasló szakértője.

## A Proglas című folyóirat

A főszerkesztő František Rychlík, aki a folyóiratot még szamizdatként alapította, *Közép-Európa, brnói változat* címen. Helyettese dr. Petr Fiala politológus. A szerkesztőbizottságból a régi munkatársak közé tartoznak: Petr Oslzlý dramaturg, jelenleg a köztársasági elnök tanácsadója, Zdeněk Rotrekl költő és prózaíró, aki korábban politikai okokból börtönt szenvedett, valamint Jiří Kuběna, aki az elsők között vonult belső emigrációba a csehszlovák kulturális életből.

\*

Az elmúlt évtizedek során a fent említett személyek mindegyike a csehszlovák demokratikus ellenzékhez tartozott, és különböző mértékű üldöztetést szenvedett független kulturális és politikai nézetei miatt. Mindegyikük kezdetől támogatta a Csehszlovákiában zajló demokratikus változásokat, és ma is összefűzi őket a független kulturális alkotás fenntartásáért tett erőfeszítésük, amely természetesen közvetlenül kapcsolódik a politikához (politikai esszéket írnak, a tömegtájékoztatóban tevékenykednek, magas rangú tisztségviselők tanácsadói, avagy részt vesznek valamely állami intézmény át-szervezésében), azonban függetlenségüket és kritikus szellemüket továbbra is fenntartják. Meggyőződésük, hogy tevékenységük egyelőre nem pótolható, s legalább annyira fontos a csehszlovákiai demokrácia továbbfejlődése számára, mint az egyes állami funkciókban végzett politikai munka. A demokratikus politikának állandó és eleven szellemi bázisa van szüksége, mert különben — különösen az itteni, ötvenéves diktatúrát követő helyzetben — könnyen torzulhat a régi struktúrával folytatott egyszerű hatalmi harccá, s akkor elvesztheti minden vonzerejét a közvélemény szemében. Közép-Európa területén mindig is nagy szerepet játszottak a nemzeti és felekezeti előítéletek, s ezeket a tendenciákat csak erősítette a nyugati világtól való elzártság. Ezért a demokratikus ér-

tekek elsajátítása fontos és hosszú távú feladat. A szilárdan működő demokratikus intézmények hiánya miatt az értelmiség politikai szerepe jóval fontosabb, mint a nyugati országokban. Hasonló helyzet alakult ki a 19. században a cseh területeken, az úgynevezett nemzeti ébredés idején, az első csehszlovák köztársaság alatt, és ma is ennek lehetünk tanúi.

Kiadói tevékenysége mellett a Közép-Európa Intézet kurzusokat és kongresszusokat is szervez. A KEI első fontosabb rendezvényét az angol Konzervatív Kelet-Európa Tanáccsal együttműködve Prágában tartotta 1990. januárban. Ez a kurzus Közép-Európa problémáival foglalkozott, mégpedig jelentős nemzetközi részvétellel, ugyanis érkeztek vendégek Németországból, Ausztriából, Magyarországról, Lengyelországból és Jugoszláviából. A napirendben szerepelt Közép-Európa piacgazdaságának jövője, valamint a térség további politikai és kulturális fejlődése. A résztvevők között voltak üzletemberek, politikusok és újságírók is. A választások előtt került sor egy másik rendezvényre, melyet a KEI az amerikai Szabad Kongresszus Alapítvánnyal közösen szervezett — ezen a rendezvényen a cseh, a morva és a szlovák politikai pártok számos képviselője is megjelent. Jelenleg pedig a KEI a francia kulturális minisztériummal közösen készít elő egy rendezvényt, melynek témája a barokk, s ahol remélhetőleg üdvözölhetjük e művelődéstörténeti jelenség legjobb cseh és francia szakértőit. A jövő évre pedig az Intézet kiállítást tervez a cseh, német és zsidó kultúra csehországi együttéléséről. S az Intézet egy előadás-sorozat tervét is kidolgozta a mai Közép-Európa jelentős kulturális és politikai problémáiról, melynek a megrendezéséhez partnereket és szponzorokat keres.

Az Intézet fiókszervezetek megalapításán is dolgozik, elsősorban a szlovákiai Pozsonyban és Ausztriában; több európai országban rendelkezik partnerekkel. Például folyamatos munkakapcsolatban áll a litván és az ukrán demokratikus ellenzékkel csakúgy, mint számos német szervezettel és intézménnyel (az Intézet komolyan hozzájárult a cseh—német egymás mellett élés kialakításához), Lengyelországban pedig az együttműködés konkrét formáiban is megállapodás jött létre az *Oboz*, a *Res Publica* és a *Gazeta Wyborcza* című folyóiratokkal.

Hazai partnereink közül hadd említsük meg legalább Cseh- és Morvaország Páneurópai Unióját, a Politikai Foglyok Szövetségét és a cseh területeken újjáalakult dominikánus rendet, amely azelőtt kiterjedt kulturális és kiadói tevékenységéről volt ismeretes. ■

A cikk a prágai Közép-Európa Intézet által kiadott összefoglaló alapján készült.



# NAPFORDULÓ UTÁN

## Romániai jegyzetek

Megszokhattuk, hogy minden váromhoz és hegyi forráshoz jár egy népi legenda, így aztán nem lepődünk meg, amikor Bálványosfürdőre érkezve elmondták, hogy a hegytetőn a vár az ősmagyarok pogány áldozóhelyén épült (ezért Bálványos), a közeli Szent Anna tó pedig úgy keletkezett, hogy egy megbecstelenített szűz átka nyomán megindult a föld, és a lezúduló vizek elárasztották a gaz uraság kastélyát.

Árvizet később volt alkalmunk látni, csakhogy az nem volt mese. De most még Bálványosfürdőn vagyunk, ahol a Kárpátok ormai ropant módon magasodnak fölénk, mégsem fenyegetően. Itt táborozunk, nemzetközi társaság, fiatalok, július utolsó hetében járunk, úgyhogy Szent Anna napját alkalmas helyen tölthetjük.

„Napforduló után”: a szervezők ezzel a címmel hívták ide az ifjúsági szabadegyetemet, és bár a napok rövidülését még alig érezzük (az esti sötét különben sem lohasztja kedvünk és a tábori nyüzsgést), az áttételes jelentés annál kézzelfoghatóbb és beszélgetéseink visszatérő tárgya. Alig két hónappal vagyunk a politikai szélsőségeket felszínre hozó RMDSZ kongresszus után, nemrég zárult az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet kisebbségekkel foglalkozó genfi szakértői tanácskozása, sóvány eredményekkel, s egyre vadabb formákat ölt a jugoszláviai válság.

### Közeledés, nehézségekkel

Tavaly is volt már itt szabadegyetem, és megvan az elhatározás, hogy jövőre is legyen. Magyarországi és romániai politikai és kulturális szervezetek a rendezői: kintről a Magyar Ifjúsági Szervezetek Szövetsége, a Pro Europa Liga és a Polgári Szövetség, hazulról pedig a Fidesz.

A szervezést két alapelv vezérli: a nemzetközi jelleg és a szerteágazó,

de szigorú szakmaiság. Négy lábon álló egyensúly a cél: egyforma súlylyal legyenek jelen a magyarországiak, a kisebbségi magyarok, a románok és a nyugat-európaiak mind az előadók, mind a hallgatók körében. Az elképzelés csak részben valósult meg, főleg a románok húzódozása miatt. Százan érkeztek Magyarországról, százan voltak a kinti magyarok, harmincan Nyugat-Európából és mindössze huszan voltak a román fiatalok. A meghívott román előadók közül is többen lemondták a részvételt. Érezhettük tehát, hogy az előítéletek micsoda falát kell áttörni, ha közeledni akarunk — de igazából nem is előítéletekről van szó, inkább egy mesterségesen szított politikai hisztéria tartja vissza, inti óvatosságra a nyitottabbakat is.

Mondanom sem kell, hogy a táboron belül nyoma sem volt az idegenkedésnek, a kölcsönös gyanakvásnak, fiatalok könnyen szót értenek, ha véleményük sok mindenben nem egyezik is. De hisz épp ez az oldódás az, ami egyeseknek nincs az inyére.

### Szabadegyetem

A nyugat-európaiak bevonásával az a célunk, hogy ne csak mint partnereink vállaljanak szerepet, hanem mint mediátorok, közvetítők is vegyenek részt a közép- és kelet-európai népek akadozó párbeszédében. Az ő viszonylagos kívülállásuk, eltérő tapasztalataik segíthetnek abban, hogy térségünk betokosodott álláspontjai megnyíljanak egymás felé.

Az ír Brendan O'Leary, a skót Tom Gallagher, a belga Yvo Peeters vagy a holland Hans Glaubitz Nyugat-Európa olyan tájairól érkezett, ahol a kisebbségi — nemzeti vagy vallási — viszonyok elrendezése súlyos gond volt vagy még ma is az. Az ő előadásaik tudatosították, hogy a liberális alkotmányok általános keretei nem hoznak automatikus megoldást ezekben a kérdésekben — ezzel kapcsolatban, úgy tapasztaltam, nem kevés illúzió él a romániai ma-

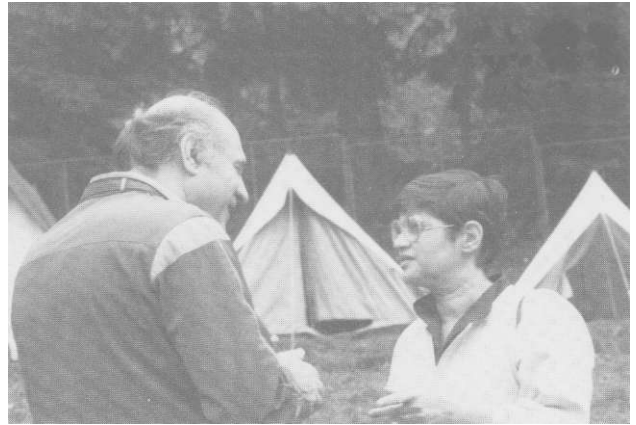
gyar fiatalok között. A kisebbségek — Molnár Gusztáv kifejezésével — „egzisztenciálisan liberálisok”, létérdekeik szerint azok, de tudniuk kell, hogy a szabadságjogok csak a teret nyitják meg, amelyet csak a pragmatikusan leleményes és hűvösen szakszerű javaslatok fognak kitölteni jól működő intézményekkel. A nyugat-európai megoldások némelyike mintát ad a kollektív kisebbségi jogok alkalmazásához s ösztönzést az eredeti gondolkodáshoz. Azt a tanulságot, hogy a kisebbségek ügyét csak úgy lehet kimozdítani a holtpontról, ha megszabadítjuk a történelmi és határviták balasztjától, és a tárgyszerű gazdasági, jogi, alkotmányos mérlegeléseknek adunk elsőbbséget.

És persze vállalni kell a rengeteg küszködést. A táborban megerősödött az a meggyőződés, hogy nemigen várhatunk a csúcson nagy eredményeket, látványos áttörést, a középső szinteken cél-szerű kapcsolatokat keresni, és az ifjúság körében lehet több sikerre számítani. Ezt bizonyítja, hogy a táborban képviseltette magát a román Nemzeti Kereszténydemokrata Pártszövetség, illetve a Nemzeti Liberális Párt ifjúsági szervezete és más, parlamenten kívüli szervezetek is.

Azt tapasztaltam, hogy ezeknek a román ellenzéki politikai alakulatoknak nem elhanyagolható magyar tagságuk van. Az ilyen elköteleződésnek nem ritkán a vegyes házasságban megélt etnikai tolerancia a háttere. A napokban kezembe került egy térkép, amely az általános választásokon leadott voksok területi megoszlását ábrázolja. Az ellenzéki szavatok sűrűsödési helyei jól láthatóan Bukarest, valamint Erdély vegyes lakosságú és nemzetiségi vidékei. Remény van rá, hogy az őszi helyhatósági választásokon a román ellenzéki pártok együtt tudnak működni az RMDSZ-szel, s helyi koalíciók is létrejöhetnek.



*Ifjúsági szabadegyetem a bálványosfürdői táborban*



*Domokos Géza, az RMDSZ elnöke és Cs. Gyimesi Éva*



*Az előadói asztalnál András Péter, a romániai Magyar Ifjúsági Szervezetek Szövetségének elnökségi tagja, Eckstein-Kovács Péter RMDSZ képviselő, Kolozsvár, Németh Zsolt, valamint Brendan O'Leary és Schöpflin György, a London School of Economics tanárai*



*Smaranda Enache tart előadást, mellette Cs. Gyimesi Éva, Magyarai Nándor, Avakumovičs Katica és Tamás Lajos*

## Csángók között Moldvában

A táborról azzal az érzéssel búcsúztunk, hogy a természet, a szabad gondolat, az életvidámság és a sokféle ember találkozásában kicsapódott egy csepp abból a hatóanyagból, amelyre nagy adagokban volna szükség térségünk esztelenségei és sötétenlátása ellen. Orbán Viktor barátommal, feleségével és egy Magyarországon tanuló csángó diáklánnyal, Nyisztor Tinkával Moldvára vettük az utunkat. Az odaszakadt csángómagyarok mai életével akartunk megismerkedni, s meglátogatni a román történelem és kultúra hasonlíthatatlan emlékműveit, a moldvai ortodox kolostorokat.

A Kárpátokon átkelve mintha egy időhatárt is átléptünk volna. Moldva magyarságát a középkortól kezdve több lökés dobta át a Kárpátokon

túlra, s a török hódítást követően az ottani magyar telepeknek mindmáig nem volt semmilyen rendszeres kapcsolatuk magyar állami vagy egyházi intézményekkel, de hiányzott a nem hivatalos érintkezés is. S bár a román nacionalizmus múlt századi ébredése óta a csángók erős asszimilációs nyomásnak vannak kitéve, római katolikus vallásuk, zárt falusi társadalmuk megőrizte különbségüket, gazdag és sajátos paraszti kultúrájukat, szokásvilágukat és nagy foltokban magyar anyanyelvüket.

Jártunk búcsúban Lészpeden, megaludtunk Pusztinán — Tinka szülőfalujában —, elmentünk Szabófalvára, Nagypatakra, benéztünk Bakó (Bacau) és Onyest (Gh. Gheorgiu Dej) városába, ahová sok magyar költözött az utóbbi évtizedekben. Nagy szegénységben élnek a csángók és mély vallásosságban; erős az írástudatlanság, nincs saját értelmiségük, és papjaik az asszimilá-

ciós politika szolgálatába szegődtek. 1947-ben, Petru Groza miniszterelnöksége alatt kezdtek először falvaikban magyar iskolákat szervezni, de 1955-ben véget vetettek ennek a rövid közjátéknak.

Láttuk e nagy-nagy beszorítottág lazulásának jeleit is. Megkezdődött a szövetkezet, a „kollektív” földjeinek a felosztása, habár telekkönyvek híján, az állhatatlan emlékezetre hagyatkozva máris elkezdődött s még sokáig tartani fog a perlekedés, a testvérháború. Munkát kereső csángók el-elvetődnek Magyarországra is, s visszahozzák a híret annak a nehezen elképzelhető országnak, ahol a nagyváros utcáin az ő kis falujuk nyelvét lehet hallani, feliratairól azt kibetűzni. Lészpeden találkoztunk azzal a férfival, aki a pápa máriapócsi miséjére szervezte a zarándokokat: több mint ezren kerekedtek föl, legtöbbjük nem hogy Magyarországon, de Erdélyben sem járt még.



*Orbán Viktor, Németh Zsolt és Nyisztor Tinka Lészped főutcáján. „A csángó magyarság — mondja Orbán Viktor — a magyar nemzet szerves része. Az évtizedes elnyomás és az asszimilációs politika az etnikai megsemmisülés szélére sodorta őket. Az anyanyelvi mise, oktatás, művelődés lehetőségének biztosítása nem lehet alku tárgya. Be kell látnunk, hogy a katolikus egyháznak és fejének, a pápának kell elhatározásra jutnia, és föllépnie az anyanyelvi mise érdekében”*

Pusztinán petíciót köröztek, anyanyelvű miséért, magyar iskoláért folyamodnak.

Sepsiszentgyörgyön megalakult a Csángómagyarok Szövetsége, két nyelvű csángó újságot adnak ki, több száz csángó gyerek tanul erdélyi magyar iskolákban, tucatnyian magyarországi egyetemeken. Valami megindult. Ugyanakkor tudomásul kell venni, hogy az asszimiláció sokaknál már befejezett tény, hisz a mintegy 80 ezer magyar anyanyelvű moldvai mellett még 300 ezer katolikus, így vélhetőleg magyar származású ember él Moldvában. Az viszont természetes, hogy magyarságukat megtartókkal nemzeti közösséget érzünk, és segíteni akarunk anyanyelvi művelődésükben. A kapcsolatok ápolásához a sajátos viszonyok miatt



*Diószéni öreg csűr*

*Pusztinai öregasszony*

nagy tapintatra és helyismeretre van szükség, és hiba volna a túlhevült román nacionalizmussal hasonló magyart szembeállítani.

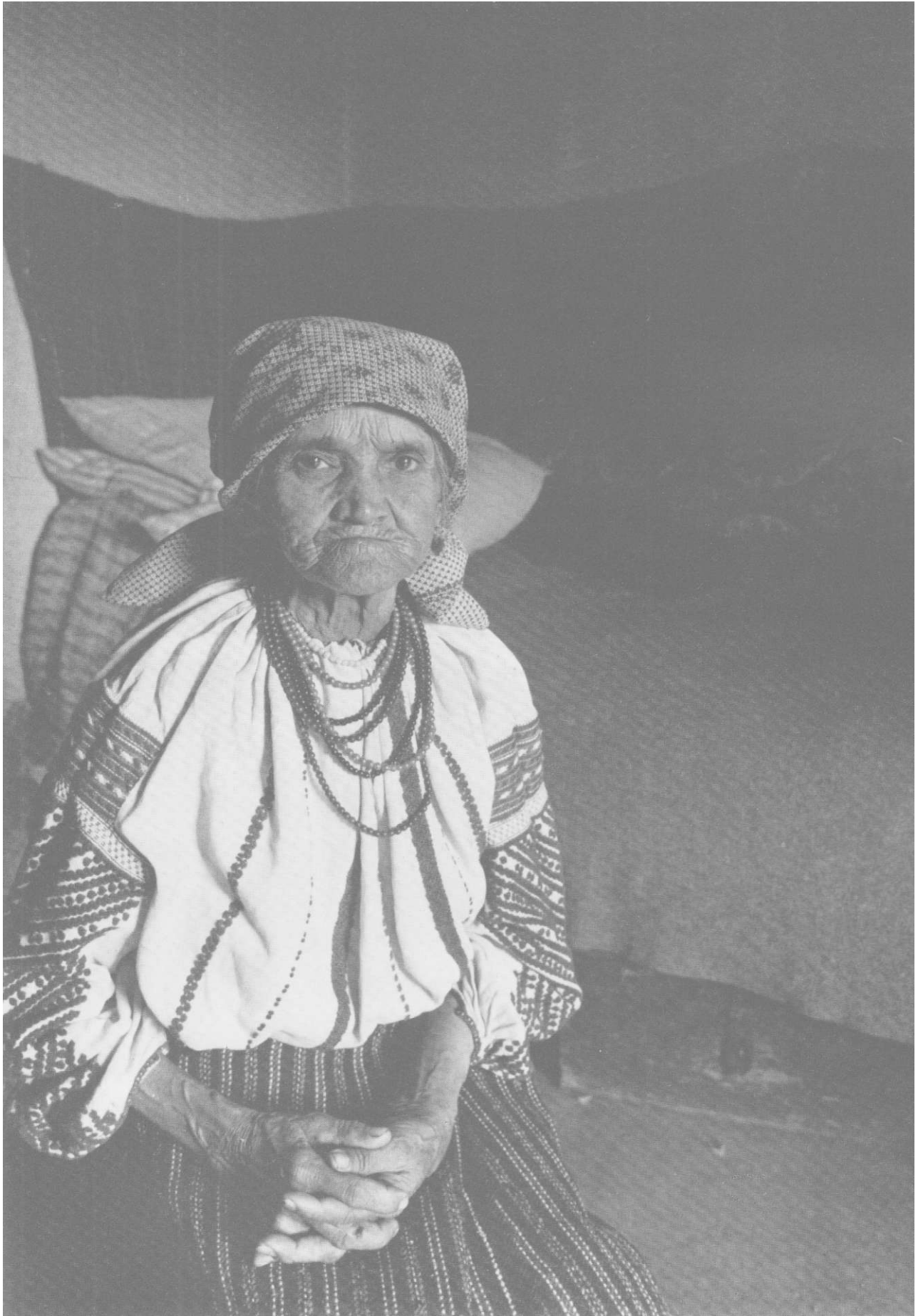
## **Az árvíz**

Pusztinán voltunk, amikor egy reggel háziasszonyunk azzal ébresztett, hogy a szomszéd faluban benn van az árvíz. Pusztina magasan épült, így a víztől biztonságban volt, de az áramszolgáltatás itt is megszakadt.

Ezen az éjszakán 14 ezer ember

vált hajléktalanná, és majd százan életüket veszítették. A tragédia főleg román falvakra sújtott, de pusztított az ár a magyar lakta Külső-Rekesinben is, ahol házak dőltek romba és nyolc ember meghalt, s megszenvedett Szászút is.

Moldvában a folyók szabályozása nincs megoldva. Minden évben nagy megművelt területek kerülnek víz alá. De a mostanihoz fogható, falvakat elsodró árra emberemlékezet óta nem volt példa.







*Pusztinai asszony családi fényképekkel*

*Mellette : az agapiai ortodox kolostor előtt. Orbán Viktor: „A román ortodoxia kulturális viszonyítási pont. Csak örömmre szolgálna, ha a román társadalom a mítoszok helyett az értékeknek ehhez a tárházához nyúlna vissza, és ebből merítene erőt a jövő századokhoz”*

Onyest városa mellett elmulasztották átvágni a töltést, reggel hatkor a hatalmasra duzzadt víz átszakította a gátat, s rázúdult a közeli falura. Tíz méter magas ár söpört el mindent, ami az útjába akadt. Hatvanöten haltak meg csak itt, némelyek egy-egy gerendába kapaszkodva kilométerekkel lejjebb találtak szilárd talajt a talpuk alá.

Átmentünk Rekecsinbe: az út mentén felfúvódott állatok, iszapba süllyedt tüzhelyek, hűtőgépek, televíziók, a mezőn messze sodort, felfordított háztetők. Lerogyott házak, padlásokról lefolyó kukorica, betemetett kertek, alámosott utak. Emberek vödörrel, lapáttal merik ki az iszapot ajtón-ablakon, ahol még egyáltalán állnak a falak; mások egy



*Rekecsini porta, árvíz után*

szál ruhában menekülnek, felkapva, ami épp a kezük ügyébe akadt.

Tehetetlenül néztük a jelenetet, nyúltunk a fényképezőgéphez, de mindjárt el is szégyelltük a mozdulatot. Szervezett segítséget, mentést alig láttunk. A levegőben feltűnt egy-egy helikopter, de sehol egy ho-

mokszak, sehol egy mentőautó, sehol egy katonai szállító jármű.

Az emberek, mint századok óta annyiszor, megint felépítik majd házaikat, bevetik földjeiket, s várják szorongó megadással, mikor és honnan zúdul a nyakukba újabb csapás. Számunkra nehezen elfogadható ez a gondolat. Itthon azután hallottam az MDF segélyakciójáról, és a Fidesz is bedobta magát: a Bangladesh és



*Halottsiratás Magyarfalvában  
(Zsembery Ágoston, Csoma Gergely és a szerző felvételei)*

Kurdisztán számára összeszedett élelmiszer és ruhanemű egy része moldvai magyar és román falvak felé indult el. No persze, a bajba jutottak ezzel nincsenek kisegítve, de talán meghallják csatolt üzenetünket, azt, hogy valljuk a magyar-román egymásra utaltságot.

## A szuverenitás túlzásai

Moldvai utunk emlékezetes állomása volt Agapia, a két XIV. században alapított ortodox kolostor. A hely ma turistaközpont, múzeum, de a puszta látnivaló mögül a látogatóra kicsap az eleven és élni akaró történelem. Nemcsak azért, mert az épületeket ma is lakják női szerzetek. Bizáncot mifelénk többnyire rosszálló hangsúllyal emlegetik. Itt azonban erősen érezzük, hogy Bizánc nemcsak egy zsákutcába jutott politikai berendezkedésnek adott történelmi háttérrel, hanem a műveltségnek, a lelki elmélyülésnek és

emelkedésnek is. Tiszteletreméltóbb és masszívabb történelmi hagyománynak látszik a mai Románia számára, mint a találgatásokba vezető barbár dák ősiség.

Kijöve Moldvából még megálltunk Székelyudvarhelyen, ahol a romániai Országos Magyar Diákszövetség tartotta második erdélyi diáktalálkozóját. Hatszáz gyerek előtt Orbán Viktor a Fidesz szervezési tapasztalatairól adott elő; magam Közép-Európa politikai helyzetét és kilátásait próbáltam felvázolni.

Ezen a nyáron úti élményeim és az érkező hírek elég anyagot adtak az elgondolkodáshoz: mitől fordult borúsra a közép-európai barométer, és merre kell keresni a kibontakozást.

Térségünkben a nagy fordulat óta két alapvető folyamatot látok. Erősödik a nemzeti önrendelkezés és kisebbségi jogok igénye, s ugyanakkor érezhető bizonyos előrehaladás a regionális és az általános nemzetközi együttműködés terén. A két folyamat eredményeként meggyengülnek, széthullanak a régi állami keretek, és új állami és államközi alakulatok akarnak létrejönni. Mindez sajnálatos módon polgárháborús helyzetek sorát hozza létre régióinkban.

A nemzeti, kisebbségi törekvések mögött a szuverenitás eszméje dolgozik. Természetes jogok fogalmazódnak meg ebben az eszmében; a bajok akkor kezdődnek, amikor a szuverenitás abszolutizálódik, a nemzeti és állami szuverenitás törekvése egymásra csúszik, és megfogalmazódik az „egységes nemzet-állam” követelése. Ez térségünkben csak más nemzeti igények elnyomásával valósítható meg.

Nehezen lehet olyan államhatárt találni, amely valakit ne sértene. Hiszen a közösségi sérelmeknek és követeléseknek nem az a természetük, hogy valaha is kielégíthetőek. Egyszer el kell kezdeni együtt élni államon belül és államok között, feladva a korlátlan szuverenitást.

A szuverenitás követelését mindenképpen meg kell állítani azon a ponton, amelyen túl már csak erőszakkal és polgárháborúval érvényesíthető. Ezt a korlátozást, ha másképp nem megy, a nyugati nemzetközi közösségnek kell elősegíteni, adott esetben akár be is kell avatkoznia. A tartós és megnyugtató megoldást azonban csak a nemzetközi integráció szerves kibontakozása hozza, melyben a résztvevők önként korlátozzák szuverenitásukat. ■

Amikor a szovjet hadsereg végképp elhagyta Magyarországot, egy pap imát mondott értük vasárnap reggel a rádióban. Nem akármilyen imát: testre szabottat, a helyzethez igazítottat, a pillanat nagyságát érzékeltetőt.

Csak hogy a pillanat valahogy nem volt az igazi. Pátosza elmúlt, ott maradt '89 március tizenötödikének és június tizenhatodikájának napjai fölött, amikor Magyarország csak úgy, minden további nélkül felszabadult, fittyet hányva annak a prózai ténynek, hogy területén idegen csapatok állomásoznak. Egy-két figyelmeztetés hangzott csak el, hogy mellesleg ideje volna ennek is véget vetni, de aztán mindenki ment a dolgára, a kutya se figyelt rájuk.

Márpedig amiről az emberek nem vesznek tudomást, az nincsen, így volt ez a szocialista termeléssel és a párt vezető szerepével is, a múltban.

Persze a katonák továbbra is tetették a dolgukat — ettek, ittak, öleltek és szennyezték a környezetet, löszert árultak, és olajat öntöttek a kútba, barátkoztak, szerelmet szöttek — léteztek hát a parancsnokok, a lányok és a kútvizek számára, de nem léteztek a szabadság szempontjából. A

megszállói nyelvét, lakodalmas rockot csinált a románcaikból, és áttért a dollár-elszámolásra.

Itt állt hát két, szinte már nem is létező fél, egymással szemben, hol itt a pátosz lehetősége?

Persze mondhatta volna a hadsereg, hogy nézzétek, mi is elég szerencsétlenek vagyunk, ugyan bocsássatok meg nekünk (ahogyan Prágában huszonevesek meg tudták követni az ottaniakat, 68-ért), de erre meg mit válaszolhattunk volna? Talán hogy jó, de miért pont nektek? Van azóta más bajunk, elég.

Egyszóval a pillanat nem volt képes igazivá lenni, ezért volt nehéz dolga a papnak, amikor nekifogott, hogy a pillanathoz méltó imát mondjon. De hát a pap azért pap, hogy magabiztosan tájékozódjék a fantázia birodalmában, és egy szinte nem is létező megszálló hadseregben is meglássa a halandó embert.

Mondott is mindenfélét a lelki üdvükről, és végül azt kívánta nekik, váljék hasznukra a nagy szegénység, acélozza meg jellemüket a sok nélkülözés, ami majd otthon várja őket. Nekünk a mások jelleme és a (szinte már nem is létező) pillanatok pátosza ugyanis mindig mindennél

maradni éhezés közben (különben hogy a csudába jutna eszünkbe egyáltalán ez az összefüggés). Na és persze mindjárt elveszítenénk a (szinte már nem is létező) pátoszunkat, ha ilyen egyszerű és hétköznapi dolgot kívánnánk felebarátainknak.

Bezzeg a prágaiak rózsaszínre festették a szovjet tankot!

Még az is lehet, hogy imát se mondtak az oroszokért.

Miközben pemzlijükkel kengették a csinos, lövészeti alkalmatosságot, bizonyára arra gondoltak: hogyha ezzel ismét befelé jönne egy szovjet katona, és kidugná fejét az őt körülvevő nagy rózsaszínűségből, hát már az irányzék-  
kal sem kéne törődnie, a megcélzott személyek önként meghalának a röhögéstől. Így aztán a katonának se kéne megszállóvá lennie, kenyér, kultúra helyett lőszerre költenie, röhöghetne együtt a prágaiakkal: mit akarsz te itt ezzel a hülye tankkal, amikor otthon még pelenkát se tudsz venni a gyereked fenekére?!

Úgyhogy haza is menne szépen, még idejekorán, rózsaszín tankjait becsomagolná szalagos papírba, és elküldené ajándékba Kim Ir Szen elvtársnak, hadd tegye be a vitrinjébe, a Dobi elvtárs csikóbőrös kulacsa mellé.

Lévai Júlia

# BEZZEG A PRÁGAIAK RÓZSASZÍNRE FESTETTÉK A SZOVJET TANKOT!

szabadság velük vagy nélkülük itt egyformán olyan volt, amilyen.

Feltehető, hogy a megszállók számára mi, a megszállottak, ugyanúgy nem léteztünk: mit is tudtak volna kezdeni egy elnyomottal, aki alkotmányával és parlamentjével bibelődik, s ha úgy tetszik neki, most már akár egy másik hatalom igájába is hajthatja a fejét; ráadásul negyven év alatt képtelen volt megtanulni

fontosabb, ezért közülünk a legritkább esetben rugaszkodik el valaki oly messzire, hogy igazán jót kívánjon a másoknak. Mondjuk azt, hogy múltjék el felőle a fránya szegénység, nélkülözés, ott egye a fene a jellemét, ha csak attól lesz nemes!

De ilyet mi sose mondanánk, hiszen akkor rólunk is kiderülne, hogy vannak gyenge pontjaink, például nekünk is gondot okoz erkölcsösnek

A prágaiaknak meg küldene szép, színes képeslapokat, amelyeken persze a hagyományokhoz híven szép, színes gyarakat avatnának. De a prágaiak ezt tiszta szívből megbocsátanak nekik, és minden pátosz nélkül visszaírnák, hogy ha ezekben a gyarakban netán túltermelés jelentkezne rózsaszín gumibugyikból, hát feltétlenül számítsanak rájuk, minden további nélkül átvennék az egész fölösleget.■

# AZ ÚJ KÖZÉP-EURÓPA ÉS A FRANCIA KÜLDPOLITIKA

A szeptember 12-én Párizsban aláírt francia—magyar államközi szerződés a *Traité d'entente et d'amitié* címet kapta, azaz magyarul: együttműködési és barátsági szerződés. De az *entente*, vagy írjuk talán így inkább: *antant* szó itt sokkal többet jelent, mint egyszerű együttműködési szándékot. Félre nem érhető jelzés ez a két ország közti kapcsolatok teljes fordulatára, egy olyan történelmi korszak jelképes s egyúttal konkrét lezárására, amely az antantban és a kisantantban gondolkozva, Magyarországot kizárni és elszigetelni kívánta. A szerződés megfogalmazóinak szemantikai gesztusa (a lengyelekkel kötött szerződés címébe a *szolidaritás* szó került bele a *barátsági* mellé) eszerint egy új kor kezdetét kívánja jelezni: kéznnyújtás annak az új demokráciának, amelytől Franciaországot előbb a kisantant-gondolat, azután pedig, negyvenöt éven át, a politikai és gazdasági rendszerek éles különbsége s az egymással szemben álló katonai szövetségekhez tartozás választotta el.

Így aztán nem meglepő, ha az új francia belügyminiszter egyik legelső külföldi útjának színhelyül Budapestet választja, ha Jacques Chirac, volt miniszterelnök, Párizs polgármestere a budapesti kollégája, Demszky Gábor tiszteletére mondott pohárköszöntőben arról beszél, hogy akármerre jár Franciaországban, mindenütt olyanokkal találkozik, akik magyar kapcsolataikkal dicsekednek, holott két évvel ezelőtt talán még hírért sem hallották Magyarországnak; ha az ellenzék volt szóvivője, Alain Lamassoure úgy nyilatkozik meg a Nemzetgyűlésben a közép-európai országok EK-felvételével kapcsolatban, hogy azt az országot, amelyet igazságtalanul büntettek meg Trianonban, nem lehet most újból igazságtalanul sújtani.

Másféle, a trianoni békehozóknál teljességgel új hangok szólnak meg a kisebbségi kérdés ügyében is. Míg másfél-két esztendővel ezelőtt az a felfogás járta (kormánypártnál s ellenzékénél egyaránt), hogy fölösleges volna a kisebbségek kollektív jogairól beszélni, s azokat valamiféle jogi formába önteni, mert hiszen az általános emberi jogok azokat amúgy is magukba foglalják, addig újabban (1990 áprilisában) François Mitterand elnök úgy nyilatkozik meg Bukarestben, hogy a kelet-európai problémák megoldását csakis a határok tiszteletben tartása s egyúttal a kisebbségek kollektív jogainak alkotmányba iktatása hozhatja meg; júniusban pedig a genfi EBEÉ konferencián a két küldöttség közös francia-magyar határozati javaslatot terjeszt elő, alapvetően befolyásolva így a végül is elfogadott határozatokat.

De nem kíván lemaradni a jelenleg ellenzékben levő két jobbközép párt, az R. P. R. és az U. D. F. sem. Csak jelzésképpen: Jacques Godfrain nemzetgyűlési alelnök 1989. december 27-én személyesen hozta Budapestig alapítványa Romániának szánt gyógyszersegélyét, s azután az MDF-konvojhoz csatlakozva gépkocsin ment el egészen Marosvásárhelyig, Jean-Claude Mignon képviselő, akit pártja az „új demokráciák” ügyeivel foglalkozó titkárnak nevezett ki, ott volt Bukarestben a bányá-

szattak idején; ez év januárjában pedig Jugoszláviában járt tényfeltáró körúton, s előre jelezte az időközben bekövetkezett eseményeket.

A változások kétségkívül látványosak és számunkra kedvezőek. Legelsősorban a tájékozottság erőteljes javulása emelendő ki; míg öt évvel ezelőtt egy nálunk még addig sohasem járt, de térségünk iránt erősen érdeklődő költő barátom Budapesten hallott először arról, hogy nem minden román állampolgár román nemzetiségű, addig ma már, ha valamely francia közönségnek tartott előadásomban nem érinteném a határainkon kívül élő magyarok helyzetének kérdését, a közönségben biztosan akad valaki, akár üzletember, akár kormánypárti vagy ellenzéki képviselő, aki fölhozza e kérdést, s Trianon tévedését emlegeti.

Csodák persze nincsenek, és ha tudjuk is, mily rokonszenvet keltett a franciákban politikai rendszerünk vértelen átalakulása, a Varsói Szerződés és a KGST felmondása, a szovjet csapatok kivonulásának békés lebonyolódása, hogy mennyire imponál nekik a magyar politikai élet eddigi stabilitása, és hogy a román impasse, a jugoszláv bomlás, a szlovák merevség szükségképpen felértékeli a még nagyon is zsenge magyar demokráciát, azért tudnunk kell, hogy új szövetségésünket is — hadd szóljak, stilszerűen La Rochefoucauld-val — elsősorban és mindenekfölött a saját érdeke vezet.

Igaz, nem mindegy — és itt mindjárt egy másik idézetel folytatnám, Márai Sándor *Nemzetneveléséből* merítve —, hogy egy nemzet rövidebb vagy hosszabb távon gondolkodik-e, hogy ostobán: azaz rövid távú érdekeitől vezéreltetve, vagy okosan: hosszabb távon gondolkodva, formálja-e a politikáját. A jelen esetben abban bízhatunk — az eddig föl sorolt jelek legalábbis mind arra mutatnak —, hogy partnerünk politikája messzebbre tekint, és hogy — ami éppoly fontos — ezek az érdekek nagyrészt egybeesnek a magyar nemzeti érdekekkel.

Nem mindegyik, mert hiszen nyilvánvaló, hogy bizonyos érdekei más irányba húzzák. Elegendő a térképre pillantanunk: nyugaton az Atlanti-óceánra nyíló többszáz kilométeres partszakasz, délen pedig a Földközi-tenger medencéje, nem is annyira mint civilizációnk bölcsője, hanem inkább a Maghreb országokkal s Afrikával Franciaországot összekötő közeg. A *Dél*, főként Afrika, nem is titkolja, nagyon is nyíltan hangoztatja feltékenységét Európa keleti fele iránt, s akkor a mindig bonyodalmakkal terhes, alig kiszámítható arab világról még nem szoltunk. De mindeme másfelé húzó tendenciák ellenére Európa döntően jelen van: a francia politika tökesúlyát a minden látszat ellenére alapvetően remekül működő *Európai Közösség* adja. A folyamatosan megvalósuló és eközben a nemzeti szuverenitásokat megnyirbáló egységesülés a résztvevőknek nemcsak hasznos, hanem egyúttal lehetőséget kínál arra, hogy a nagyhatalomból középhatalommá lett államok újból meghatározó szerepet kapjanak — immár együtt — a világpolitikában.



Az 1989-es európai változások — elsősorban Németország egyesülése és a közép-kelet-európai államok leszakadása az addig monolit tömbről — megvalósíthatatlanná tették azokat a forgatókönyveket, amelyek a Tizenkettek Európájából indultak ki, s Keletnek egy hosszan tartó jégkorszakot jövendöltek. Jól tükröződik e változás a szemantikában: míg 1989-ig Európa a tizenkettek jelentette, Kelet-Európa pedig a Varsói Szerződés országait, addig 1990-ben megjelent — a politikában és a sajtóban — a Közép-Európa kifejezés, amely többnyire Lengyelországot, Csehszlovákiát és Magyarországot jelöli.

A változás, melyről beszéltünk, tehát kettős. Egyrészt egy elfelejtett régió, Közép-Európa megtalálása, másrészt pedig a régió egyes részeinek s azok egymáshoz való viszonyának újraértékelése. Ami Közép-Európa fontosságát illeti, az a húszas évek elején még eléggé nyilvánvaló volt minden francia politikai elemző számára; akkoriban nem számított ritkaságnak az olyan kijelentés, miszerint „a világháborút Közép-Európáért vívták”. Ami a régió megítélését illeti, az — különösen Maurice Paléologue s néhány hozzá hasonló gondolkodó háttérbe szorítása után — egy olyan hamis ítéleten alapult, amelyet sajnos nemcsak az antant és a kisantant, hanem a magyar emigráció több vezető politikusa is osztott: ezek szerint az egyik oldalon állnak az emberi jogokat biztosító demokráciák, a másikon a feudális-reakciós, germán befolyás alatt lévő Magyarország. Az elmúlt két esztendő történései, úgy tetszik, elsöpörték (vagy csak elhalványították) ezt a felfogást, s Magyarország, történeti hátrányát behozva, mint a demokratizálódás (egyik) éllovasa jelenik meg a köztudatban.

De ezek után hogyan tovább? A közép-európai események ugyanis 1989 augusztusa, a Mazowiecki-kormány megalakulása óta olyan sebességgel követik egymást, hogy alig-alig lehetséges holnap is érvényes elemzést s arra épülő akcióprogramot készíteni. Különben a Jugoszláviában s még inkább a Szovjetunióban végbemenő események, a fejlemények kiszámíthatatlansága teszik roppant nehézé a nélkülözhetetlenül szükséges új konstrukciók megtervezését. Teljesen természetes az a gesztus, ahogyan a kötelmeitől megszabadult három közép-európai ország az Európai Közösség felé startol, de nem kevésbé természetes a jól működő és szilárdnak látszó EK-tagjainak kedvező vagy húzódozó reakciója, aszerint, hogy melyik veszélyt — az EK meggyengülését vagy egy második, nyomor-Európa létrejöttét — tekintik valóságosabbnak.

A jelenlegi általános felfogás így írható le: a kemény magot alkotja az EK tizenkét állama, azután következnek az EFTA-országok (amelyek közül többen most már az EK-ba kérik bebecsátatást), a harmadik kategóriát a politikai átalakulását már befejezett három közép-európai állam képezi, azután következnek az egyelőre inkább csak verbális politikai-gazdasági átalakulást mutató Kelet-Európa, beleértve a Szovjetuniót. Ez a kategorizálás persze több helyütt árnyalásra szorulna, hiszen nem vet számot a dél-szlávok vallási-kulturális metszésével, sem a balti államokkal vagy a Szovjetunió ázsiai dimenziójával, sem pedig bizonyos hagyományos relációkkal, mint amilyen a román—francia kapcsolat. Mindamellet ez a heterogén szemponton nyugvó kategorizálás adja a továbbgondolkodás kiindulópontját.

*Hol vannak Európa határai? — ezzel a címmel ren-*

deztek ez év januárjában a Sorbonne-on egy kétnapos kollokviumot. A kérdésfeltevés jogos, mert minden további azon múlik, milyen dimenzióban fog gondolkodni az európai politikai-gazdasági elit. Ma, 1991-ben, a nyugati közvélemény, amely tegnap még a vasfüggönyt tekintette Európa határainak, arra hajlik, hogy ezt a határt pár száz kilométerrel keletebbre, vagyis a visegrádi hármas keleti peremén lássa. E látásmód tükröződik az Európa Tanács politikájában, amely már befogadta hazánkat és Csehszlovákiát, s hamarosan felveszi tagjai közé Lengyelországot is. Ugyanez a logika vezette a legelegánsabb gazdasági klubként jellemezhető OCDE-t, mely a három közép-európai országot vette föl 1991 júniusában társult tagként, s ugyanez a Nyugat-Európai Uniót, mely laza szálakkal próbálja magához kapcsolni térségünk három államát. Az Európai Közösség is hasonló módon gondolkodik, amikor először a három közép-európai állammal kívánja megkötni a társulásos szerződést.

Európa ezen újmódi kettévágása, még ha első látásra előnyösnek gondolhatnánk is, igazából nem jelent megoldást, mert a veszélygócokat, a konfliktusok lehetőségét még nem számolja föl. Nyilvánvalóan ez a felismerés ihlette François Mitterand elnök konföderációs javaslatát, amely bejelentésének pillanatában, 1989. december 31-én rendkívül vonzónak tetszett. Azóta viszont néhány illúzióval szegényebbek lettünk, s a konföderáció megvalósítása — amint ez a Václav Havel és François Mitterand patronálta 1991. júniusi prágai konferencián kitűnt — a vártnál kevésbé egyszerűnek látszik.

A tendencia, ha évek távlatából nézzük, kétségkívül az összeurópai együttműködés felé mutat. Az európai országok, legalábbis deklaratív szinten, ma mind ugyanazokat az értékeket vallják: a többpárti demokráciát, a hatalmi ágak elválasztását, az alapvető emberi jogok biztosítását, a piacgazdaság szociális hálóval ellátott változatát. Az ideológiai háború ezek szerint, legalábbis egyelőre, szünetel. De az eltérő fejlettségi szintek, másfelől a kikerülhetetlen érdekütközések aligha teszik lehetővé a gyors előrelépést ebbe az irányba.

Marad tehát a már létező és működő európai struktúrákból kiinduló fokozatos építkezés elve, de mindig a távolabbi cél szem előtt tartásával, vagyis sohasem kizárásos alapon. Ezen a terepen pedig Magyarország jó eséllyel indul. Tagjai vagyunk, 1990 októbere óta. az Európai Tanácsnak; az EK-hoz való csatlakozásunk két alapvető feltétele egyfelől a tagországok fogadókészsége, másfelől gazdaságunk talpra állása és alkalmazkodása az európai feltételekhez. E feltételek eléréséhez még sokat kell tennünk. Nagy lépés a jó irányba annak a szerződésnek a megkötése, amelyben „új barátunk” többek közt azt is vállalja, hogy segítségünkre lesz, a feltételek teljesítése esetén, EK tagságunk megvalósításában.

Az új „antant” azonban más fontos ügyek előrevitelében is segítségünkre lehet. A hibernálás megszünte után teljességükben megmutatkozó közép-európai ellentétek s nehézségek oldásában segítségünkre lehet az a hatalom, melynek véleményére szomszédaink ma is sokat adnak, és amely a nagy történelmi francia—német kibéküléssel, majd annak nyomában, az európai politikában meghatározó szerepet játszó Párizs—Bonn együttműködés kialakításával bebizonyította, nincsen olyan rossz történelmi örökség, amelyet kitartással, szívbőliséggel, bölcsességgel meg ne lehetne haladni. ■

Vojin Dimitrijević

# A MÁSIK A HIBÁS!

## A poszt-totalitarizmus csapdái

A totalitarizmus tanulmányozása furcsán indult, furcsán megy ma is. Tudományos felismeréseket, empirikus vizsgálatokat megelőzve, megérzés és észlelés alapján többet mondtak róla az írók, Kafka, Zamjatin, Huxley, Orwell vagy Milosz. Mi több, ők alkották meg azokat az alapvető fogalmakat is, amelyek nélkül a politológia ma nem boldogulna.

### A totalitarizmus vége?

A totalitarizmus és a feléje húzó önkényuralmi rendszerek létrejöttéről és működéséről később jó leírásokat adtak. Érdekes azonban, hogy az ábrázolást mindig áthatotta bizonyos pesszimizmus, már-már az a meggyőződés, hogy a totalitarizmus örök és megsemmíthetetlen. Ha az irodalmi negatív utópiákban volt is olykor „happy end”, az abból állt, hogy a hősöknek sikerült elmenekülni valamiféle eldugott és megmagyarázhatatlan nem totalitárius oázisba, de sosem mutatták be a rendszer összedőlését. A politikai tanulmányokban alig volt más a kép. Úgy tekintették, talán a németországi nemzetiszocializmussal való tapasztalat miatt, hogy a totalitarizmus összeomlását csupán egy balsikerű külső kaland okozhatja. Igaz, a totalitarizmus mindig hajlamos ilyen kalandba keveredni, mivel állandóan szüksége van ellenségre. A totalitarizmus vereségét ritkán képzeltek el belső okok folytán, s kiváltképp nem úgy, hogy önmaga tehetetlensége, sikertelensége és magára hagyatottsága fogja maga alá temetni.

Most egyes helyeken állítólag bekövetkezett az összeomlás. Bár sokan kívánták, felkészületlenül fogadták, mintha nem volna évszázados tapasztalás, hogy semmi se vész

elnyomtanul, hogy egy rossz korszak után nem támad magától új ezeréves birodalom, és a totalitárius és önkényuralmi rendszerek romjain nem lehet csak úgy jobb társadalmakat létrehozni. Még egy furcsaság észlelhető a totalitarizmus vizsgálatában. Amíg a totalitárius rendszerek fennálltak, sokkal tárgyilagosabb és mélyebb megállapítások estek róluk, mint az új, poszt-totalitárius időkben, noha mást lehetne várni, hiszen most nagyobb a tényanyag. Az újabb reakciók jobbára célt tévesztenek — ahelyett, hogy a totalitárius rendszer elemzésére és feltámadásának megakadályozására összpontosulnának, mellékes dolgokkal foglalatostkodnak, mint amilyenek a totalitárius hatalom letéteményeseinek személyes tulajdonságai és az egyes csoportok és nemzetek „vétkei”.

### Nem csupán egyféle totalitarizmus

Mindenekelőtt mutassunk rá néhány téveszmére.

Az első az a meggyőződés, hogy a totalitarizmus egyedüli formája a kommunista, bolsevista, sztálinista vagy nevezze bárhogy azokat a rendszereket, amelyeket a Szovjetunióból ismert, Sztálin által „tökéletesített” berendezkedés mintájára alkottak meg.

A sztálinizmus a totalitarizmusnak nem volt s ma sem az egyedüli formája. Csupán többet bírt el, mert legalább kezdetben (de később is, hatalmas propaganda-erőfeszítések árán) koherensebb, vonzóbb, átfogóbb ideológiával igazolta magát. Ez az ideológia a „tudományos” jelzővel tetszelgett, és követőiben azt a benyomást keltette, hogy egyszerű eszközt kaptak a kezükbe a világ

megértéséhez. Egyes fejletlen országokban egy ideig működött is, mert korrumpált és elavult rendszereket váltott fel, és a lakosságnak kellő lendületet adott a jobb jövőért való áldozatvállaláshoz, szinte vallási biztonságot szolgáltatva. De még viszonylag fejlett környezetben is hamar létre tudta hozni a totalitárius rendszert, amely aztán képes volt ellenőrizni az eseményeket akkor is, amikor az első lelkesedés már elmúlt.<sup>1</sup>

Egy ideig ezt a rendszert nem egyszerűen az elnyomó apparátus tartotta fenn. Ha Stepan<sup>2</sup> tipológiájával élünk, az önkényuralmi rendszerek ezen apparátus mellett támaszkodnak a (kedvezményezett) aktív hívek magjára és a passzív támogatók szélesebb csoportjára is; ez utóbbiak közé — megint csak Stepan szerint — „számos értelmiségi, egyházi személy, újságíró és egyéb diplomás” tartozik. Nem kevés szociológusnak az a véleménye, hogy Kelet-Európában fontos támogató szerepet játszott a parasztság sebtiben urbanizált része, amely a kockázatos mezőgazdálkodó egzisztencia helyett „állami hivatalt” kapott.

Egy világszerte komolyan vett, egyes területeken ellenállhatatlan befolyású ideológia besulykolása nagy propagandisztikus és öngazdálkodási lehetőségeket nyújtott. A fiatal értelmiségiek sem tudhattak józan értelemmel gyors választ találni, hanem kinkeseresven és kerülő utakat megjárva kellett végül is „megvilágosodniuk” — pályájukat ahhoz hasonlíthatnánk, ahogy egy teológusjelölt az egyházatyák könyveit olvasva eljut az ateizmusig.

E vonatkozásban a többi totalitarizmus összehasonlíthatatlanul „gyöngébb”, csakhogy mint tudjuk, talán komiszabb és veszélyesebb is. Mussolininak sohase sikerült definiálni a fasizmust, s egyetlen ilyen igénnyel fellépő írása már akkor szövegvaléknak számított. Hitler és Rosenberg sem tudta a maga ideológiáját kiterjeszteni néhány rasszista és sovíniszta jelmondaton túl. Juan Antonio Primo de Rivera nyíltan bevallotta, hogy a falangizmus pusztán nacionalizmus, és ezek szerint képtelen nemzetközi együttműködésre és Spanyolországon kí-

vüli hívek megnyerésére. Bár napjainkban is sűrűn címkéznek vele, valójában nem tudni, mi is a fasizmus és a neofasizmus. A latin-amerikai önkényuralmi és totalitárius rendszereknek nem sikerült még csak „neofasizstának” sem lenniök, mert egyedüli céljuk a hatalomnak és hívei kiváltságainak megőrzése. Különös, de pontos megállapítás, hogy a nem kommunista totalitarizmus rendszerint kegyetlenebb a brutális fizikai erőszak értelmében. Ezzel pótolja ideológiai gyöngeségét és más tökéletlenségeit, főleg azt, hogy továbbra is a termelés kapitalista módjára támaszkodik, s így nem az állam az egyedüli munkaadó. A bolsevista totalitarizmus az erős ideológiával és a gazdaság teljes ellenőrzésével jobb „prevenciót” biztosított úgy, hogy a sztálinista túlkapásokon kívül nincs kifejezett szüksége az iszonytató megtorlásra. A teljesen alárendelt iskolarendszer, a tökéletes hírzárlat, a cenzúra, a munka elvesztésének fenyegetése csekély számú és elszigetelt csoportra zsugorítja a totalitarizmus aktív ellenzőit, akiket látszatra kevésbé brutális módszerekkel iktatnak ki, az időleges büntetésekkel, vagy ami rendkívül jellemző: pszichiátriai kényszerkezeléssel.

## A totalitarizmusok közeledése

Egykor a „szocializmus” (valójában a „létező” szocializmus) és a kapitalizmus konvergenciájának lehetőségéről beszéltek. Arra gondoltak, hogy az iparosítás, a nagy rendszerek, a koncentráció stb. oda vezet, hogy az egyszerű ember számára a fejlett kapitalista és szocialista rendszerek mind hasonlatosabbakká válnak. Ebből semmi se lett, mert a létező szocializmus nem képes megreformálni gazdasági rendszerét, és lényegében ezen bukott el. De jogosnak látszik a félelem, hogy most majd a totalitarizmusok konvergenciájára kerül sor.

A kommunista totalitarizmus valójában már rég elvesztette eredeti jellegét, és sokak számára észrevétlenül átalakult „a nemzetbiztonság államává”. Az ideológia elkopott és üressé vált, hitelét veszítette. Az

egyetlen, amit meg kell őrizni, az az uralmi rendszer, az uralkodó elit, mely biztonsága érdekében már régóta kész minden keze ügyébe akadó eszközt felhasználni. A nacionalizmus kínálkozott újabb, egyszerű magyarázattal a mozgósítás és a védekezés szükségességére, arra, hogy a hatalmat a legfelsőbb „vezetőkre” kell ruházni, amíg a veszély fennáll — nekik pedig gondjuk van rá, hogy örökké fennálljon, és ami a legfontosabb, hogy legyen mindig ellenség, és legyen kit üldözni. Sztálin idejében is „internacionalista” ideológiát hirdettek, de a hatalom minden ellenzője mégis külföldi „kém” volt. Amikor 1941-ben a proletariátus lángeszű vezére végveszélybe került, mert a teljességgel demoralizált lakosság, a szétzilált felső katonai vezetés miatt háborús katasztrófa fenyegetett, egy percig sem habozott bedobni az orosz nacionalizmust, sőt a pravoszláviát és a pánszlávizmust is, és nyert, hála Hitler fanatizált, elmebajos rasszizmusának. De érvényes Djilas észrevétele is, hogy a „kommunista oligarchia szorgalmasan fáradozott az etnikai összeközések fokozásán.”<sup>3</sup>

Bizonyára unalmas már a szüntelen magyarázkodás a nacionalizmus fogalmának pejoratív használata miatt. Mindannyian jól ismerjük a szórászhasonlatot a nacionalizmus, hazafiság, sovinizmus, józan nemzeti érzés körül. Tudjuk, hogy a leggaládabb nacionalisták is szüntelen olyanoknak akarnak feltűnni, mint akik egyszerűen szeretik a saját nemzetüket, és senkit nem gyűlölnék és nem vetnek meg. Legszívesebben Chesterton lefordíthatatlan különbségtévesztését használnám: a patriotizmus a nemzetet megtisztítani kívánja (to make the nation clean), a nacionalizmus pedig lemeszlni, s ezzel elfedni akarja fogyatékosait (to white-wash it). Legyen elég annyi, hogy ebben az írásban rossz színben látom a *paranoid* nacionalizmust, melyből hiányzik az önbizalom, annál inkább megvan benne az önsajnálát és az a rögeszme, hogy a nemzetnek igaztalan és megmagyarázhatatlan gyűlölet a része, holott ez a nemzet naiv és ártatlan, és ezért mindig kisemmizik. Demokratikusan megalakított állam híján a nemzet nevében

mindig önjelöltek nyilatkoznak meg, akik azt hiszik, hogy a meggyőződés egyenesen arányos a hangoskodással és histériával.

## A totalitárius gondolkodás és viselkedés maradványai

A békés szemlélő miben láthatná meg a valóságos veszély előjeleit a bolsevista totalitarizmus tüzfészkeinek elhamvadása után? Különösebb rendszeresség és bármiféle hierarchikus rangsorolás igénye nélkül mutat rá a következőkre.

A totalitarizmus elleni harc módszerei nem azonosak az alternatív, új demokratikus rendszer létesítésének eszközeivel. Jóllehet ezek a módszerek nemesen destruktívak, lényegüket tekintve mégiscsak felforgatók, és nem alkalmasak az alkotásra. A totalitárius rendszerek hirtelen kollapszusa Kelet-Európában feketén-fehéren feltette ezt a mind közül legnehezebb kérdést, amely elől azonban a hatalom hordozói és az új elit minden országban igyekeznek kitérni, vagy a választ későbbi időre halasztani. Ritkák az olyanok, mint Jacek Kuron, akik észlelik, hogy „a totalitarizmus megsemmisíti az életet maga körül. Ha egy ilyen rendszert megsemmisítenek, nem lehet visszahozni valamilyen rendszert a múltból, vagy behozni egy rendszert kívülről. Az új rendszert is mesterségesen alkotják meg, és a régiek minden fogyatékoságát visszahozzák.”<sup>4</sup>

Ehelyett, úgy tetszik, térségünkben más dolgok történnek. Abban hisznek, hogy vissza lehet térni a totalitarizmust megelőző állapothoz. Mivel ez az állapot — Csehszlovákia kivételével — nem volt valami fényes, a múlt mitologizálásához mekednek. Ha már nem lehet megszépíteni a harmincas éveket, melyeket ezen országok többségében félfasiszta és militarista epigon diktatúrák jellemeznek, a távolabbi múltból választanak valamit, amit ugyan nem tekinthetünk a demokrácia mintaképének, de legalább valami nő dicsfény övez.

A visszatérés bármiféle korábbi állapotra illuzórikus, mert a világ a totalitárius rendszerek négy vagy hét évtizede alatt nem állt meg. A „háború előttre” akarnak visszatérni, de az már sehol sincs. Ide tartozik az Európába való belépés meséje is. Nyugat-Európa a maga határvitáit módszeresen és fokozatos integrációval haladta még, míg Kelet-Európa a szőnyeg alá söpörte őket, és azok csak most fogják kitombolni magukat. A Német Demokratikus Köztársaságon kívül, amely egyszerűen beolvadhatott egy másik országba (olyan problémákkal, melyek csak ezután nyilatkoznak meg), a többi kelet-európai ország képtelen az integrációra, valamint határ- és kisebbségi problémái megoldására.

## „Jobbra” vagy „balra”?

Miközben a totalitarizmus folyvást olyan szavakkal igazolta magát, mint „szocializmus”, „társadalmi igazság”, „szociális-gazdasági jogok”, a vele szembeni ellenállásban óhatatlanul kifejlődött a rokonszenv mindezek nyilvánvaló és verbálisan legádázabb ellenzői, tehát a jobboldal irányában. A példa általában sehol sem a mérsékelt közép vagy a baloldal, hanem a szélsőjobb, mert az volt a leginkább „antikommunista”, noha — és erről megfélekednek — a sztálinizmus a szélsőjobbot sokkal kevésbé üldözte, mint a szociáldemokrata „eretnekeket”. Sajnos a szocialistáknak és a szociáldemokratáknak bele kell törödniük abba, hogy elnevezésük súlyosan kompromittálódott, s emiatt egy ideig nem játszhatnak nagyobb politikai szerepet.

A történelmi és társadalmi fejlődés előbb említett kimaradásával függ össze, hogy példaként legfőképp a „tisztá” kapitalizmus szolgál, amely pedig már sehol sem létezik, s különösen nem a szociális piacgazdaságú Európában. Az „Európába való belépés” még csak nem is belépés — Amerikába. Az Egyesült Államok a szociális problémák megoldásában ugyan komolyan elmaradt Nyugat-Európa, de a szomszédos Kanada mögött is, mégis kezelni

tudta a legdrasztikusabb társadalmi igazságtalanságokat. Így ez a belépés valószínűbben az olyan országok sorába vezet, mint Tajvan, Szingapúr és Dél-Korea.

Itt lappang egy baljós lehetőség, melyet nem szabad lebecsülni. Leszek Kokalowski minden bizonnyal erre gondol, amikor azt állítja, hogy túlságosan korai volna a rekviem a sztálinizmus fölött. A szociális és gazdasági jogok elhanyagolása, a létező szocializmusban élvezett szociális biztonság és kedvezmények csökkentése a diadalmámor elillanása után nagy társadalmi elégedetlenséget válthat ki, és felébredhet a nosztalgiát egy olyan rendszer iránt, amelyben kevés munkáért garantált fizetéscskét lehetett kapni, és akinek épp elege volt a munkából, az bátran betegszabadságra mehetett. Az ilyen hangulat, ha nincs igazi szocialista párt és igazi baloldali szakszervezet, amely konstruktív alakot adhatna neki, nagyon könnyen fel támaszthatja a sztálinista demagógot.

## Totalitarizmus az emberekből

Veszélyesek a totalitarizmus belsővé tevésének következményei, bár nem számolnak velük eléggé. Amikor hagyományokról beszélünk, rendszerint a távolabbi múlt felé fordulunk, és valami szép korszakot választunk ki. De a totalitarizmus is hagyomány, méghozzá igen hosszú hagyomány, és nem múlhatott el következmények nélkül, akár tudatosult az emberekből, akár nem. Talán ott is megfélekedtek a demokráciáról, ahol az létezett.

A rossz és indoktrinált iskola-rendszer, a tájékoztatás forrásainak korlátozottsága a tények kétségbejuttató nemismerését okozták, és fogalomzavart idéztek elő. Vitathatatlan, hogy megvan az elleplezett múlt megismerése iránti éhség, de nem lehet azt gyorsan és tisztességgel csillapítani, ehelyett a legkevésbé értékes visszaemlékezések és pótszerek árasztják el a sajtót. Az „újbeszéd” miatt másrészt minden fogalom elcsúszott és relativizálódott. A nem demokratikus rendszert lényegi vagy szocialista demokráciának ne-

vezték. A közvetett választásokat vagy a választások nemlétét a népkarant igazi kifejeződésének nyilvánították. A „szakszervezet” nevet olyasvalami kapta, aminek semmi köze sem volt a munkásszervezet fogalmához. A legrosszabb pedig, és erről már szoltam, hogy kompromittálták magát a szocializmust és mindent, ami szocialista.

Erre az állapotra két reakció következik, egyik sem különösebben produktív. Egyrészt az ál-szimbólumok birodalmát újak bevezetésével vagy a régiek visszahozatalával akarják gyorsan megdönteni. Külsőre ez bátor és határozott tett, de valójában a legkönnyebb dolog. Mind-egyik szóban forgó országot a zászlók, címerek, himnuszok, emlékművek és képek kicserélésének valóságos mániája ejtette hatalmába. Ezzel szemben egyikben sem dolgoztak ki programot az állami vagy „társadalmi” tulajdon feloszlására.

Sokkalta veszélyesebb, amikor a totalitárius gondolkodásmód és viselkedésmód tulajdonságai egyáltalán nem változnak, csupán más előjelet kapnak. A xenofóbia ma talán erősebb, mint volt, amikor Sztálin gondosan ápolta. Csak fokozza az idegengyűlöletet, hogy a nacionalista a világért se vallaná be: a totalitarizmusnak jelentős számú hazai aktív és passzív támogatója volt. Egyes országokban létrejöttére meghatározó volt a Vörös Hadsereg jelenléte, így aztán egyszerű megoldás azt mondani, hogy minden bajért az idegenek és maroknyi hazai áruló a felelősek. A Szovjetunióban, ahol szó sem lehet kívülről ráerőszakolt rendszerről, úgyszintén makacsul keresik a külföld felelősségét. Szolzenyicin finomabb változatában azért terheli a külföldet a felelősség, mert nem reagált elég energikusan a bolsevista hatalomátvételle; a primitívebb, de elterjedtebb változat pedig az orosz antiszemitizmusra, valamint a többi szovjet nemzet oroszellenességére támaszkodik. Elképesztő látni az új antiszemitizmust Lengyelországban, melyet a náciizmus a legegyszerűbb és legbrutálisabb módon „szabadított meg” a jelentős zsidó etnikai kisebbségtől.

Jugoszláviában is, mely úgyszintén túlnyomórészt autochton forra-





Vojin Dimitrijevic

dalmat mondhat magáénak, a vétkeket szüntelen más népek soraiban keresik.

Ezzel függ össze, hogy nagy az ázsiója még mindig az összeesküvés elméletének. Nincs ebben semmi meglepő. Ha egyszer a marxisták életben tartották, holott tőlük a történelem magyarázatának ez az elmélete elvben igazán távol állt, akkor ne csodálkozzunk, hogy a nacionalista jobboldalnak ez még könnyebben megy.

## Autoritárius személyiség

A totalitarizmus az autoritárius típusok valóságos paradicsoma. Megszüntével ezek a típusok nem tűnnek le. Elég csak egy pillantást vetni az új jobboldal vezéreire, akik a valamikori kommunista hívők és „apparatschikok” soraiból rekrutálódnak. A demokrácia problémája az, hogy az ember nem lehet *fanatikusan* mérsékelt és toleráns. A politika harangyelve most nem a mérsékelt oldalán áll, a másik véglet irányába lendül, ahol a türelmetlenek azonos fajtája várja (egyesek sebtiben iramodtak át), olyanok, akiknek szükségük van a dogmára, így aztán a lejárt dogmát hamar felcserélték az újra. Az ellenfél becsúszásának és ki-

zárásának ösztöne náluk nem szelídült. Ami talán fontosabb, az autoritárius személyiség („biciklista”, „ejtőernyős”) gyávasága a régi. Ő nem a totalitarizmus elleni bátor és önfeláldozó harcosok örököse, hanem a maga „kizárósdíját” továbbra is fedezékből vagy valakinek mindenható védőszárnya alól úzi. Első pillantásra talán mellékes következmény a humorérzék hiánya is, ami — reméljük — a fiatalabbakat, akik továbbra is a ritkák lesznek a harcias kedvű vezérek között, elidegeníti az új totalitarizmustól.

## A „politikus” természete

A poszt-totalitarizmus első fázisának külön nehézsége a politikai elit összetétele, vagy egyszerűen: hogy kik a politikusok. Valamiféle politika a totalitarizmusban is létezik, tárgya az előbbrejutás és a kedvezményekért való küzdelem, rendkívül zavaros játékszabályok mellett. Természetesen az ilyen „politikusok” jobbra a kreativitás nélküli szófogadók közül kerülnek ki, akik mindent képesek megtenni, jobban mondván képesek mindent lerombolni. De azok is, akikben volt bizonyos politikai tehetség és elhivatottság,

vagy akik komolyan vették az ideológiát, amellyel a rendszer igazolta magát, az uralkodó pártba léptek be, mert nem volt más mód a politizálásra. Az ilyen politizálás nem lehetett ellenzéki, hanem a legjobb esetben reformirányultságú. Tényleges ellenzéki tevékenységet csak olyanok fejthettek ki, akiknek más képességeik megengedték, hogy kilépjenek az ismeretlenségből, és akiket tehetségük miatt nem lehetett lecserélni, mint mindenki mást. Az ellenzék ezért állt főleg művészekből és tudósokból.

A valamelyes politikai tehetséggel megáldott reformereket elsodor-ta a változások szele. A sors bizonyos igazságtalansága, hogy olyanokra sújtott a harag, amely merev elődeiknek és párton belüli ellenfeleiknek járt volna, akik lehetővé tették ezeket a változásokat, és belenyugodtak abba, hogy kikerüljenek a hatalomból. Az állam dolgait, a politikát megpróbálják átvenni, akik kitűntek a volt totalitarizmussal szembeni ellenállásban, de jobbra híján vannak az igazi politikai tehetségnek. Az ilyen emberek természetükönél fogva nem hajlanak a kompromisszumokra, ami a demokratikus politika alapja. Két kiút lehetséges. Az egyik az uralkodó párt dezertőrjeinek felhasználása (de közülük az első jelentkező rendszerint épp az említett autoritárius személyiség), a másik pedig az, hogy várjuk ki, amíg az új pluralizmus talaján felnőnek a fiatal politikai tehetségek. Ez a jobb megoldás, de közben belopózhat az új, nem kommunista totalitarizmus.

Vujicsics Sztoján fordítása

1. A második világháború kitörése előtt a legfejlettebb európai országok egyike volt Csehszlovákia. Mégis, 1948-ban viszonylag könnyen vezették be a bolsevista diktatúrát a „prágai tavasz” számos későbbi főszereplőjének lelkes részvételével, akik erre természetesen nem szívesen emlékeznek vissza.
2. Stepan, Alfred: „On the Tasks of a Democratic Opposition”. *Journal of Democracy*, 1990/2. 41. o.
3. Djilas, Milovan: „Eine revolutionäre demokratische Vision von Europa”. *Europa-Archiv*, 1990/7. 225. o.
4. Kuron, Jacek: „Overcoming Totalitarianism”. *Journal of Democracy*, 1990/1. 74. o.

Pomogáts Béla

# KÖZÉP-EURÓPAI GONDOK ÉS REMÉNYEK

„Nemzeti demokrácia”

A közép-európai régió keleti felét, amelyben élünk, valamikor egy több nemzetből és nemzetiségből felépülő nemzetek feletti és univerzális birodalom: az Osztrák—Magyar Monarchia fogta össze. Ma már idejémultak azok az egymás ellen forduló nacionalizmusokra vagy éppen az úgynevezett „proletár-internacionalizmusra” épülő érvek, amelyek a birodalmat úgy ítélték meg és el, mint „a népek börtönét”. Voltak nemzeti vetélkedések, küzdelmek és sérelmek, de nem került végső veszélybe egyetlen (kis)nemzet léte sem. Ezt nemcsak az osztrák örökös tartományokban élő szlovének, a bácskai-bánáti szerbek és az erdélyi románok folyamatos számbeli, gazdasági és kulturális gyarapodása bizonyítja, hanem például a galíciai ukránok példája is, akik éppen az osztrák uralom alatt kerültek a nemzeté válás eszközeinek birtokába. Míg az orosz birodalomba integrált Ukrajna — a szovjet korszakban is — folyamatosan oroszosodott, és ma már vannak régi ukrán városok, például Harkov, amelyek szinte teljesen russzifikálódtak, az osztrák uralom alatt élő területek ukrán kultúrája szinte virágba borult. Nem véletlenül indul meg manapság az ukrán kulturális újjászületés éppen a nyugati városokban, például Lembergben, amely máskülönben egykor a lengyel művelődés fellegvára volt.

Az osztrák—magyar birodalom bukása után a kelet-közép-európai régióban kétségtelenül hatalmi vákuum keletkezett, s ebbe a „légüres térbe” először a hitleri német, majd a sztálini szovjet birodalom nyomult be. Ez az utóbbi benyomulás először katonai megszállást, majd ideológiai,

politikai és gazdasági birtokbavétel jelentett, s ezzel a birtokbavétellel tulajdonképpen mindaz megszűnt, ami a kelet-közép-európai régió kulturális és szellemi arculatát hosszú évszázadokon keresztül megalapozta. Azt azonban el kell ismerni, hogy a térségben berendezkedő szovjet hatalom megfékezte, legalábbis nem engedte a felszínre jutni a hagyományos nemzeti érdekkellentéteket, noha ezek az ellentétek mindvégig jelen voltak, és rejtett feszültségeket okoztak a látható politikai homlokzat mögött. Egy korszakos időre mintha eltűntek volna azok a szenvedélyes nemzeti küzdelmek, amelyek a második világháború előtt többször valóságosan is háborúba vagy polgárháborúba taszították a régió országait, s rendre hozzájárultak ahhoz, hogy az egész kontinens békéje felboruljon. Mint ha a közös szerencsétlenség és a mindenkit sújtó elnyomás felett a „pax sovietica” jótékonynak tetsző déli-bábjá lebegett volna.

A birodalom, amely a második világháború befejezése, pontosabban a szovjet hadsereg bevonulása óta összefogta a kelet-közép-európai régió országait, egyszersmind garantálta gazdasági és politikai kapcsolataik

egész rendszerét, mára súlyos válságba került, a térség fölött uralkodó ideológia pedig végképp megbukott: a proletár internacionalizmus és a szovjet birodalmi gondolat integráló szerepének minden bizonytalansággal vége van. Következésképp felszínre kerültek a történelmileg kialakult gazdasági, nemzeti és kulturális feszültségek, és működésbe léptek a korábban sem feladott, csak éppen a felszín alá szorított vagy valamilyen „szocialista” retorikával palástolt hagyományos nacionalizmusok.

A kelet-közép-európai régió szinte valamennyi országában megindult, s eléggé előrehaladt ez a folyamat. Szélesebb körben ismeretesek a Romániából érkező hírek, amelyek azt mutatják, hogy a magyar—román kiengesztelődésnek a temesvári és bukaresti forradalom után tapasztalt légköre miként adja át helyét annak a nagyromán nemzeti kizárólagosságnak és türelmetlenségnek, amely az utóbbi évszázadban folyamatosan jelen volt, s amelynek a Ceausescu-korszak pusztán egy sztálinizmussal is beoltott szakaszát képezte. De a nacionalizmus térnyerésének vagyunk tanúi Szlovákiában is, ahol a Stur Társaság és a Nemzeti Párt tulajdonképpen a két világháború között kibontakozó s az 1939 és 1945 között fennálló szlovák állam ideológiáját és politikai retorikáját elevenítette fel. Vagy a Kárpátalján, ahol erőfeszítések történnek az 1939-es Volosin-féle szélsőjobb oldali ukrán nemzeti ideológia rehabilitálására. Szerbiában és Horvátországban pedig mára véres polgárháborút robbantottak ki a második világháború után már-már megbuk-

**Az osztrák—magyar birodalom bukása után a kelet-közép-európai régióban kétségtelenül hatalmi vákuum keletkezett, s ebbe a „légüres térbe” először a hitleri német, majd a sztálini szovjet birodalom nyomult be.**

**A birodalom, amely a második világháború befejezése, pontosabban a szovjet hadsereg bevonulása óta összefogta a kelet-közép-európai régió országait, egyszerűs mind garantálta gazdasági és politikai kapcsolataik egész rendszerét, mára súlyos válságba került, a térség fölött uralkodó ideológia pedig végképp megbukott... felszínre kerültek a történelmileg kialakult gazdasági, nemzeti és kulturális feszültségek, és működésbe léptek a korábban sem feladott, csak éppen a felszín alá szorított vagy valamilyen „szocialista” retorikával palástolt hagyományos nacionalizmusok.**

**A modernizáció és a nemzeti identitás kettős kihívására azonban csak egyszerre lehet érvényes választ adni, s nem lehet tetszés szerint választani a „modernizációs” és a „nemzeti” stratégiák között. Máskülönb a modernizációból igazi kulturális háttér nélküli pseudo-európaiság, az identitástudatból pedig közönséges: a két világháború közöttihez hasonló nacionalizmus lesz. Kétségtelen, hogy akár az első, akár a második veszedelemnek megvannak a reális lehetőségei.**

**A nemzeti identitás újólagos kialakításának vagy megerősítésének éppen ezért határozott szellemi és erkölcsi értékekre és a kelet-közép-európai régió modernizációs hagyományaira kellene épülnie.**

ni látszott nacionalista mozgalmak és ideológiák. Egyáltalán a térség több országában is egy hangsúlyozottan nemzeti öncélúságot, mitikus nemzettudatot és xenofób türelmetlenséget meghirdető jobboldali kurzus készül fölváltani a korábbi szélsőbaloldali diktatúrát, és ez a jobboldali „visszarendeződés” hovatovább ismét elrekeszti az 1989-es kelet-közép-európai forradalmak után megindult integrációs folyamatokat.

A kelet-közép-európai változások kétségtelenül a demokratikus(abb) uralmi formáknak és módszereknek adtak teret, a tegnap még az egypártrendszerre alapozott lenini—sztálini típusú diktatúrákat mindenütt többpárti parlamentek és a népképviselőnek felelős kormányok váltották fel, ez a demokrácia azonban, mint Duray Miklós pozsonyi képviselő a Berzsényi Dániel Társaság által 1990 tavaszán rendezett kárpát-medencei magyar találkozóon megjegyezte, sajnálatosan csupán „nemzeti demokrácia” lesz. Vagyis egyszerűen a többségi nemzet számára kíván demokratikus viszonyokat teremteni, ugyanakkor az

önkormányzati jogokat és lehetőségeket megtagadja a nemzeti kisebbségektől, illetve a más nemzetekhez tartozó állampolgároktól. Márpedig a demokráciának nem egyszerűen a többség uralmát (esetleg elnyomó diktatúráját), hanem a mindenkire: a nemzeti, vallási és kulturális kisebbségekre is kiterjedő egyetemes szabadság és önkormányzat jogrendjét kell jelentenie. A „nemzeti demokrácia” eszméje, legalábbis itt a kelet-közép-európai régióban, az elnyomás újabb forrása lehet.

## Közép-európai stratégiák

A kelet-közép-európai régió nemzeteinek a jelenben kettős történelmi kihívásra kell válaszolniuk: egyrészt meg kell kezdeni és sikeresen meg kell valósítani a gazdasági és társadalmi modernizációt, amely vissza-, pontosabban elvezeti őket Európa fejlett nemzetei közé, másrészt helyre kell állítani a szovjet érdekeket kiszolgáló sztálinista diktatúrák következtében súlyosan megsérült nemzeti identitásukat. Korábban ugyanis mind a modernizáció, mind az identitás a sztálini mintájú párturalom áldozata lett. A szovjet társadalmi és gazdasági modell erőszakos alkalmazása, ha együttjárt is bizonyos ipari (főként nehézipari) fejlődéssel, megakadá-

lyozta a valódi modernizációt, súlyosan megkárosította az emberi környezetet, valóságos rablógazdálkodást vezetett be, sőt visszavetette korábban modernnek számító, európai színvonalú iparágak, például a magyar elektronika vagy a cseh autóipar fejlődését. A „proletár internacionalizmus”-nak elnevezett szovjet nagyhatalmi ideológia pedig lerombolta a nemzeti hagyományokat, elutasította a tradicionális nemzeti értékeket és fellazította, megtörte a nemzeti azonosságtudatot. Most aztán a hatalomra jutott kelet-közép-európai politikai erők egymással versengve próbálják megindítani a gazdasági és társadalmi modernizációt, s még inkább egymással versengve próbálják helyreállítani, sőt „túlfejlesztetni” a nemzeti identitástudatot.

A modernizáció és a nemzeti identitás kettős kihívására azonban csak egyszerre lehet érvényes választ adni, s nem lehet tetszés szerint választani a „modernizációs” és a „nemzeti” stratégiák között. Máskülönb a modernizációból igazi kulturális háttér nélküli pseudo-európaiság, az identitástudatból pedig közönséges: a két világháború közöttihez hasonló nacionalizmus lesz. Kétségtelen, hogy akár az első, akár a második veszedelemnek megvannak a reális lehetőségei. Ha ezek a lehetőségek válnának valóra, a régió országai a tervezett és remélt európai felzárkózás helyett valamiféle „harmadik világ”-beli helyzetbe kerülnek, ha nem is a dél-ázsiai és az afrikai, de talán a dél-amerikai modell szerint, amikor is a gazdasági elmaradottság felszámolására irányuló aligha eredményes kísérletek igen nagy társadalmi feszültségeket ered-

**Üdvös volna, ha... az egymás mellett élő nemzetek valóban meg tudnák becsülni egymás szellemi értékeit és értékes hagyományait.**

ményeznek, ezek féken tartása pedig előbb-utóbb valamilyen autoritárius uralmi rendszert hoz létre, amely maga is újabb feszültségre-remtő tényező.

A nemzeti identitás újolagos kialakításának vagy megerősítésének éppen ezért határozott szellemi és erkölcsi értékekre és a kelet-közép-európai régió modernizációs hagyományaira kellene épülnie. Arra kellene törekedni, hogy ne a nemzeti elv szabja meg az értékeket, s ne azért kapjon valami helyet az érték-hierarchiában, mert fogantatásában és jellegében kizárólagosan a nemzetet képviseli, hanem a felismert és vállalt nemzeti modernizáció értékeire alapozva alakuljon ki az érték-hierarchia és szülessen újjá a nemzeti identitás. A kelet-közép-európai nemzeteknek igen sok hagyományos értékük van, elsősorban a kultúra, de a politikai kultúra körében is, hogy csupán néhány példát mondjak: a lengyelek és a magyarok függetlenségi hajlama, a szerbek és a horvátok ragaszkodása a nemzeti hagyományok iránt, a csehek és a szlovének józan politikai realizmusa, a románok életrevalósága vagy éppen az erdélyi népek története során nemegyszer érvényesülő kölcsönös tolerancia.

Üdvös volna, ha ezek a valóságos értékek kapnának szerepet, s az egymás mellett élő nemzetek valóban meg tudnák becsülni egymás szellemi értékeit és értékes hagyományait. Máskülönb a nemzeti kizárólagosság, a mitikus öntudat, sőt az idegengyűlölet válik politikai értékévé és normává, mi több: identitásképző erővé, s ezzel a kelet-közép-európai régió nemcsak az oly szükséges társadalmi modernizációra lesz képtelen, hanem ismét le-süllyed a politikai Balkán, vagy en-

**Európának talán lényege a sokszínűség, az etnikai és kulturális gazdagság, egyszersmind a belső harmónia: ebben a tekintetben Közép-Európa (pontosabban a régió keleti része, az egykori „szocialista” országok övezete) maga is virtuális kis Európa.**

**...a budapesti találkozó azt bizonyította, hogy az európai politikai kultúra alapvető normáit mindenki kész elfogadni, és ezek a normák természetesen eleve tiltják az erőszakot, az uszítást és a nyilvánvaló tények meghamisítását.**

nél is rosszabb, az etnikai harcoktól sújtott közel-keleti térség szerencsétlen viszonyai közé.

Európának talán lényege a sokszínűség, az etnikai és kulturális gazdagság, egyszersmind a belső harmónia: ebben a tekintetben Közép-Európa (pontosabban a régió keleti része, az egykori „szocialista” országok övezete) maga is virtuális kis Európa. Sokszínű és gazdag, de sajnos, a legkevésbé sem harmonikus. És ha igaz az a tétel, hogy a készülődő és oly szükséges európai integrációt minden közép-kelet-európai nemzetnek a saját értékeivel kell gazdagítania, igaz az is, hogy az európai elhelyezkedés záloga csakis a harmónia és a szolidaritás megteremtése lehet. A nyugat-európai integrációnak mindenesetre ezek voltak a feltételei: a francia—német ellentétek elsimulása-elsimítása nélkül ezt az integrációt semmiképpen sem lehetett volna kialakítani.

## Értelmiségi feladatok

Nemrégiben érdekes és tanulságos beszélgetés résztvevője — inkább hallgatója — voltam: Konrád

**Az íróknak tudniuk kell, hogy könnyebb a gyűlöletet felkelteni, mint lecsillapítani, s ezért eleve a türelmet kellene hirdetniük.**

György a nemzetközi PEN Klub elnökeként Budapesten látta vendégül egy rövidebb eszmecserére a négy jugoszláviai PEN-szervezet: a szerb, a horvát, a szlovén és a makedón vezetőit. Minderre azért volt szükség, mert a délszláv írószervezetek egy jó ideje egyszerűen képtelenek odahaza, valamelyik jugoszláviai városban találkozót tartani, s valamilyen egyezsége jutni egymással abban, hogy közösen lépjenek fel a déli szomszédunkat elborító erőszakkal szemben. A budapesti összejövetel ilyen módon a régióban most oly fontossá vált szomszédi „jószoigálat” rokonszenves megnyilvánulása volt. Mint ilyen, nem is sikertelen, hiszen végül is a négy jugoszláv írószervezet képviselői egy kölcsönös békülékenységről tanús-kodó nyilatkozattal búcsúztak el Budapestről.

Érdeklődéssel és bizony olykor nem minden nyugtalanság nélkül hallgattam a szerb, horvát, szlovén és makedón PEN képviselőinek felszólalásait és érveit. Jugoszláviában most, úgy tetszik, valóban mindent elborított a nemzeti kizárólagosság és a szembenállás indulata, s miközben a „jugoszlávizmus” ideológiája és államrezonja megbukott, minden egyes délszláv nemzet a másokkal szemben türelmetlen nacionalizmus jegyében éli át vagy kívánja felépíteni saját nemzeti identitását. Időnként volt olyan érzésem, hogy a sokszor nem is jogtalan indulatok (hiszen polgárháborús cselekmények és igen sok halott áll mögöttük) elsodorják a józan ész érveit, a megegyezés készségét, akár az írástudók között megszokott és hagyományos szolidaritást. Szerencsére ez mégsem következett be, a budapesti találkozó azt bizonyította, hogy az európai politikai kultúra



alapvető normáit mindenki kész elfogadni, és ezek a normák természetesen eleve tiltják az erőszakot, az uszítást és a nyilvánvaló tények meghamisítását.

Az igazi kérdés ezért abban van, hogy azok a felismerések, amelyekre egy magas értelmiségi tanácskozás végül is eljut, miképpen érvényesíthetők azokban az értelmiségi körökben, amelyek például a sajtó, a hírszolgáltatás, a tömegbefolyásolás működését és színvonalát megszabják. És kivált, miként érvényesíthető majd a gyakorlati politikában, a társadalomnak abban a mentális szerkezetében, amelyet egyelőre, úgy tetszik, inkább az elszabadult szenvedélyek alakítanak, mint a kölcsönös türelem és a kölcsönös türelem és a józan ész. Az íróknak tudniuk kell, hogy könnyebb a gyűlöletet felkelteni, mint lecsillapítani, s ezért eleve a türelmet kellene hirdetniök. Pontosabban, ha az irodalom képviselői, s általában a magasan képzett alkotó értelmiség átáll a nemzeti gyűlölködés oldalára, mindig a szenvedélyek eszkalációja szabadul el. Márpedig, sajnos, általában az alkotó értelmiség képviselői szokták útjára indítani a nacionalista áradatot, és többnyire könyvtárak mélyén, lefüggönyözött dolgozószobákban születnek meg azok az eszmék, amelyek később a gondolatok gyakorlati alkalmazói-nak: a sajtónak és a politikának a kezén át, többnyire vulgarizált formában, eljutnak a társadalom szélesebb köreihez, és lángra lobbantják a szenvedélyeket, kirobbantják a gyűlölködést. Így történt ez annak idején a francia—német vetélkedések idején, a közép-európai kisnemzetek esetében, és így történik most Jugoszláviában. Az íróknak, a szellem embereinek ezért fokozottan kell ismerniök és átélniök felelősségüket: nemcsak Jugoszláviában, hiszen Közép-Európában mindenütt indulatok parázslanak. ■

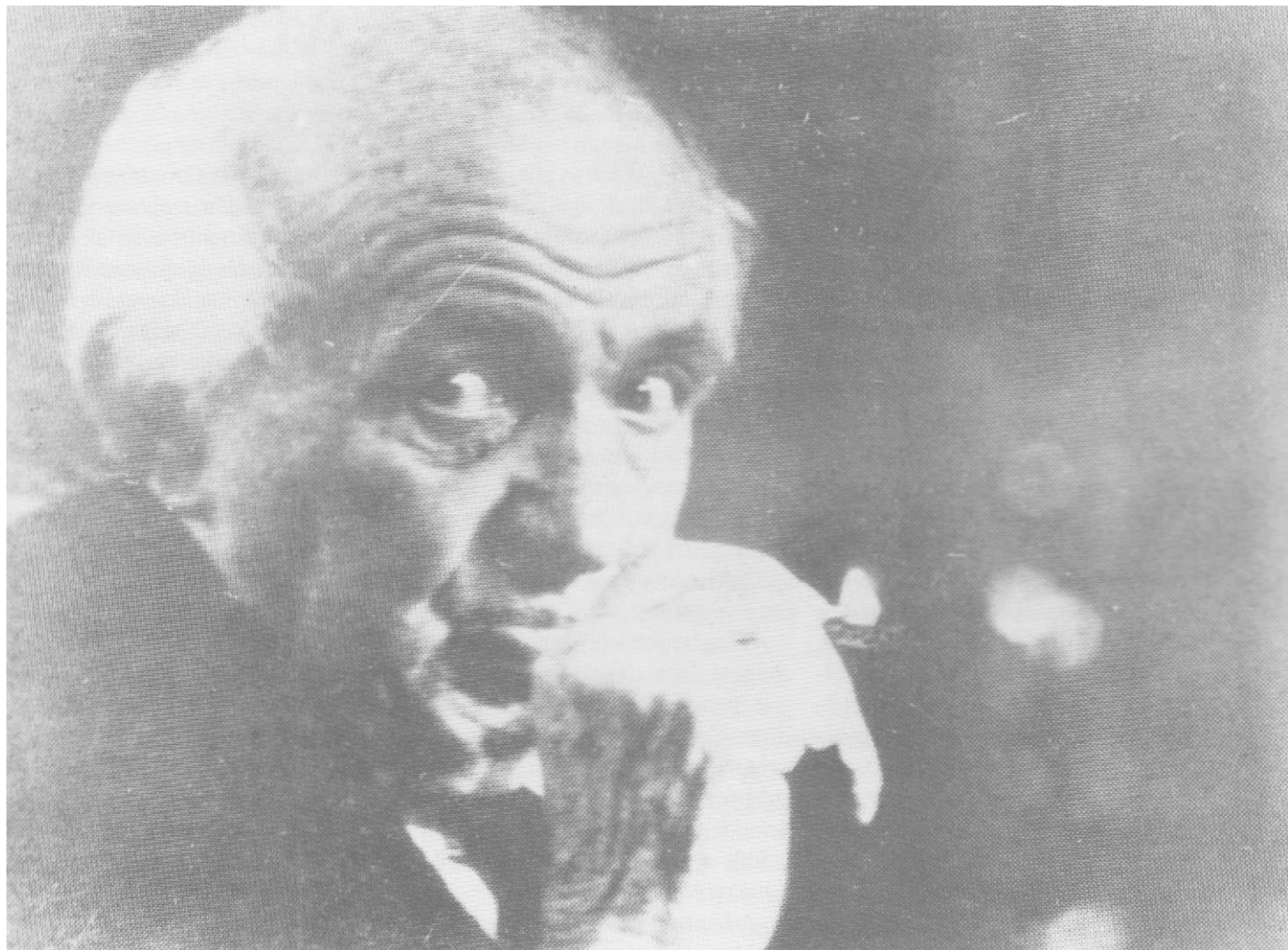
## ELFELEJTETT TÁJAK, ELFELEJTETT NÉPEK

Első osztályos koromból  
emlékszem egy térképre.  
Vörös színű volt rajta a Szovjetunió,  
befolyási övezetének  
az országai pedig pirosba hajló rózaszínűek.  
Az uniformizáló ecset  
mintha eltüntette volna  
Közép-Európának azt a tarkaságát,  
amelyik ennek a térségnek  
megkülönböztető sajátossága.  
Ígyazután nem csoda,  
hogy unos-untalan magyarázni kell,  
hogy a szlovákok nem csehek,  
hogy hányféle népcsoport él együtt  
és egymás mellett e tájakon.  
A bolsevizmus  
és az államnacionalizmus  
nem szereti a sokféleséget,  
a különbözőést.  
Sajnos,  
évtizedek alatt sikerült  
a köztudatból kitörölni  
tájak és népek nevét.  
Nem tudom,  
hány érettségizett honfitársunk tudná megmondani,  
hol van Bukovina,  
Galícia  
vagy Morvaország,  
merre élnek a ruszinok,  
a lipovánok,  
milyen nyelven beszélnek a bosnyákok  
vagy a gorálok.  
Sorozatunkban  
közép-európai tájhazák íróit  
szeretnénk megszólaltatni.  
Fölfedező útra hívjuk olvasóinkat,  
nem távoli világtájakra,  
hanem ide a szomszédságba.  
Olyan vidékekre,  
ahol múltbeli kapcsolataink okán  
akár otthon is érezhetjük magunkat.  
És ha a jövő az európai együttműködésé,  
jobban kell ismernünk e tájakat  
és az ott élőket.

(K. Gy. Cs.)

# STANISLAW VINCENZ

1888—1971



Hús évvel ezelőtt halt meg Pullyben, Lausanne mellett, a Genfi-tó partján századunk egyik jelentős írója. Halála évében még a lengyelek körében is viszonylag kevesen tartották számon Stanislaw Vincenzet. A sokoldalú író és érdekes személyiség 1888-ban született Kelet-Galiciában, bécsi filozófia stúdiumok után az újjászületett Lengyelországban jelentkezett fordításokkal és újságcikkekkel, egy ideig részt vett a politikai életben. Nevét akkor ismerte meg az irodalmi közvélemény, amikor egy különös prózai művel, a Keleti-

Kárpátok pásztorvilágát megörökítő regényeposz első kötetével hívta föl magára a figyelmet. Ezt a művét folytatta évtizedeken keresztül, külföldre is elvitte magával a nagy mű jegyzeteit. Szülőföldjének állított nagyszabású emlékművet; a *Havasi legelőn* köteteiben; annak a tájnak, ahol lengyelek, ukránok és zsidók éltek évszázadok óta együtt — Bukovina és a történelmi Magyarország szomszédságában. Vincenz 1940 tavaszán érkezett meg Magyarországra, itt töltötte a második világháború éveit, innen ment tovább 1946-

ban Franciaországba, majd Svájcba. Az utóbbi évtizedekre esik újrafelfedezése Lengyelországban, sorra napvilágot láttak kárpáti sagájának kötetei és széles látóköréről tanúskodói esszéi. Magyarországon 1988-ban egy tudományos tanácskozás emlékezett meg születésének 100. évfordulójáról.

*Találkozások chasszidokkal* című írása eredetileg németül jelent meg 1961-ben Salzburgban. Mi a lengyel változat alapján közöljük (a *Z perspektywy podróży* c. kötetből, Krakko 1980). (K. Gy. Cs.)

Stanislaw Vincenz

# TALÁLKOZÁS CHASSZIDOKKAL

...Úgy gondolom, bár nem vagyok zsidó, bizonyos mértékig fel vagyok jogosítva arra, hogy a szóljak arról a mozgalomról, amelynek mély gyökerei vannak a zsidóságban; bár természetesen komoly kifogások merülhetnek fel ez ellen. Ugyanis az a véleményem — ellentétben a még mindig elteijedt felfogással —, hogy a felekezeti és hagyományos kötődés olyan intim élmények esetében, amilyenek a vallásiak, nem zárja ki feltétlenül a tárgyilagosságot, sőt éppen hogy megkönnyíti a megértést és a beleérzést — ellentétben a hűvös, közönyös idegenséggel. Azért érzem feljogosítva magam erre, mert hazámból, a Keleti-Kárpátokból ismerem a jelenséget, gyermekkoromtól fogva sok tapasztalattal és élménnyel szereztem róla.

Hangsúlyoznom kell, hogy további két tényező nehezíti a dolgom: a chasszidizmus egész története folyamán a szegények vallása volt. Ebben rejlett az ereje, hiszen az imádsághoz, az ünnephez át kellett alakulnia, felül kellett emelkednie a mindennapi élet prózai gondjain, el kellett távolodnia a nyomorúságos lőtás-futástól. Azoknak az embereknek, akik sosem voltak igazán szegények, nem volt könnyű beleélniük magukat abba, ami a chasszidizmus kiindulópontja. A chasszidok nemcsak materiális értelemben voltak elesettek, hanem szellemileg is: egyszerűek, nyíltszívűek voltak. A művelt embernek a hamisítás veszélye nélkül kétszeresen is nehéz átélnie az imádság és a vallási élmény szenvedélyét. Valóban elgondolkodtató, hogy gyakorta egyfajta teológia tölti be a chasszidok tudatát, mivel min-

dennapi munkájuk és elfoglaltságuk rabságában élnek, igen ritkán szentelhetik magukat komoly tanulmányoknak, ehelyett a hétköznapi élet mozzanatai növekednek vallási jelképekké. Szerény életük így teljes egészében az Istenhez való szüntelen fohászokodássá válik — ez a világ szinte megközelíthetetlen a könyveken formálódott értelem számára. De akinek van szíve, aki fogékony az ösztönösségre, a fakadó forrásokra, az szívesen és nem minden csodálat nélkül tekint a chasszidok élményeire.

Nem helyes vagy legalábbis nem pontos, ha a chasszidizmus felfogását panteistának minősítjük. Nem tüntetik el és nem hamisítják meg az isteni lényezetet. Inkább arról van szó, hogy az Isten jelen van, Dante is azt mondta, hogy jelenléte nem korlátozódik egyedül az égre — *non circoscritto*.

A kabbala pesszimizmusa, élettagadása, szigorú aszkézise ismert. Kialakulásában kétségkívül szerepe volt a zsidóság szörnyű sorsának is. Mindig is szóltak Istenhez, ezt misztikusan is átélték — de a radikális pesszimizmus értelmében Ő mindig távol tartotta magát az evilági dolgoktól. De vajon a chasszidoknak voltak-e valaha is külső indokaik az optimizmusra? Sohasem voltak. Belemerültek a munkába és a nyomorba, néha még arra sem találtak időt, hogy a sábeszt rabbijuk előírásai szerint üljék meg. Ha valaki megízlelte a szegénység és a mindennapi élettől való teljes függés keserű gyümölcsseit, hát ők igen, a kiskereskedők, kézművesek, közvetítők, csordások és pásztorok. Volt egy

anekdota a régi Oroszországban, I. Miklós cár idején, mely szerint minél inkább sanyargatta a hatalom terhekkel, üldözésekkel a zsidókat, annál kevesebb idejük maradt sírásra és panaszra; végül már nevettek, s a hatalomnak pedig be kellett látnia, hogy szigora célt tévesztett. Jelképes ez a chasszidok életére nézve. Hiányzott a képzettség és az elégedettség, amelyet a rituális előírások pontos betartása ad a híveknek, így nem hunyhatott ki az isteni jelenlét tudata; mindennapi életüket különböző módon mint e jelenlét szimbólumát élték. A kiüzetés szakadéka mélyén kínlódva soha nem felejtették el, hogy Isten gyermekei. A kiüzetés erősítette bennük az ellenállást, és okot adott az öröme is, hiszen megtalálták benne régi örökségük kincseit: *Mer hoben ja inzern Tate im Himl* (Hisz van Atyánk az égben) — chasszid vigasztaló ének jiddis dialektusban.

Ahhoz, hogy e réges-rég előkészített átalakuláshoz kifejezést, formát és ígét találjanak, szükség volt egy próféta, egy vallási reformátor nagy alakjára. A zsidóság ezt a mestert a régi Lengyelországban, Izrael ben Eli-ezer, Baal-Sem Tov, szó szerint „A Jó (azaz isteni) Név Mesterének” nevezett rabbi alakjában találta meg. A XVIII. század közepén, abban a korban, amikor a zsidókat előbb görcsös reménykedés, aztán a csalódás, kétségbeesés és tanácsstalanság fogta el, a rabbi akkor találta meg a csodatévő kulcsot, amely a sóvárgó lelkek előtt megnyitotta a *chasszidok*, vagyis az istenfélő, jámbor és jóakaratú emberek útját. Más-más módon érdekes a chasszid történet és tudo-

mány, de lehet, hogy a legenda még jelentősebb. Ebben találjuk meg ugyanis a konkrét élményekről szóló tanúságtételeket, és arra sem árt felhívni a figyelmet, hogy Baal-Sem Tov és tanítványai szóban hagyományozott tanításai ma is élnek valahol az egyes családokban, zsidók és keresztény parasztok közt egyaránt.

A *chasszid* név sokszor felbukant a zsidóság története során. Mikor az agg Matatias felemelte szavát a király parancsa ellen, és megparancsolta fiainak és a Makkabeus testvéreknek, hogy az apáik Istennel kötött szövetségéhez hűen cselekedjenek, a chasszidok előjöttek barlangjaikból, kijöttek a pusztaságra, hogy csatlakozzanak az ellenálláshoz. Igaz, később a papság összekülönbözött a Makkabeusok örökösivel, az viszont bizonyos, hogy azok a chasszidok a Törvény igazhitű védelmezőinek tartották magukat és rituális tisztaságuk tudatában gondosan tartózkodtak a tisztátalan ellenfelektől.

A lengyel chasszidokról szinte az ellenkezőjét lehetne elmondani. Ellenfeleik ezt nem is mulasztották el felemlegetni, eretneknek tartották őket a tudatosság és képzettség hiánya miatt. (Magam is hallottam az *am horec* meghatározást, ez szó szerint „földi embert”, vagyis parasztot, írástudatlant jelent.)

Mi volt hát Baal-Sem Tov rabbi csodatévő kulcsa?

Mindenekelőtt igazi hit volt, ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni. A hagyomány és a szokásrend elfogadott tekintélyére támaszkodva lépett fel. Elfordult viszont az askézistól, a szigorú böjttől és a túlságosan pedáns formalizmustól, s ez új és felszabadító erejű volt, amit szegény és tanulatlan hívei kitörő lelkesedéssel fogadtak. Különösen nagy erőt adott azonban e tevékenységnek az Istenbe vetett bizalom, a bizakodásból fakadó öröm és az a tanítás, hogy a tiszta szívűek sokféle úton eljuthatnak az Istenhez.

Bizonyos, hogy a chasszidoknak nem a doktrína és a dogmák merev

kijelentése volt a fontos. A felekezeti gógtól maga a nyomorúságos társadalmi helyzet és a képzettség hiánya óvta meg őket. Találunk azonban náluk egy nyilvánvalóan platonikus eredetű eszmét, mintegy alapdoktrínát, mely szerint a világ „száműzetésben” van, úgy kell elképzelnünk, hogy Istentől ered és ezáltal távolodik Tőle; minden lény, minden ember a lehulló, kihunyó szikrához hasonlatos. A chasszidoknak, vagyis az alázatosoknak és jóakarúaknak az a feladatuk, hogy szeretettel, együttérzéssel felélesszék ezeket a szikrákat, és amikor felizzottak, küldjék vissza Istenhez. Ez az alapvető követelmény — megértéssel és együttérzéssel részesülni a tévelygésből — alakította ki a tolerancia légkörét, amely sokkal inkább jellemző a chasszidizmusra, mint más igazhitű zsidó csoportokra. Hiszen ez a heves és fáradhatatlan istenkeresés oly rendkívüli volt, hogy ez váltotta ki a *mitnagdimok* éles kritikáját, akik órabbinikus istenfélők voltak.

Később sem fogytak ki a szemrehányásból: a chasszidok állítólag vad tánccal köszöntötték a szent szombatot, megfedkezve az egész világról, beleértve saját kötelességeiket is; állítólag vodkázáltak az imádság után — nemegyszer túlzásba is vitték, egyik rabbijuk ki is jelentette, hogy amikor együtt ülnek és vodkáznak, az olyan, mintha a Tórát tanulmányoznák. A chasszidok azt felelték ellenfeleiknek, hogy melegség nélkül nem akarnak imádkozni, mert az jéghideg, mint virrasztás a holtak mellett, nekik viszont az imádság alatt forró a szívük, és épp ezért kell az élőknek vodkázniuk. Ehhez járul a következő lélektani magyarázat: ha túl nagy komolysággal készül az ember az imádsághoz, a kísértő is nagy erővel feszül ellene és „idegen gondolatokkal” zavarja meg az imádságot. Ha viszont az imádság után vodkával frissítik fel magukat, barátságosan, emberi módon az egyik a másik egészségére iszik, a kísértő üres szórakozásnak véli az egészet és többé

nem törődik vele, így az imádság ugyan, szabadon emelkedhet az ég felé.

Baal-Sem Tov kétféleképpen védekezett a konzervatívok támadásai ellen. Mindenekelőtt kijelentette, hogy ő maga nem akar más hitet, mint a hagyományos, sőt amennyire lehet, még erősebben akar ragaszkodni a hagyományokhoz. A Szentírás egyetlen betűjéről, egyetlen hagyományos szokásról sem mondott le. Aztán fizikailag is letért az útról, elvonult a Kárpátok erdőseibe, a havasi legelőkre, Brodytól távol élt. Remete lett, feleségével hol itt, hol ott bukkant fel, a Prut és a Cseremos folyónál, erdei kocsmákban, hegyi barlangokban húzta meg magát. Sok helységet emlegetnek, a szigorú hagyomány pedig hihetővé teszi, hogy a legtöbb helyen, ha ugyan nem mindegyiken, valóban meg is fordult. Közvetlenül a szóbeli hagyományból hallottam Jasienowóról, a Fekete Cseremos partján lévő településről.

Természetesen lehetne azzal az ellenvetéssel élni, hogy a legendák csak akkor keletkeztek, amikor a zsidó települések is a hegyekbe kezdtek húzódni, ez pedig később történt a Cseremos felső folyásánál csak a XIX. század elején jelentek meg. A hucul hagyományok azonban kétségtelenül régebbiek, és bizonyosan saját emlékezetükön, nem pedig zsidó közvetítésen alapulnak. Ezek régés-rég letelepedett, ukránul beszélő, görög katolikus pásztorok, akik jórészt a családi és helyi hagyományokra szorítkoznak, és elsősorban hegyvidéki hazájuk hős pásztorairól, parasztjairól és rablóvezéreiről mesélnek akkor is, ha misztikus dolgokról van szó. Az égboltot is ezekkel az alakokkal népesítik be. Kétségtelenül fennmaradtak köztük a szlávság őstörténetébe visszanyúló legendák töredékei, mint például a számos apokrif meg a részben balkáni, részben keleti szláv eredetű énekek. De biztosan nem érdeklődtek a tőlük távol élő zsidók közti viszonylag újabb keletű események iránt.

Csak arról számolhattak tehát be, amiről saját falujukban vagy a legközelebbi településeken hallottak. Ezeket a híreket gondosan megőrizték és továbbadták.

Én is hallottam már gyermekkoromban Baal-Sem Tovról, arról is, hogy Jasienowóban, egy hucul családnál, Fedecskóéknál élt, ahol a ház asszonya jól tartotta, szükség esetén ápolta is. E család leszármazottai, akik még hivatkoztak erre a hagyományra, a mi időnkben Krasnojila faluban éltek, nem messze Jasienowótól. A másik hír egy erdei barlang (szurduk) nevét őrizte meg, a Cseremos bal partján, ahol állítólag Baal-Sem Tov remetéskedett, és egy magasban eredő forrást, amelyben meg szokott fürödni.

Igaz, a historiográfia hajlamos legendaként félresöpörni mindent, amit nem igazolnak egyértelműen az írott források. Kétségtelen, hogy lehetnek köztük zsidó eredetű visszaemlékezések is, ahogy az elbeszélések mítoszképző, legendás megszépítése is könnyen felismerhető. A hagyomány kezdete azonban — ahogy mondani szokás — a réges-rég megtelepedett huculok emlékezetének kincstárában rejlik: az érintetlen hegyvidéki táj és az ott élő pásztorok sajátos legendaköre tévedhetetlenül és kitörölhetetlenül őrzi a Baal-Sem Tovról szóló elbeszélések atmoszféráját. Nagyon jellemző, hogy ezekben az elbeszélésekben Oleksza Dobos, a rablóvezér alakja is szerepel, rokonszenves a chasszid szóbeli hagyományokban, a szegények és a gyengék védelmezőjeként, sőt Baal-Sem Tov barátjaként is említik.

Az írott történetnek nincs sok mondanivalója Baal-Sem Tov remeteségéről, ezért azokra a többé-kevésbé hiteles nyomokra kell szorítkoznunk, amelyek a legendákban maradtak fenn, ezek bizonyára sikertelen palesztinai útján alapulnak — Baal-Sem Tov ugyanis Jasienowótól Safedig vándorolt föld alatti járatokon a Piszaniy Kaminy hegy alatt, és vissza is tért ugyanazon az útvonalon. Más legendák arról tudósi-

tanak, távoli barlangjában hogyan tanulmányozott át vaskos köteteket — ezek úgy hangzanak, mint a szemtanúk sokszor elismételt beszámolói. A legenda tovább szövődik: Baal-Sem Tov eszerint ott hagyott egy könyvet, amelyet Istentől kapott, a hegyekben. Később biztosan keres-

ték is a hegyi vándorok ezt a könyvet az erdőben, a sziklák között. Újabb keletű lehet az az értelmezés, mely szerint a könyvet Isten írta.

E legendák pontosan bemutatják, milyen közvetlenül érzékelték az első chasszidok a természetet mint Isten teremtményét. A chasszidizmus keletkezésének történetét úgy is jellemezhetnénk, hogy egy szűkös kis szobából kirepült a nagyvilágba, az erdők és hegyek magányába, hogy megtalálja önmagát, majd ismét visszatért és új közösséget alapított. A természet iránt ébredt szeretetet sokáig és erősen hatott a hívekre, összhangban a Mester útmutatásával: felébreszteni a Szeretet erejével minden széthullott, kihunytt isteni szikrát.

Így megnyílt az út az élő természethez azok előtt a szegények előtt is, akik előtt évszázadokig zárva volt, akiknek semmijük sem volt, és bizonyos értelemben a zsidóság periferiáján éltek. Az Isteni Nevű Mester kivette őket a szűk kis szobákból, a falak és sikátorok közül az élő teremtmények világába.

Baal-Sem Tov belső átalakulásai, amelyekről beszámol a szóbeli hagyomány, a táj példáján érzékelhetők a legjobban. Azt mondja az óbuddhista szentencia: „Mindenféle dolgok történnek, amikor az emberek találkoznak a hegyekkel.” Baal-Sem Tov, a magányos vándor és remete is sok szellemi felfedezést köszönhet az erdőknek és a hegyeknek. Előérzete megsúgta, hogy eljön ez a találkozás, vágyott utána, és végül nem kis erőfeszítés árán el is érte. Egy kisvárosi zsidó, aki helyzetének megfelelően fegyvertelenül járt, nem sodródhatott volna ilyen veszedelembé, már a vadállatok és rablóbandák gondolatától is megrémült

volna. De az olyan embernek, mint Baal-Sem Tov, ez nem volt akadály. A XVIII. századi szóbeli hagyományok szerint (csak a XIX. századból maradtak fenn írásos jelentések a felső-cseremosi javakról) Baal-Sem Tov kocsmát bérelt az uradalomtól Jasienowóban, az ún. Placcon. Ma negyvenkilométeres új út köti össze Kutyt Jasienowóval, de a gyalogút a barlang mentén, át a Sólyom Sziklán jóval hosszabb lehetett. A legenda szerint Baal-Sem Tov a megvilágosodása előtt abban a barlangban élt feleségével, aki mindennap talicskán tolt az agyagot a kisvárosba, és eladta a téglagyárosnak. Amikor meg kibérelték a hegyekben a kocsmát, a felesége általában otthon maradt, ő pedig vándorútra indult. Bizonyára sokszor megjárta oda-vissza a Jasienowo és Kuty közti hosszú utat, hogy az ünnepeken felkeresse az imaházat vagy felesége családját. Természetesen nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy akkoriban egész másképp éltek. A Keleti-Kárpátok erdősegeiben és a havasi legelőkön szinte nem is folyt földművelés, a lakosság főként állattenyésztéssel és vadászattal foglalkozott. Így nagyrészt vadhússal és tejtermékekkel, valamint puliszkával, árpa- és hajdinakásával táplálkoztak, kenyeret vagy kalácsot ma is legfeljebb az ünnepekre sütnek. A mindennapi élethez nélkülözhetetlen dolgokat máhás lovakkal hozták fel a hegyekbe, ez a kemény és kitartó fajta a nemegyszer nyaktörő hegyi ösvényeken mutathatta meg, mire képes. Zord az éghajlat, télen hófúvás, nyáron heves vihar pusztít. Érthető hát, hogy Baal-Sem Tov nem a kisvárosi zsidók öltözetében, hanem egyszerű paraszti viseletben és istrággal átkötött báránybőrben járt, amit sose vetett le. Ilyen kép maradt meg az emlékezetben a vándorról és a remetéről...

Jellemző, hogy épp ezen a magányos hegyvidéken urakodott annyi nagy varázsló, mágikus hatalmukkal nemcsak ellenségeiken akartak bosszút állni, hanem gyakorta go-



nosz hatalomvágytól vezetve más teremtményeket is hatalmukba akartak keríteni, hogy kínozhassák őket. Nagyon félték tőlük, mert a varázslat a távolba is hatott, nekik voltak a legrafináltabb módszereik a kínszára és a gyilkosságra, és minden aggály nélkül alkalmazták is ezeket. Láthatatlan, megfoghatatlan erők, velük szemben a papság is erőtlenné bizonyult; a varázslók ugyanis sose szálltak nyíltan szembe az egyházzal, így minden vád alól ki tudtak bújni. Hatalomvágyuk semmilyen büntől, a szentségtöréstől sem riadt vissza. Minden lelkipásztori erőfeszítés megtört lelkük keménységén és romlottságán.

Másrészt pontosan ez a zabolátlan, semmiféle konvencióval nem korlátozott életmód tette lehetővé a magányos embereknek, hogy sokkal szabadabb kapcsolatban legyenek a természeti lényekkel. Közvetlenül és intenzíven vettek részt minden teremtmény életében és szenvedésében, minden életet, „mindent, ami lélegzik” vallásos áhítattal öveztek. A természettel való mély kapcsolatot példázza Martin Buber elbeszélése a braclawi Nachmannról, Baal-Sem Tov dédunokájáról, aki nem tudott aludni újonnan épített faházban, a friss deszkák közt úgy érezte, mintha holtak közt feküdnék; hite szerint megölik a fa lelkét, ha idő előtt kivágják...

Említést kell tennem a hegyvidékiek másik lényeges tulajdonságáról: nagyon szeretik a táncot. Ritka találkozásait rendkívüli örömmel ünneplik, gyakran az egész éjszakát végigtáncolják, még akkor is, ha egész nap keményen dolgoztak. Az első alapos leírás ezekről a táncokról Hacquet munkájában, a *Neueste politisch-geographische Reisen*ben olvasható, amelyet Nürnbergben adtak ki 1794-ben (tehát mintegy negyven évvel azután, hogy Baal-Sem Tov ott járt a hegyekben). E hegyvidéki lakosság életmódja, szokásai szinte semmit sem változtak napjainkig.

Nincsenek utalások arra, hogyan

tért vissza Baal-Sem Tov a hegyvidéki magányból az új község életébe, hogyan látott munkához, de ezt a hiányt könnyen pótolhatjuk. Már gyermekkorában megmutatkozott a tanítói hivatás iránti hajlandósága: nagy szeretettel és türelemmel taníthatta imádkozni és énekelni az iskolás gyerekeket. Az új község ugyanis, amelyet a remeteség éveitől talált, többé-kevésbé gyerekekből állt. Hosszú évek magánya és elszigeteltsége után most minden erejét a községnek áldozta és közeli, meghitt kapcsolatban élt szellemi gyermekeivel. *Myt symche, Jidelech, myt symche lomir im dinen!* (Örömmel szolgáljuk, zsidók, örömmel szolgáljuk Öt!) — ez az ének érzékeltetheti az első chasszidok szívét betöltő örömet és szeretetet.

Nem szabad abba a hibába esnünk, hogy a chasszidizmust és keletkezését a vidék folklórával próbáljuk magyarázni. Véleményem szerint a folklór amúgy is helytelen és önhitt meghatározás, jobb volna ehelyett „rég, különösen archaikus vallási kultúra maradványairól” beszélni. Baal-Sem Tov lélekben fel volt fegyverezve — mágikus védekező eszközök készítőjeként is nagy híre volt, elsősorban amuletteket készített, amelyek elűzték a betegségeket és a démonokat, ezeket az amuletteit mindig maga szignálta. Az igazhitű zsidók szemében sérelmes visszaélés lett volna, ha ezek az amulettek a szent Isteni Név erejével hatnának — sokakat kiátkoztak eretnekként, ha valami hasonlóval próbálkoztak. Baal-Sem Tov azonban „személyesen” harcolt a démonokkal, sem az ördögöktől, sem a varázslóktól nem félt. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy azok a mágikus praktikák, amelyekhez a keresztény huculok és a chasszid zsidók fordultak nagy szükségben, alapjában véve azonosak voltak. Tanúja voltam egyszer egy beszélgetésnek falusi zsidók és huculok között, egy gyilkosságról beszéltek, amelyet valamelyik varázsló követett el, megdöbbsentett, hogy

nemcsak azt tudták a jelenlevők, hogyan hat a varázslat, hanem ugyanazokat az elnevezéseket is használta mindkét fél. Szinte költői fordulatokkal beszéltek arról, hogyan lehetne visszafordítani a rontást, amelyet valakire küldtek, s amelyet valamiféle mágikus nyílveszőnek képzeltek el (ez a küldés huculul *obertin*).

A chasszidok tudatosan távol tartották magukat a művelt emberektől és általában a műveltségtől, következőképp a részben lengyelül, részben ukránul beszélő falusi lakossághoz közeledtek. A chasszid zsidók zsidó nyelven (jiddisül) beszéltek, írtak és imádkoztak, de átvették a helyi nyelvjárás elemeit, mikor közelebbi kapcsolatba kerültek a paraszttal. A lengyel és ukrán népdaloknak, akárcsak az *Énekek énekének*, vallási jelentéseket tulajdonítottak. Így e dalok egyszerű tartalma mély szimbolikus értékekkel gazdagodott: a rózsza a pásztor szerelmi énekéből a mennyei cél jelképe, az áthatolhatatlan erdő, amely elválaszt bennünket attól a rózsától, a száműzetés emblémája lett, a száműzetés alatt kell a szeretet által eljutnunk a megváltáshoz. E költői kifejezésekben a chasszid vallásos áhítat teljes mélysége megmutatkozott. Az ilyen dalok összeállítása, új meg új értelmezése, a keresett és újból megtalált szimbólumok a maguk sokféleségében élő bizonyítékai a chasszidok gazdag vallási képzeletvilágának. A számmágiát vagy számmisztikát kétségkívül a kabbalából vették át, a dalok öröksége azonban hiteles, természetes úton kifejlődött népköltészet volt, az élettapasztalat és a szenvedés kincstárából merítve, amely a legközvetlenebbül összekapcsolta őket a nem zsidó környezettel. A modern kori fejlődés a chasszidokon is nyomot hagyott; a szegény és gazdag zsidók, a kézművesek és polgárok közti ellentét akarva akaratlanul a szegény zsidók és keresztények szolidaritását erősítette. De a vallási élet is állandó változásoknak volt kitéve, így az idő múlásával két pólus alakult ki: a

chasszid és a cádik. Mindkét szó a Bibliából és a Talmudból ered. A Szentírásban az Isten mint chasszid jelenik meg. „Mert én hú [chasszid] vagyok, így szól az Úr, nem tart örökké haragom.” (Jeremiás 3, 12.) Az egyik kommentár azt mondja Istenről: „Ő kezdetben cádik és az igaz Joggal uralkodik. Később chasszid lesz, elfordul a Jogtól és Kegyelmet gyakorol.” A Szentírás szerint tehát a chasszid magasabb rendű, mint a cádik. A zsidóság későbbi fejlődése során, beleértve a száműzetés idejét is, a cádik „közvetítő és pap” lett. A cádikok jelentősége épp a chasszidizmus terjedésével nőtt. A cádik arra hivatott, hogy beszéljen Istennel, sőt még ítélkezhet is Isten felett. A cádikok az emberiség központi alakjai, nekik köszönhető, hogy a világ létezik, hatalmuk korlátlan. A braclawi Nachman rabbi híveinek tulajdonítják a következő kijelentést: „A cádik Mózes és a Messiás egy személyben.”

A chasszidizmus ezen átalakulása oda vezet, hogy egyre inkább elsorvad az Istenbe vetett gyermeki hit és az ösztönös fogékonyság. A téma ismerői azt állítják, hogy a chasszid hit eltorzult a „cádikizmussal” való visszaélések, a cádikok hatalmába, csodatévő képességeibe vetett hit miatt. Az egyik legenda, amely a gonosz Samael, azaz a Sátán alakjával foglalkozik (nehéz volna eldönteni, chasszid vagy rabbinikus eredetű), meglehetősen ironikusan a Sátánnak tulajdonítja a chasszidizmus bukását, hiszen ha közelebről megvizsgáljuk, megértjük, hogy a túlbuzgóság, már ami a hívek számát illeti, okozza ezt a fatális fejlődést. A Sátán megparancsolta, hogy minden világban hirdessék a felhívását: „Mindenki legyen chasszid!” És így is történt.

A chasszidizmus nagy ereje kétértelműen az imádságban, ahogy a Talmud mondja, „a szív szolgálatában” rejlett. Végezetül szeretném

felidézni, hogyan imádkoznak a chasszidok, milyenek láttam őket gyermekkoromban, a Felső Cseremosnál, a chasszidok hazájában.

Egyik alkalommal Ajzykot láttuk, ahogy lassan és méltóságteljesen belépett az imaházba (Szil), furcsa öltözékben, úgy rémlett, sötét selyemkaftánban, rókakucsmában, fehér harisnyában, lakkcipőben volt, kezében fehér selyemkendőbe csavart imakönyv. Öltözéke gyászmisét celebráló görög katolikus pap ornátusára emlékeztetett, vagy inkább annak a spanyolnak a viseletére, akinek a képe Nagymamánk szalonjában függött. Rögtön megkérdeztük a Nagymamát, miért öltözött így, rövid választ kaptunk, amely bizonyára az ismeretlen szó hangzása miatt felvillanyozott bennünket: „Ajzyk chasszid”. Reszketés fogott el a titokzatos szótól. Dajkánk felügyelete alatt elsétáltunk húgommal a Zsidó Köig, és amikor visszatértünk, egy világos ablakhoz lopakodtunk a Waratyn partján. Sokáig belestem a nagy szobába, amelyben zsidók imádkoztak. Idegen világot tárt fel a látvány. Még most is előttem van, ahogy benézek a titokzatos réseken, át a megszkott, hétköznapi világ falán.

Mindegyik emberalak meg volt ígézve. Az egyik karcsú és magas fiatal zsidó fedett fővel, mozdulatlanul állt a falhoz támaszkodva. Időnként suttogott valamit, meg-megrázkódott, mintha felzokogna, kiabált. És továbbra is mozdulatlan maradt. Ijesztő volt. Biztos meghalt valakije, gondoltam, és így siratja. Vagy az is lehet, hogy gyónik. Lehet, hogy valami szörnyű titkot ismer, és ott, valahol a falban az Isten füle hallgatja?

Az imádság vezetője, egy magas öregember, szigorú, kemény arcát mintha sárga csontból metszették volna, hosszú ősz szakállával szüntelenül bólogatott, hajlongott valami előtt, amit én oltárnak neveztem. Kiabált, hosszan elnyújtva

énekelt és szívből zokogott. Elcsuklott a hangja, ő maga is emlékszem egészen megtört és megint valami fohászokodó szavakat mondott. Egy idegen, számomra ismeretlen fekete zsidó lángoló sötét szemét forgatva hirtelen hadonászni kezdett a könyvvel. Rémülten néztem rá, valósággal örültem láttam ebben a lázban. Az idős vezető minden hosszabb felszólalása után kihirdettek valamit, kórusban kiabáltak a résztvevők, akik közül mindenki másképp ült, másképp állt és másképp járt.

Az öreg Ajzyk egy félreeső helyen ült, hullámos, ősz szakállával komoly és méltóságteljes volt. Szemét elfutotta a könny, sugárzó, mosolygó volt az arca. Jobb kezének ujjait a fejéhez emelte, mintha az imádság minden szavát emlékeztetőbe vésné, mintha a magasztosság mézét szívna belőle. Annyi arc, tán túlságosan is komoly, idegen és magányos arc után valahogy megörvendeztetett Ajzyk jól ismert, bizalmat sugárzó arca. Lobogtak a gyertyák, csillogtak a gyertyatartók. A Cseremos valahol nagyon távol csobogott.

Egyszer csak odajött a dajkám, keményen megragadta a vállam, és elhúzott az ablak elől. „Megmondom a nagymamádnak”, fenyegetőzött és hazavitt. De én már teljesen el voltam kábulva az élménytől. Jóval később tudtam meg, hogy az Engesztelés Napja volt, ezt a napot nagyon ünnepélyesen ülik meg a chasszidok. Azóta vagyok fogékony, azóta van fülem a chasszid elbeszélésekre.

Micsoda biztonságban érzi magát az a gyermek, aki olyan országban nő fel, ahol évről évre ilyen imádság őrzi, még akkor is, ha ez más vallás imája. Évszázadokon át szállt az ég felé az imádság hangja, és most elhallgatott. Vajon megszólal-e még? És vajon idegenek reményei szólaltak meg benne, vagy a mi reményeink?

*Pálfalvi Lajos fordítása*



## INTERART STÚDIÓ Kiadó

1023 Budapest, Ürömi u. 24-28.  
Telefon: 180-3922, 180-3735, 180-3568  
Telefax: 188-9398

### Tisztelt Olvasónk!

Érdeklődő levelekre és telefonhívásokra válaszolva:  
ezúton értesítjük, hogy a gondozásunkban megjelent műveket  
postai úton is - utánvéttel - megrendelheti.

Ebben az esetben természetesen  
levonjuk az árból a terjesztő vállalatok szokásos jutalékát.

Így  
címünkön megrendelhető könyveink:

|  |                      |           |
|--|----------------------|-----------|
| Háy Gyula: Született 1900-ban                      | <del>198,-</del> Ft  | 100,- Ft  |
| Böszörményi Géza: Recsk                            | <del>160,-</del> Ft  | 70,- Ft   |
| Györgyey Ferenc Aladár: Lägerhumor                 | <del>118,-</del> Ft  | 50,- Ft   |
| Herner János: Rontás és igézés                     | <del>56,-</del> Ft   | 30,- Ft   |
| Micunović: Tito követe voltam                      | <del>280,-</del> Ft  | 150,- Ft  |
| Farkas Vladimir: Nincs mentség                     | <del>320,-</del> Ft  | 150,- Ft  |
| Václav Havel: Távkihallgatás (önéletrajzi interjú) | <del>120,-</del> Ft  | 50,- Ft   |
| Václav Havel: Területrendezés, Kísértés            | <del>98,-</del> Ft   | 50,- Ft   |
| Hudy Zoltán: Párt*Rend*Őrség                       | <del>120,-</del> Ft  | 50,- Ft   |
| Bakonyi Péter: Fekete oltár (rádiós jegyzetek)     | <del>118,-</del> Ft  | 50,- Ft   |
| Bakonyi Péter: Kalandok Keleten                    | <del>320,-</del> Ft  | 150,- Ft  |
| Mandics György: Temesvári golgota I—III.           | <del>660,-</del> Ft  | 400,- Ft  |
| Bernard Lenteric: Agy háború                       | <del>120,-</del> Ft  | 50,- Ft   |
| Kádár Béla: A papír két oldala (grafikai album)    | <del>2500,-</del> Ft | 1500,- Ft |
| Somlyó György: 101 szonett                         | <del>101,-</del> Ft  | 50,- Ft   |
| Petőcz András: Európa metaforája                   | <del>99,-</del> Ft   | 50,- Ft   |
| Visszatérés sorozat:                               |                      |           |
| André Gide: Visszatérés a Szovjetunióból           | <del>90,-</del> Ft   | 50,- Ft   |
| George Orwell: Hódolat Katalóniának                | <del>98,-</del> Ft   | 50,- Ft   |
| Nagy Lajos: Tízezer kilométer Oroszország földjén  | <del>98,-</del> Ft   | 50,- Ft   |



Georg von Waldenfels

## BAJORORSZÁG ÉS MAGYARORSZÁG - A JÓSZOMSZÉDSÁG BŐ ÉVEZREDE

A regensburgi Friedrich Pustet Verlag kiadásában jelenik meg a *Bayern und die Magyaren. Die Geschichte einer elfhundertjährigen Beziehung* (Bajorország és a magyarok. Egy tizenegy évszázados kapcsolat története). A 240 oldalas, illusztrált mű szerzője Ferenc Majoros és Bernd Rill. A mű jelentőségét mutatja, hogy előszavát magas rangú kormánytag, a bajor pénzügyminiszter írta.



II. Henrik császár képe Sacramentáriumából. Henrik mint bajor herceg, német király majd római császár és Gizella királyné bátyja mindvégig támogatta István törekvéseit

A kezünkben tartott könyv éppoly izgalmasan, mint tartalmasan ecseteli számunkra a bajorok és magyarok közötti kapcsolatok több mint ezeréves történetét. Elolvassván, arra a meglepő következtetésre juthatunk, hogy az európai államok történelmében a bajor-magyar kapcsolat a legjelentősebb témák közé tartozik, mióta tizenegy századdal ezelőtt a bajor törzsek hercegsége összetalálkozott az akkor még pogány magyarokkal. Ennek ellenére még sosem vizsgálták és mutatták be ezeket a kapcsolatokat összefüggően, kezdve a virágzó középkortól a felsőpfalzi Kastlban a bajor állam támogatásával alapított magyar gimnáziumig!

Ennek talán az volt az oka, hogy a történelem mindig az emberiség nagy katasztrófáit szereti bemutatni. A bajor—magyar kapcsolatok ugyan nem kezdődtek békésen — ennek jelzőként elég a 955-ös Augsburg melletti, a Lech mezején vívott híres csatát megemlíteni —, ám később egyre javultak, miután Magyarország a Szent István király és a bajor Gizella királyné uralkodása alatt keresztény hitre tért.

Avagy talán a nyelvi nehézségeket tekintsük oknak, amelyeket Budapest és München között gyakran csak a kölcsönös rokonszenv tudott áthidalni? Könyvünk két szerzője számára ez nem jelentett akadályt, jóllehet egyikük született bajor, másikuk született magyar. Már maga az, hogy közös művük megszületett, bizonyítja, hogy mindkét oldalon úgyszólván sorsszerű az együttműködés.

A Duna sodrása mentén újra és újra megmutatkozott az érdekek közössége, sajátos reflektorfénybe állítva az európai történelem menetének egy-egy pontját. A bajor-magyar kapcsolatok ugyanis szintén annak az európai kapcsolatrendszernek részei, amelyet az elmúlt, majd fél évszázad viharai csupán megrendítettek, de nem törölhettek el. A bajor állam kormányzata feladatának tekinti, hogy tovább élénkítse ezeket a kapcsolatokat. Ezért kívánok minél több olvasót a műnek, a Duna forrásától kezdve hosszan lefelé, a messzi délkeletig.

*Szekely András fordítása*

Andrásfalvy Bertalan

# ISTVÁN KIRÁLYAL KEZDŐDÖTT

Hazát kereső őseink 1100 évvel ezelőtt az Alpok keleti és északi lábainál beleütköztek az életerősen izmosodó és terjeszkedő bajorokba. A csaták után, a béke éveiben csak lassan, megfontoltan közelít egymáshoz a magyar és bajor nép településterülete. Csaknem az ezredfordulóig széles, lakatlanná tett határvoná, *gyepű* választja el egymástól a két népet; a gyepükön áthaladó utakat szigorúan ellenőrizték. A magyarok számára túl a gyepűn, túl az Enns folyásán kezdődött a másik, ismeretlen, mesés világ; ezért kezdődnek a magyar népmesék máig is ezzel a formulával: „Hol volt, hol nem volt, az Óperenciás tengeren is túl élt egyszer egy király...”. (Operenc = Ober-Enns; mely valószínűleg völgyében megduzzasztva komoly akadályt is jelentett a Nyugat felé haladók útjában.) A széles gyepű a Dunától le a Drávaig szegte az országhatárt — lent délen Stiriát és Karintiát választotta el a Zala vidéki határőröktől. Amikor Géza fejedelem hátrább vonja a határt, a feladott és kiürített észak-déli területsávba és a gyepűbe északról bátor bajor telepesek nyomulnak be, akik mindkét oldallal felveszik a kapcsolatot,

miközben továbbra is a salzburgi érsekség egyházszervezetéhez ragaszkodtak.

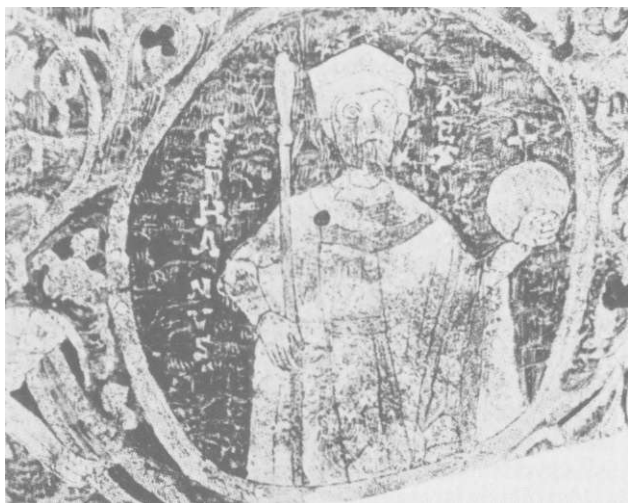
Így a bajorok lettek a német törzsek közül az elsők, akik a magyarokkal igazi „testközelbe” kerültek; nemcsak az egyszerű nép fiaival, hanem a legmagasabb szinten is. A magyarok megkeresztelésében a bajor papoknak oroszlánrésze lehetett az olaszok, irek, skótok mellett. Országépítő királyunk szent életű felesége, Gizella már Magyarországért aggódott és imádkozott, miután özvegyen a passzai kolostorba vonult vissza. Sírján most is gyakran látni nemzeti szalagos koszorút vagy piros-fehér virágcsokrot: ez azt jelzi, magyar utasok és turisták keresték meg végső nyughelyét. Különös, talán nem véletlen, hogy az egyik utolsó magyar királyné — aki szívébe zárta népét — Ferenc József tragikus véget ért felesége, Erzsébet is — bajor volt.

Gizella és Erzsébet között 1000 éven át van — szakadatlan, hol erősödő, hol halványuló bajor-magyar kapcsolat. Minden szinten. Papok, lovagok, katonák, kereskedők, kézművesek, parasztok, szolgáló- és vándorló mesterlegények járták a

Duna menti utakat nyugatról keletre, keletről nyugatra. A XVI. században különösen mozgalmas volt ez az út békeidőben, amikor a Magyar Alföld híres, nagy szarvú és nagy testű fehér ökreit százával és ezrével hajtották nyugat felé a Duna jobb partján. Regensburgban vált ketté a nyájak útja; az egyik fel északra, Nürnberg felé haladt, a másik délnyugatra fordult. A marhahajtó úton nyugatról kelet felé iparcikkek, vas-cseréparu, vászonnemű — és Nyugat-Európa polgári műveltsége — áramlott, bajor közvetítéssel az állandó hadviselésben megrikult, elszegényedett és megtépázott Magyarországra felé.

Az eltelt évezred során töretlen bajor—magyar kapcsolat gazdag hagyományú, nemcsak gazdasági, politikai és művelődési területen, hanem az emberi szolidaritás, együttérzés, együttműködés területén is. Most, egy kényszerű és szomorú hullámvölgy után újra érezzük: közel voltunk és vagyunk itt Európában egymáshoz, sorsunk és jövőnk elválaszthatatlanul összeköt minket. Ezt tudnunk kell, és ezt meg is kell mutatnunk. E könyv segítségével is — tanítanunk kell.

*István király és Gizella királyné 1031-ben hímzett képe a magyar koronázó palástról*





Nemeskürty István

# ÚJ TÖRTÉNET KEZDŐDIK OTT, AHOL A RÉGI ABBAMARADT

1335 novemberében a magyarországi Visegrád várkastélyában a Duna partján Károly Róbert magyar király meghívására és elnökletével a ma Közép-Európának nevezett földrajzi egység uralkodói állami kereskedelmi megállapodásokat kötöttek, szabályozva a kereskedelmi útvonalakat, azok védettségét, a vámszabályokat, egyes városok kedvezményeit, kiváltságait. Az eredményt a cseh király, a lengyel király, két német fejedelem, a német lovagrend és a ma Ukrajnának nevezett terület hatalmassága írták alá; a magyar király ekkor a mai Jugoszlávia területének érdekeit is képviselte. Tanácskozási joggal, ahogy ma mondanánk, a Havasalföld és Moldva küldöttei is jelen voltak.

Kétségtelen, hogy a kereskedelmi utakat, mozgásokat, tevékenységet hosszú időre meghatározó egyezmény megkötésének eszméjét egy folyam: a Duna „ihlette”, de kétségtelen az is, hogy ennek a valóban meghatározó erejű folyamnak kisugárzási körzetébe már akkor, 1335-ben a Dunától távol eső, mégis efelé tájékozódó területeket is magától értetődően beszámítottak Prágától Krakkón át a mai Ukrajnáig és a Balti-tenger vidékéig.

A dolognak ezáltal ma, számunkra egyáltalán nem a hatalmi vonatkozásai érdekesek, tehát nem arról van szó, mintha most egy középkori magyar király külpolitikai lépéseit óhajtanám méltatni; hanem sokkal inkább arról, hogy bizonyos földrajzi egységnek tekinthető területek lakossága államhatároktól, szorosan vett államhatalmi, vagy ahogyan ma mondanánk: nemzeti érdekektől függetlenül, a józan ész és a józan érdekek alapján, ezekből kiindulva miképpen találta meg egymást.

Ilyen értelemben céhmesterek, üzletemberek, iparúzókkal sokkal hamarabb találtak egymásra, az általuk beszélt nyelv különbözőségének ellenére, mint annak az államnak hatalmasságai, melyekben születtek, éltek és haltak.

Mivel például a kelet—nyugati és észak—déli irányú kereskedelmi utak egyik metszőpontja a Kárpátok medencéje volt, észak-afrikai és közel-keleti arab kereskedők, zsidó üzletemberek, olasz bankárok egyaránt megfordultak Magyarországon, sőt üzleti fiókokat nyitottak. A magyar uralkodók kénytelenek voltak a ténnyel számolni; oklevelek igazolják, hogy 1150 táján II. Géza magyar király személyesen fogadott egy arab üzletembert, akivel hosszan értekezett a piaci árákról, áruviszonyokról, sőt még egy üzleti negyedbe is elkí-

sérte vendégét. Mikor pedig a tatárpusztítás után a porrá égett egykori Buda helyett néhány mérfölddel délebbre, egy dombtetőn IV. Béla felépíttette a ma ismert Budát, ott 1250 táján a környék valamennyi népének kereskedői és iparosai megtelepültek: olaszok, németek, csehek, lengyelek, szerbek; olyannyira, hogy a ma Mátyás-templomnak nevezett turisták látogatta várbeli templom, a Boldogasszony tiszteletére emelt egyház eredetileg a budai német polgárok temploma volt, a város bírái pedig felváltva voltak magyarok és németek.

De hiszen köztudomású, hogy még e most elmúlóban levő huszadik századunk elején is csak az lehetett bejegyzett és szakmailag elismert iparos, aki tapasztalatszerzés végett bejárta Európát, mégpedig többnyire gyalog, és elsajátított legalább két vagy három idegen nyelvet.

Midezt persze nem csak kereskedelmi érdekek, hanem az egyház, a középkorban még egységes keresztény egyház is elősegítette. Mint közismert, a szerzetesrendek nem ismertek államhatárokat, központi anyakolostorukból ide-oda helyezték szervezeteiket, ezáltal hihetetlen módon termékenyítve meg Európa kultúráját.

Most csak két példára hivatkozunk. A magyarországi alapítású pálos szerzetesrend ezen a — ma úgy mondanánk — nemzetközi alapon létesített kolostorokat Lengyelországban, például a nevezetes czerstochowait, melynek kolostorfőnöke a Magyarországról odaérkezett György barát volt, később nevezetes magyar államférfi, ma úgy mondanánk, „miniszterelnök”, születésére nézve azonban horvát.

A magyarországi diákok a középkor folyamán — mivel a XIV. századi alapítású pécsi egyetem csak rövid ideig működött — Bécs, Prága, Krakkó egyetemén tanultak, hazatérvén tehát az azokban a városokban elsajátított tudományt terjesztették és népszerűsítették. Azt is tudjuk, hogy a török háborúk idején az első magyar nyelvű nyomtatott könyvek Bécsben és Krakkóban láttak napvilágot, számos nyomtatvány pedig Prágából és más cseh és morva városokból került elő. Az se véletlen, hogy amikor két prágai egyetemet végzett magyar pap Dél-Magyarországon lefordította a Bublíát magyar nyelvre, az inkvizíció Husz János tanaira gyanakodván, üldözte őket, s ezért a Kárpátokon túlra, Moldvába, a mai Romániába menekültek a falu népével egyetemben.

Arról már kevesebb szó esik, hogy az említett török

háborúk korában hány öntudatos német, cseh, morva települt Magyarországra, mivel ragaszkodtak evangélikus vagy kelyhes hitükhöz, szülőföldjükről elmenekültek vagy elköltöztek, és lelki békéjüket Magyarországon találták meg. Az 1570—1580-as években számos német nyelvű evangélikus irat látott napvilágot magyarországi nyomdákban. Sietek hozzátenni, hogy mindezzel nem azt bizonygatom, hogy mi magyarok mennyire toleránsak voltunk hajdanán, hiszen számos bizonyíték lenne felsorolható az ellenkezőjére, hanem inkább azt, hogy egy adott földrajzi egység sokféle nyelvet beszélő népessége milyen józan természetességgel találta meg az egymáshoz vezető utakat, államhatároktól függetlenül is.

Amikor Amos Jan Komensky cseh tudós Magyarországon tanított, 1675-ben Brassóban kiadott egy tankönyvet latinul és magyarul, akkor feltűnően korszerű illusztrációkkal. Műve „Uraság”, „societas herilis” fejezetében ezt írta le: „A szolga régenten örökös szolga, rab vala, akinek mind életén, s mind halálán hatalma volt az úrnak; de ez máj nap szabadon szolgáltnak”. „Hodie serviunt libere”.

Íme tehát az emberi szabadságjogok első magyar nyelvű megfogalmazója a mai Románia akkor német nyelvű erdélyi városában kinyomtatott könyvében egy cseh tudós...

A példák természetesen napjainkig sorolhatók. Az 1948. őszi világsíri fegyverletétel után a csehországi császári várakban fogva tartott honvédeket példamutató szeretettel és szívéllyességgel fogadta az ottani lakosság, dacolva a császári hatalommal, amint arra számos emlékirat a bizonyosság. Ugyanígy fogadta a magyarokat Ausztria lakossága is. Az erdélyi Deák Farkas 1869-ben kiadott emlékiratában meghatottan számol be egy cseh leányról, aki nevét se nevezte meg, de aki adományával levelet is becsempészett a börtönbe: „kész vagyok minden áldozatot meghozni, csak hogy egy szerencsétlen ember óráit megrövidítem és Önnek néhány boldog perccel szerezzek, mert szívem nagyon átérzi, mit jelent a hazától és szeretteitől távol lenni.” Barabás Miklós, a neves festő Bukarest vendégszerető lakossága között élt ugyanekkor, naplója szerint igen jól érezvén magát. Itt, Bukarestben működött Kossuth ellenállási mozgalmának vezérkara is.

A horvát—magyar, szlovén—magyar „határoktól független”, sőt a mindenkori hivatalos állami nézeteknek fittyet hányó kapcsolatok éppúgy közhelynek számítanak, mint a délnémet térség magyarországi vonatkozásai. Újabb kutatók tudni vélik, hogy a középkorban leírt Nibelungen-Lied hősnője, amikor Attila királyhoz hajózik afféle áldozatként, engesztelésként, házassági kapcsolattal igyekezvén megbékíteni a nagyurat — akkor valójában annak a Gizellának a hajóújtját rögzítik, aki Szent Istvánhoz ment feleségül...

S megint nagyot ugorva az időben: a bolgár filmművészet bölcsőjét magyar kezek ringatták a negyvenes évek legelején, amiről egy igen szép, több részes bolgár film is tanúskodik. Azért említem ezt, s nem a várnai csatát vagy Kossuth bulgáriai tartózkodását, mert az közhírt, ez viszont kevésbé.

Vagy gondoljunk a csehszlovákiai Prager kiadóra, mely a világirodalomnak azokat a kortársi gyöngyszemeit adta ki magyar nyelven, amelyeket a két háború közötti magyar kormányok nem engedtek kinyomtatni. Így szívárgott át a lakosság akaratából határokon át egy magyar nyelvű kultúra Prágából, Husz János kor

szakától századunk harmincas éveig. És persze ha akar-nánk se ugorhatnánk át Ausztria—Magyarország, az úgynevezett Monarchia félévszázadának újabban egyre gyakrabban emlegetett korszakát. Időnként elkedvetlenedve hallom, hogy e gyakori emlegetést újabban nosztalgianak szokás nevezni, általában megvető hangsúly-lal. Holott, s ezért hozom elő most én is, a népek egyszerűen arra emlékeznek, hogy volt idő, amikor határok nélkül érintkeztek egymással, ipar, kereskedelem és kultúra vívmányait közvetítve.

Robert Musil, Rainer Maria Rilke, Miroslav Krleža, Ottlik Géza, Fulvio Tomizza elbeszéléseit olvasva meghökkentő a helyzetek, stílusfordulatok, gondolatmentek azonossága. Rilke gyermekkori iskolaélményei Sankt Pöltenben, Musilé Hranice-ban, Tomizzáé Istriában, Krležáé Pécsen, Ottliké Kőszegen egyazon gondolatvilág és társadalom élményvilágát közvetítik, amiképpen Ödön von Horváth, Franz Theodor Csokor, Joseph Roth, Heimito von Doderer, Alexander Lernet-Holenia, Vladislav Vančura, az ukrán Kocjubinszkij regényei is. Vančura *Szökés Budára, Utak do Budina* című, 1932-ben írott és 1938-ban Pozsonyban az említett Prager kiadó által magyarra is lefordított regényében csehek, szlovákok és magyarok közös dolgait mutatja be, s a németek által 1942-ben kivégzett író utolsó mondata így hangzik: „Új történet kezdődik ott, ahol a régi abbamaradt”.

Ilyen új történetet óhajtanánk mi most kezdeni az elmúlt évszázadok természetes és egyszerű átlagemberi szokásait felújítva, fittyethányva a mindenkori politikának és határérdekeknek: hiszen a Ferenc József-i kultúra, Krleža szavaival, „ma már elpusztulva hever lelkünk tengerének fenekén, mint valami antik templom egy Böcklin-képen” — de az az érzés, az a vágy, amely évszázadok hosszú során át kisebbek millióit vezette el egymáshoz, országotak menti fogadóknak meghálva, árut kínálva, a mesterség fogásait tanulva, most is itt él mindannyiunkban. A nagy folyók tényleg összekötnek, s távolabbi vidékekről is vonzzák az embereket, miként a kisebb folyók sietnek a nagyba. Milyen jellemző, vagy talán inkább természetes, hogy a mai Osztrák Köztársaság himnuszának szövegét szerző Paula Preradović, így írt önmagáról: „Dalmát vagyok, őseim Itáliából származtak, féljtem horvát születésű osztrák tiszt, nagyapám horvát költő és cs. kir. katonatiszt...” Mindezzel nem a Duna mentén élő és a Duna menti népekkel szomszédos népek egymás iránti barátságának illúzióját szándékozom éleszteni. Tudjuk, hogy a feszültségek nem elhanyagolhatók, s ennek jeleit naponta tapasztaljuk is. Ámde éppen ezért, éppen mert a hétköznapi valóságával szembenézünk, biztató tény, hogy a lehető legnagyobb és legtermészetesebb emberi érdekek, legyenek azok anyagi vagy szellemi természetűek, igen össze tudják kapcsolni a sokféle nyelvet beszélő és ezért ugyanannyiféle agybeli kód szerint gondolkodó, következtető embermilliók érzelmi és értelmi világát. Képtelenség lenne azt hirdetni, hogy mindenáron szeretnünk kell egymást; az üzenet, melyet e rövid írásomban említett őseink küldenek számunkra, ennél sokkal egyszerűbb: vegyék tudomásul, viseljék el egymást, felismerve azt a feltucatnyi közös érdeket, melyet a Duna hullámai hőmpolygetnek felétek és rajtatok keresztül évezredek óta, melyet a Dunát átszelő kereskedelmi utak gyalogos, szekeres és lovas, ma pedig gépkocsis vándorai hoznak-visznek megállíthatatlanul a minden-kori államhatalmi rendszerektől függetlenül. ■

# CIVIDALE, MITTELFEST

Hubay Miklós

## MITTELEUROPICA VARIETAS (cividalei naplók)



### Magyar déjã vu

— Ismerős a vidék — mondom, amikor az autó Tarvisio után, az Alpok szétlebbenő függőnyszárnyai közt kifut a síkra...

Volt idő, csakugyan, amikor sokat jártunk erefelé, Friuliban. Lóhalálábanjöttünk — huj, huj, huj! És zsákmánytól roskadó lovakkal kocogtunk haza. Jó ötven éven át minden évben többször is. 899-től 952-ig tartott ez az aranykor. Az úgy volt, hogy mindjárt a honfoglalás után rákaptunk Itáliára, és az út mindig erre vezetett: a „*strata Hungarorum*”.

Hisz még ma is így hívják: „*strada ongaresca*”. A krónikások — akik látogatásaink után élve maradtak — alig győzték könnyel és tintával. Romok és máig fekete kövek beszélnek rólunk. A mezők viszont fehérek voltak a csontoktól — ilyesmit is írtak a krónikások. Az anyák a roszszalkodó gyerekeket sokáig velük ijesztgették. „Elvisz a magyar.”

Nemcsak gyerekeket vittünk el, felnőtteket is. Olyannyira, hogy a friuli nép (figli Julii — Julius Caesar gyermekei) genetikailag megtört. Az elnéptelenedett földekre Karint-

Hubay Miklós  
a fesztivál sajtóirodájában

hiából hozattak aztán szláv pásztortörzseket az Ottó-császárok.

Persze az is igaz, hogy minket ide *behívtak*. De csakugyan.

S nem is akárkik.

Ha egy longobárd úrnak baja volt a szomszédjával, vagy a királynak az urakkal: csak üzent a magyarokért.

Berengár király (később császár, míg meg nem ölték) rendszeres elő-

fizető volt a kalandozó magyarokra. Fizetett: bejöttünk. Egy másik Berengár pedig (Ivrea grófja) gyűjtést indított a kolostorokban aranytárgyakért; a gyűjtése eredményes volt, ennek fejében aztán kimentünk.

Friuli nekünk füttyült. Akár a fülemle.

## Tragédia és szatírajáték

*Antigoné* s utána: *A helység kalapácsa*.

Novák Ferencnek ezzel a két új koreográfiájával — Szophoklész és Petőfi témáira — nem győzők elégszer találkozni. Még a próbák menetében láttam őket először, s a márciusi bemutató napjaiban már bennfentes büszkeséggel irányíthattam a műsorhoz egy konferencia íróit, hogy most itt Olaszországban figyelhessem minden próbát kiálló sikerüket...

Az *Antigonéhez*, e kétezeröttszáz év után egyre gyakrabban játszott, elemzett, aktualizált görög tragédiához Novák három új jelenetet fűzött, teremtő képzelettel.

Egyet az elejére, egyet a közepébe, egyet a végére. A középső betétet (ha mégoly hatásos is) a tragédia mondanivalójával csak távolból egybecsengő közjátéknak tudom elfogadni; viszont színháztörténeti jelentőségüknek tartom a szophoklész cselekményt megelőző és koronázó, indító és záró jeleneteket: mert nemcsak rendkívüli erejük, hanem oly szerves részeivé válnak a tragédiának, hogy Szophoklész is elismerőleg rájuk bólinthatna.

A két ikerfivér halálos birkózása az indítás. Az anyaméhben elkezdett testvérharcuk itt beteljesül: egymás kezétől hullanak el. Etruszk halotti edényeken sztereotip jelent ez: Eteoklész és Polüneikész egymást fojtogatja — az emberi lét iszonyú metaforája ez. A tesvégyilkolás lényegét Weöres érte tetten; ahogy ha maijuk — fogyasztjuk is egymást: „Testvért esznek undok fürtelemmel. S testvérem megesz.”

Weöresnél éppúgy *világtörvény* ez, mint az etruszk szarkofágokon. Vagy mint itt, az *Antigoné* tragédiájához szolgáló nyitó táncban.

A két testvér földi maradványai *összefonódva* hevernek. Mily ostoba

uralkodói döntés: őket szétválasztani.

Ezzel az államreazon nevében hozott döntéssel kezdődik a tragédia. Ezzel a klasszikus államidiótásággal.

A táncmű befejező jelenete: Antigoné és Haimon *szerelemi halála* a kriptában. Szophoklész ezt elmondja, de színre nem viszi. (Shakespeare felismerte, mily nagy színpadi jelenet ez, s szóról szóra megcsinálta — a *Rómeo és Juliá*-ban.) A szeretők végső ölelkezése a halálban: az indító jelenetre is rímel. Az a hasonműek harca volt, ez nász és katarzis. Két kápolnavirág fonódik össze.

Innét visszanezve felfedezhetjük, hogy a szophoklész tragédia mögött mindvégig jelen volt a *balladai szöveg*.

Rossa László zenéje egyenest az idegekre és izmokra hat. Mint Aranyánál az *ünneprontóé*. Vagy mint errefelé a *tarantella* póké.

## Kettős állampolgárságom

Legyek két ország: Élet s Halál fia... (Ady)

Bent a színházban a *Két úr szolgája*-t játsszák. A halhatatlan előadás negyvenöt éve van műsoron a Teatro Piccolóban. Már második Arlecchino-színészet nyövi. S valamilyen studiómagányban bizonyára gyakorlatozik egy fiatal, aki majd átveszi az örökséget. Aki ezt csinálta, csinálja, és majd csinálni fogja, olyan szentje az olasz színháznak, mint a tibetieknek a Dalai lámájuk.

Láttam én is *A két úr szolgáját*, a jelenlegi Arlecchinóval (Feruccio Solerivel). Olyan emlék, hogy ha az agóniámba beleszóhetem, boldogan fogok meghalni, fel-felkacagva.

Addig is, szívesen megnézném még egyszer.

De már az egész város ott tolong az Adelaida Ristoriról (az olasz Jászai Mari Cividale szülöttje) elnevezett színház előtt. Zebre dugom a *laissez-passer* tiszteletbelépőt. Ennek a tizenegyezernek mégiscsak több jussa van Arlecchinóhoz, mint nekem. Arlecchino az övék. Én egy műélvező turista vagyok. „Üvegen át” gyönyörködöm Arlecchino kecses és fergeteges mozgásában. És nem az idegeimben élem, sajna.

A legszomorúbb magyar tragédiában benne van, mégis, beleideztem. A *Tüzet viszek*-nek szegény Soós Imre sorsát idéző fiatal hőse utolsó estéjén egyszerre készül *A két úr szolgája* szerepére és a halálra. Arlecchino szövegét s mozdulatait magában memorizálva locsolja benzinnel a padlásszobát.

Bubik István úgy játszotta két héron ezt a szólószonátát, hogy felfakadt Arlecchino ősi pokolkirályi jellege. (Hellenkönig.) Démoni volt. Arlecchinója magyarázat volt rá, miért *oly halandók* a magyar színészek. S úgy általában: mi magyarok...

Úgy érzem, ejelentkomponálásával jutottam el oda, hogy számomra a tragédia műfaja *élő* volt s nem halott (ahogy G. Steiner deklarált) a XX. században.

Áttörhetnék most a színház kapujában tolongó tömegben. „*Anch' io sono autore!*”

Csendesen eloldalgok. S Cividale belvárosának kanyargós utcáit járva magamban mormolom Arlecchino tirádáit. Én is.

## Bevezetőül: a végszó

Europica varietas  
(Szepsi Csombor Márton 1610)

Hadd kezdjem a legvégén.

A cividalei főtér oldalában már ott állt a kocsí, hogy Udinébe vigyen a bécsi vonathoz, amikor búcsúzkodóban a Longobárd Kávéház teraszán, egy római újságíró mikrofonját nyújtva felém, feltett egy kérdést az olasz rádió számára.

— Mint drámaírónak van-e valami magyarázata arra a különös tényre, hogy mostanában két közép-európai országban is drámaírókat választottak köztársasági elnökök?

— Voltak előjelek. Karol Wojtylával már egy drámaírói múlttal rendelkező közép-európai főpap lépett Szent Péter trónjára. S ha figyelembe vesszük, hogy a leendő pápa személyének kiválasztásánál a Szentlélek aktívan közreműködik, a közép-európai drámaíróknak legfőbb méltóságra való emelése isteni kezdeményezésnek mondható. Isteni kezdeményezés! — ezt többféle hangszállal is lehet mondani. S ha számba







Balra: Ez a Médeia Jugoszláviából érkezett



Az osztrák Médeia

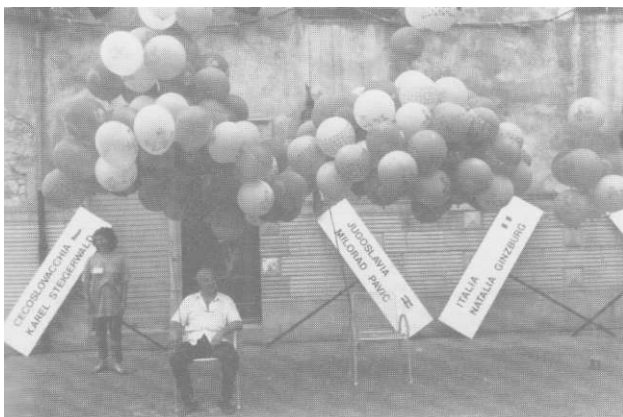
A helység kalapácsa. Novák Ferenc táncgyűjtésének előadása



Az „írók színpada” a Mittelfest megnyitójából

Egy jellegzetes maszk Rousseau Falusi varázsló című előadásából

A triezsti bábosok próba közben







*A Novák Ferenc koreografálta Antigoné  
a magyar együttes előadásában*

*Gustav Mahler II. szimfóniája, a Csehszlovák Rádió  
Szimfonikus Zenekarának előadásában*







*Cividale del Friuli, a fesztivál színhelye*



*Középen szemüvegben Cesare Tomasetti,  
tőle jobbra Giorgio Pressburger*



*Giorgio Pressburger és Mósos Péter,  
az Európai utas főszerkesztője*



*Göncz Árpád és felesége  
a fesztivál nézőközönsége közt*

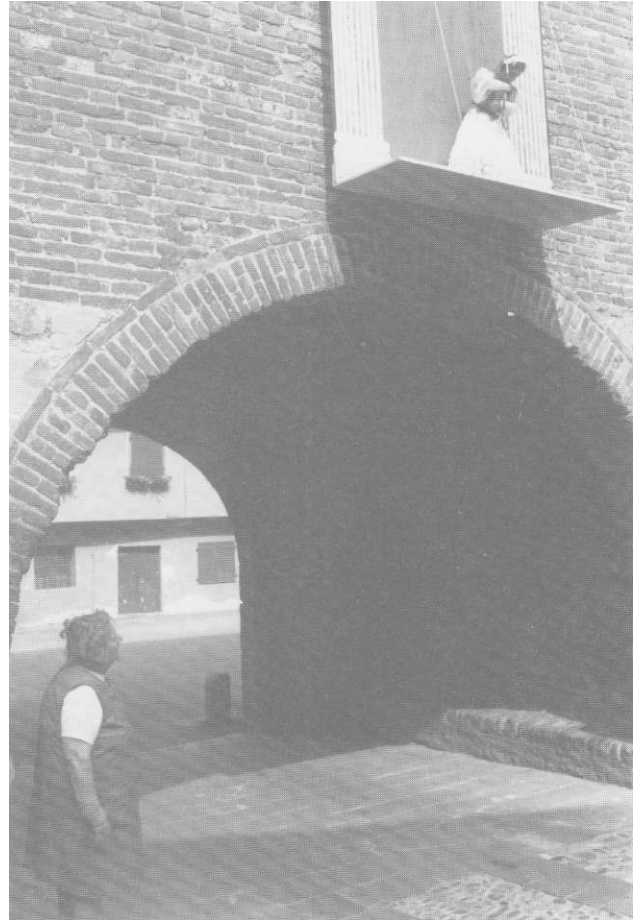
*Esterházy Péter, a Bohóctréfa szerzője*







*Közép-Európa a színház által születik újjá — hirdetik a plakátok*



*Utcakép az 1991-es Mittelfest idején*

*A Kanári-szigeteki impresszárió egyik szereplője — bábokkal*



vesszük, hogy mily kifogyhatatlan fantáziával gazdagította II. János Pál minden kuriális protokollon túllépve a pápa emberi kapcsolatait, a legmerészebb evangéliumi paradoxonok szellemében, el kell ismernünk, hogy a Szentlélek és a konklavé bíborosai nem választottak rosszul. Hogy Wojtyła egyéniségében az az infinitézimálisan piciny elem, drámaírói mentalitás hozzájárulhat a történelmi hivatáshoz, ezen Göncz és Havel után elgondolkozhatunk.

— Vegyük tehát harmadik közép-európaiként Wojtylát is be a sorba Havel és Göncz mellé — a koincidencia így még rendkívülbb. Tekinthető-e véletlennek?

— A véletlen fogalmát a drámaíró nem ismeri. Helyette irracionálitást mond, s ebből az irracionálitásból — meglátják — kirajzolódik majd valami, amit nevezhetünk Törvénynek, Bölcsességnek...

— Ön számára már kirajzolódott e különös koincidencia értelme?

— Természetesen. Aki drámaírássra adja fejét, hisz ennek a mestersegnek a megváltó szerepében.

— Akkor megismétlem a kérdésemet — mondja az újságíró, s a nyakkendőre kapcsolja a mikrofont.

Andrea az autóból integet, hogy le fogjuk késni a vonatot. Mutatja, hogy legfőljebb három percünk van.

Visszaintegetek neki, Goethe örökbecsű szavait: „in der Beschränkung zeigt sich der Meister.” Ha sarokba vagyok szorítva, ez kegyelmi állapot, s ennek nem szabad most ellenállnom. Mert ki tudja? Mielőtt elindul a vonat, a sürgető időben talán sikerül megfogalmaznom, hogy ezzel az áldott-átkozott drámaírói hivatásunkkal vajon mi célja volt a történelemnek.

## A másként (is) gondolkozás művészete (Gondolatok az induló vonat lépcsőjéről)

Arisztoteléstől kezdve Peter Szondiig minden drámaelmélet-író bölcselő megegyezik abban, hogy a

drámai alkotásokban a REND nyilatkozik meg mint egyfajta „gyönyörű képesség” — hogy József Attila szavával fejezzük ki magunk. Ám mondhatjuk ugyanezt Göncz Árpád találó metaforájával is, aki a drámaírói tevékenység értelmét és ambícióját így fogalmazta meg: „ha cseppfolyós körülötte a világ, megszerkeszse a kristályrácsát.”

Bizonyos, hogy nem minden drámában rajzolódik ki a világ kristályrácsa. De minden valamirevaló drámaíró erre tör. S amikor aztán egyes drámákból összeáll az „oeuvre”, a drámaíró megkapja — talán istenkísértő összessége saját sorsát is magyarázza: „s döbbenet látom, hogy hat, együtt, mennyire kristályrács, s nem is csak a cseppfolyós világé, hanem a magam életé...”

Azt hiszem, hogy ezt a kristályrács-effektust nemcsak Göncz öt nyelv szinkronjában játszott monodramájában, hanem a fesztiválon szereplő többi drámában is észrevehettük. (Krléža, Goldoni, Italo Calvino, Lengyel Menyhért, Beckett, Corneille, Pirandello, Havel...)

S az viszont bizonyos, hogy e század politikai konstrukciói rettenetesen távol esnek attól, amit József Attila REND-nek (szabadságszülötte Rendnek!) mond el és Göncz KRISZTÁLYRÁCS-nak. Ha Ferenc József, Tisza István és Vilmos császár a Burgtheaternek nyújtotta volna be az Első Világháború szinopszist, nem akadt volna dramaturg, aki megrendelte volna tőlük ezt a rettenetes rémálmodt színpadi bemutatóra.

Ezek az előkelő társszerzők elképesztően dilettánsok voltak. A politikában is. A játékidővel se voltak tisztában. Azt mondták, úri becsületiszavukra, hogy az egész mutató addig fog tartani, amíg a levelek hullanak. És több mint négy évig tartott. Próbálna valaki ilyesmit egy színházban csinálni.

Vagy vegyük a Párizs-környéki békét. A drámaíróknál elemi követelmény, hogy tudjon gondolkozni valamennyi szereplőben. A protagonis-

tában is, az antogonistában is. Átélt-e Clemenceau a legyőzötteket?

Jó, Clemenceau nem volt drámaíró. De hátha épp az volt a hiba, hogy ezeknek a Tiszáknak és Clemenceau-knak és a három szenilis jaltai társszerzőnek annyi érzékük se volt a drámai formához, a katarzishoz, az empátiához, a konfliktusok kezeléséhez, a dialógushoz, mint hajdúnak a harangöntéshez.

És amatőrködésükre ráment ez a század. Vele a mi életünk.

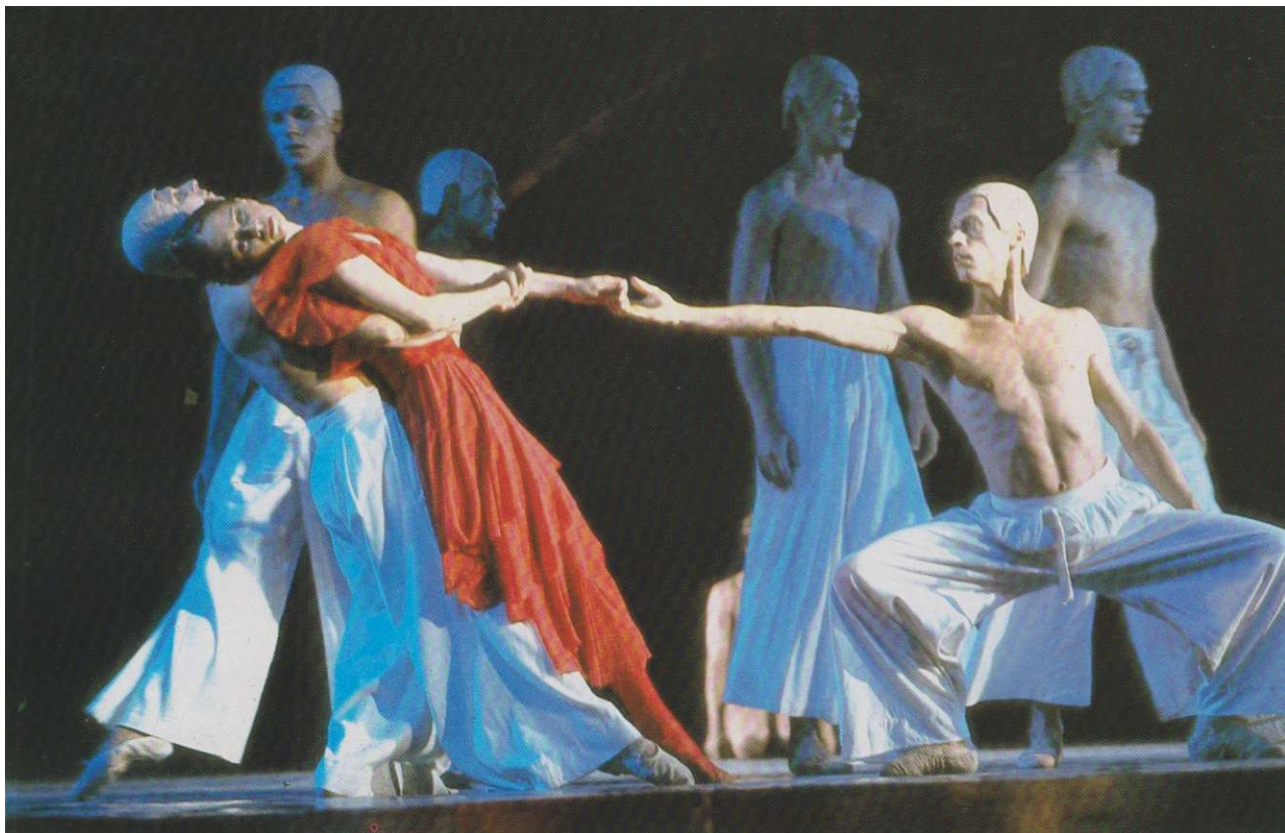
Most tehát itt Közép-Európában, ahol a bécsi, pesti, trieszti, zágrábi, prágai kávéházakból mindig elég jól ráláttunk a politikára is meg a színházra is, bár a kávéházakat jórészt megszüntették, mintha a kávéházi nézők és áldozatok azt mondtuk volna: no ebből elég, a politika véresebb dolog, hogyesem egyes-egyedül a politikusokra lehessen rábízni — tehát ahol egykor az Isten kegyelméből állott a király, legyen most jelen egy drámaíró, aki VÉGSŐ ESETBEN tudhat MÁSKÉNT IS gondolkozni.

Gondoljunk csak Sarajevóra. Trianonra, Münchenre, Jaltára. Budapestre, Prágára... A boldogulásunk megannyi elmulasztott alkalomára. Egyik se volt „történelmi szükségszerűség”. Megannyi lötyögő, indokolatlan jelenet; ahogy a *Hamlet*ben mondják: HEBEHURGYA VÉRES MUNKA.

Képzeljük csak el, ha a Szerbiához intézett idiotisztikus ultimátumot az agg Ferenc József helyett (aki előrehaladott korával elveszítette azt a képességét, hogy veleszületett szenilitását leplezni tudja), Karl Krausnak, Ady Endrének vagy Karel Čapeknek kellett volna ellenjegyeznie.

A drámaíró a főhatalomban: övintézkedésnek tekinthető, amellyel esetleg elkerülhető egy kényszerhelyzet kényszermegoldása, hisz egy másként gondolkozásra is alkalmas elme az ostoba és primitív politikai szituációkban oly megoldást találhat, mint egy tapsot arató csattanós felvonásvég. ■





*„Lux et Requiem”. Jelenet  
a pozsonyi Szlovák Nemzeti Színház  
Balettegyesének előadásából*

*Színpadkép Miroslav Krleža  
Zászlók című darabjából,  
a zágrábi Nemzeti Színház előadásában*







Corneille: *L'illusion Comique*.  
Jelenet a belgrádi Nemzeti Színház  
előadásából

Jelenet a Rousseau műve alapján készült  
korai Mozart operából,  
a *Bastien és Bastienne*-ből



# SAJTÓVISSZHANGOK

Olaszország térképén kicsinyke pont jelzi Cividale del Friuli, azt a tizennégyezres lélekszámú olasz városkát, mely július 19-e és 29-e között a Pentagonale országai művészeti fesztiváljának, a *Mittelfest*-nek adott otthont.

Cividale a Juliai-Alpok lábánál terül el, nem messze az Adriai-tengertől, Zágrábtól balra, egyértelműen lejjebb, mint Bécs, és mindenképpen közelebb Prágához vagy Budapesthez, mint Rómához. Amikor Julius Caesar Kr. előtt ötven évvel megalapította a várost, furcsa módon eltért a hagyománytól, nem épített Castrumot, ahogy a római birodalom végein volt szokás, hanem a „Forum Iulii” nevet adományozta neki, azaz a békés egymásra találások, kereskedelem és a kultúra kapcsolódási pontjává tette. Cividale polgárai (a város jelenlegi neve a középkori név „Civitas Austriae” elolaszosodott formája) méltán büszkék arra, hogy a történelem viharaiban mindig megtalálták a módját, mint lehet megőrizni a nyitottságot. Az Alpoktól a Dunáig a határok annyiszor és annyiféleképpen változtak, hogy a tartomány történelmének egyik legderűsebb időszaka éppen arra az időre esik, amikor a határokat, legalábbis virtuálisan, eltörölte a Monarchia, és megszületett a kifejezés, mely igazi karrierjét nem a politikának, hanem a kultúrának köszönhetette: Közép-Európa címszó alatt foglalhatjuk össze Strauss keringőit és Freud tanulmányait, Mahler szinfóniáit, Kafka és Musil regényeit, Kraus aforizmáit, Schnitzler és Svevo darabjait.

Az ideai művészeti főrendező, Giorgio Pressburger maga is mintegy élő megtestesztője a kifejezésnek, Közép-Európa: 1937-ben Budapesten született, Rómában rendezői szakon tanult, a felesége jugoszláv, rokonai Bécsben és Prágában élnek.

(Maurizio Giammuso)

Giorgio Pressburger július 28-i interjújában így nyilatkozik: „Egy sosem volt dolgot kellett megvalósítanunk Cividaleban, és sikerült. Úgy vélem, akik első alkalommal mindent hibátlanul akarnak tudni, gyerekesen gondolkodnak”, a helyi kultúra hiányáról panaszkodóknak pedig így válaszol: „Belátom, hogy amikor mintegy másfél hónappal korábban megszerveztük ezt az értelmiségi találkozót, voltak bizonyos hiányosságok. Sok más mellett a szellemi élet képviselőit is nehéz összetartani”; a *Mittelfest* egyik érdeme az volna, ha hozzájárulhatna ehhez a folyamathoz.

A politika és a kultúra kapcsolatáról folytatott beszélgetésben Pressburger megjegyzi, hogy „az olyan kivételes alkalmaktól eltekintve, mint a *Mittelfest*, az előbbi felülkerekedett az utóbbin... Az éremnek van azonban egy másik oldala is, a Csehszlovákiából és a részben Magyarországról származó példa: entellektüelek, akik hazájuk politikáját egyes szám első személyében kell, hogy megéljék.”

A beszélgetés végén arra a kérdésre felel, vajon a közép-európai kultúra fogalma túlhaladott-e: „Gondolom, az vitathatatlan, hogy a századfordulón ebben a térségben hihetetlenül sok tehetséges ember született. És ugyanebből a térségből származik az emberi történelem legkegyetlenebb eseménysora. Félre hát a szócsepléssel, és tekintsük a *Mittelfest* eseményeit egy kis jóvátételnek mindazon kegyetlenségért, amelyet apáink és nagyapáink elkövettek, de tekintsük tisztelgésnek is az előtt a kultúra előtt, amelyet ők hívtak életre...”

Boris Podrecca, a fesztivál díszlettervezője szinte első látásra beleszeretett Cividaleba, és a hajdani hercegi székhely hangulata lassan képekké és rajzokká formálódott, ha a terv nem lehetett is maradéktalan valósággá, az idő és az anyagiak szorító hiánya miatt. A Podrecca által megálmodott Cividale 1992-re nyeri el végleges formáját, ám ami idáig elkészült, híven érzékelteti a művész filozófiáját: „az anyagnak nem szabad elütnie a környezetétől, ellenkezőleg, ugyanazt a patinát kell elnyernie (...) finom beavatkozásokkal, melyek struktúrájukban ragadják meg a lényegét, anélkül, hogy

megerőszakolnák a környezetet, hagyják, hogy az megőrizze saját arculatát (kőrispanelek a Dóm tér oromzat felőli részén). Hogy az ovális pajzsok, a más színektől alig megtört fekete mennyire kapcsolódik a közép-európai hagyományokhoz, Podreccát kevésbé érdekli: „Úgy vélem, én ehhez a kulturális egységhez tartozom, a Bécs, Velence, Ljubljana által határolt háromszögben dolgozom. A kultúra nem hagyatkozhat a múlt modelljeire, előre kell tekinteni. Én ebben érzem a *Mittelfest* szellemét.”

(Mauro Tosoni)

## SZÍNHÁZ

Közép-Európa önmagát ünnepli. Értelmiségiek és művészek egyszerre önfeledtek és kabultak, miután leomlottak a sorompók Kelet-Európában. Itt és most harmincyolc prózai, zenei, báb- és táncprodukcióban mutathatták fel alkotásaik legjavát. Egyfelől a fesztivál teret adott olyan új produkcióknak, mint Göncz Árpád *Magyar Medea*-ja, amelyet egyszerre szólaltattak meg egyetlen helyszínen a fesztivál öt nyelvén, bemutatták Václav Havel elnök első darabját, a *Kerti ünnepélyt*, másfelől nem hiányoztak olyan nosztalgikus, múltidéző előadások, melyek szinte idealizálták a Monarchiát, már-már eltorzítva az oly pontosan definiálható történelmi-társadalmi valóságot.

(Anna Marcolin)

Kitüntetett érdeklődéssel várták a genovai „Teatro dell'Archivolto” színészeinek bemutatóját, Italo Calvino *Kozmikomédiájának* sajátos átíratát, mely az író életművének más darabjaiból is válogatott Giorgio Gallione átíratában. A fiatal komikusok eredeti és meghökkentő megoldásokban bővelkedő előadása alig tartott tovább egy óránál. A Pasolinin nevelkedett ifjú nemzedék a mester „total contamination” elvének értelmében citálja Leoparditól Borgesig klasszikusok sorát, miközben változatos kifejezési technikákkal illesztik a szövegbe a Popeye képregény dialógusait, a *Volaréj*-át. Az eredeti, mi tagadás, megfakul a műfaji kavalkádban, s lesznek, akik a sírjában forgó szerzőt is emlegetik, ám az alkotó értelem fényességes iróniája mindenért kárpótol.

(Elio Varutti)

Jóllehet a szakadó esőben a magyar színészek rendíthetetlenül játszottak tovább az *István, a király*-t a nézők előtt a közeli kolostorkert fái között kerestek menedéket, majd lassanként elszivárogtak, ám aligha az időjárást lehet okolni érte. Az elégedetlen megjegyzésekből ítélve azért marasztalták el a magyar szerzőket, mert zenei effektusaikban megrekedtek a *Jézus Krisztus Szupersztárnál* (pl. a végkicsengés itt is a katolikus kultúra gyözelme). A „hallható” zenei elődök között emlegetik még a *Jethro Tull*-t is, a sűrűn ismétlődő elemekkel terhes koreográfiát nehézkesnek vélik. A finálét bevaró, felére apadó közönség (Közép-Európa keleti feléből) hétperces vastappsal jutalmazta a zászlólengetésben, imádságban, keresztekben és az olykor vörös kosztümben felvonuló szerzetesekben gazdag produkciót.

(Elio Varutti)

A zágrábi Nemzeti Színház előadásában bemutatott Krleža dráma, a *Zászlók* tudatos választásnak tetszett, hiszen cselekménye rendszerváltozást idéz: a Monarchia bukását, a háború abszurditását, mely tragikus felhangon szólalt meg az előadásban. A horvát nyelvű előadást csak ritkán szakította meg egy olasz nyelvű bemondó hölgy. A darab ürügyén néhány cikk nem mulasztotta el, hogy aggodalmaink hangot adjon az esetleg tagállamaira hulló, s így ki tudja, hány tagra bővülő Pentagonale jövőjéért.



A bécsi Burgtheater Tábory György *Mein Kampf* című darabját Martin Fried rendezésében mutatta be, így a fesztivál közönségének alkalma nyílt, hogy ajövő évi főrendező egyik legjelentősebb munkáját megtekintse. A fergeteges fekete humorral átitatott bohózat, melynek izgalmas keretet nyújt Stanley Walden zenéje, Hitler bécsi ifjúságát jeleníti meg, amikor is a pukkancs Adolfból a Bibliában és a Káma-Szűtrében egyaránt jártas csupaszív zsidó könyvkereskedő próbál embert faragni. És a torokhangon üvöltő tömeggyilkos a szemünk láttára születik meg abból a végtelen, a szent könyveket idéző szeretetből, melyet Herzl táplál az ifjonc iránt.

(Elio Varutti)

Dante *Isteni színjátékának* átíratát az olasz Magazzini Kísérleti Színház mutatta be. Az ambiciózus terv majd három évig készült színészek, dramaturgok, színházi szakemberek bevonásával, a dramatizálásban három kitűnő költő-irodalmár vett részt: Edoardo Sanguineti, Mario Luzi és Giovanni Giudici. Az estétől hajnalig tartó előadás három helyszínen jelenítette meg, egyetlen eseményfolyammá sűrítve a *Divina Commedia* három részét, afféle „éjszakai Paradicsomba jutásként” élve meg a halhatatlan strófákat, míg Dante szavai át- meg átjárták a városka tereit, s az éjszaka sötétségéből a megvilágosodás Paradicsomába, a hajnali Dóm térre vezett az út.

(Anna Marcolin)

Dörgő tapssal jutalmazta a közönség a firenzei Gran Teatro előadásában az osztrák irodalom fenegyerekeként számon tartott Thomas Bernhard *Claus Peymann vásárol egy nadrágot és aztán együtt ebédelünk* című „dramolettjét”, mely öt képben és valóságos verbális tűzijáték közepette ábrázolta egy neurotikus értelmiségi és egy neurotikus világ egymással való leszámolását. Szokatlan dramaturgiai ötletek, bravúros színészi játék tette emlékeztetessé az estét.

Václav Havel távollétében a szlovák köztársaság miniszterelnök-helyettese, Martin Porubjak magánemberként vett részt a *Kerti ünnepély* bemutatóján, melyet a milánói Piccolo Teatro Ifjúsági Társulata adott elő. Porubjak a hivatalos találkozó lebonnyolítása után kijelentette: „Cividale azért is eszményi hely a találkozó megrendezéséhez, mert a városka történelmi központja kézzel fogható közelbe engedi az előadásokat, és ezzel kevés fesztiválhelyszín büszkélkedhet”.

A *Mittelfest* első jelentős zenei eseménye a Csehszlovák Rádió Énekkara és Szimfonikus Zenekarához fűződik, amelyek Gustav Mahler ritkán hallott II. szimfóniáját adták elő. Hogy éppen a prágaiak, mely város Mozart óta nevezetes zenei életéről, nyithatták meg a koncertek során és éppen a századvég legkiemelkedőbb zeneszerzőjének művével, a *Feltámadással*, az nem véletlen.

Az Alpok-Adria együttes és a Gottardo Tomat di Spilimbergo kórus előadásában megszólaltatott, ritkán felcsendülő korai Mozart-remekmű, a *Bastien és Bastienne* rövid kitérőt jelentett a Közép-Európa témakörből, hiszen a mű alapjául szolgáló *Falusi varázslót* 1752-ben írta Rousseau. A „modern interpretáció” a szuggesztív, tisztán csengő, szép énekhangoknak köszönhetően kellemes élményt nyújtott, jóllehet az előadás ezúttal sem kedvezett a résztvevőknek — foglalja össze Luigi Pellizzoni.

Nagy várakozás előzte meg a világhírű szlovén oktett fellépését, mely a kamaravokálók sorában méltán tett szert világhírré, különleges hangzása, klasszikus előadásmódja okán.

A *Mittelfest* közönsége ezen az estén ortodox liturgikus dal-lamokat hallgathatott, és az együttes kitűnő kvalitásait mi sem bizonyítja jobban, mint hogy feledtetni tudták a gégyulladása miatt távol maradó Nicolai Gedda hiányát is.

(Battista Sbrulino)

## TÁNC- ÉS BÁBMŰVÉSZET

A pozsonyi Szlovák Nemzeti Színház Balettegyüttesének vendégjátéka még a rossz idő fölött is győzedelmeskedett, egy Mozart és egy Verdi darabot varázsolva a színpadra. Balogh Róbert koreográfiája, mely Mozart *Lux* című művével a zeneszerző életét jelenítette meg, lenyűgöző fényjátékkal párosult.

Verdi koreográfusa, Ondrej Soth négy, az életet, a halált, a férfit és a nőt szimbolizáló szólistával „kelti életre” a *Requiem*-et, amint a sorssal viaskodnak. A kitűnő táncosok új színfoltt jelentenek a közép-európai balettművészetben.

A Magyar Honvédség Táncszínházának műsora profeszionalizmusával, elsőprő temperamentumával magával ragadta a táncoló katonák láttán eleinte csodálkozva faggatózó publikumot. Külön is méltatták az együttes hangszeres szólistáit, s elismeréssel szóltak a Bartók és Kodály muzsikáját, a népzénetét a koncertteremben meghonosító együttes évtizedes hagyományairól.

A bábelőadások közül a neves hazai produkciókon kívül a legnagyobb érdeklődést a zágrábi Bábszínház vendégjátéka keltette Ivan Gundulić XVIII. századi szerző szuggesztív elbeszélőkölteményének színpadra állításával, mely a kereszt-hadak fennkölt győzelmét ábrázolja.

## FILM

Az egyik színhely az ódonnak is nevezhető *Impero* film-színház, mely a húszas években épült, és a régi korok hangulatát árasztó berendezésével valóban kitűnő keretet kínál a filmtár bemutatóihoz. Az osztrákok Walter Reisch 1935-ös feuilletonjával rukkoltak elő, melynek főszereplője, Paula Wessely ugyanabban az évben a velencei filmszínházon a legjobb női alakításért járó díjat kapta. Jóllehet a filmet megtekintő elszánt nézőnek sem felirat, sem szinkrontolmácsolás nem sietett a segítségére, az *Episode* képi világa, melyben az orosz és a francia mozin kívül nyilvánvalóan felfedezhető a német expresszionizmus hatása, a látvány valódi ünnepévé tette az estét. A cseh némafilmek közül a másodikként ajánlott Gustav Machaty *Erotikonja* (1929) volt a legizgalmasabb, mely botrányossága ellenére is kivívta magának, hogy 1933-ban elkészítsék hangos változatát.

A filmszemle két magyar filmmel búcsúzott [Balogh Béla: *Az obsitos* (1915) és Radványi Géza: *Európa nem válaszol* (1941)], mindkettő témája a háború. Balogh filmjének legnagyobb erénye a szentimentalizmus csapdait sikerrel elkerülő rendezői munka. Radványi Géza a második világháború idején játszódó filmje kapcsán a rendező nemzetközi munkásságát említik meg, kapcsolatait a magyar filmművészet-hez.

Balkó Ágnes fordítása

A válogatás a *Gazettino di Venezia* és az *Ulisse 2000* című lapokból készült.





A gyermekek fesztiválja a Mittelfest megnyitó napjának délelőttjén

A felvételeket Danilo de Marco, Szabó Róbert és Szilágyi Virgil készítették

Az ortodox kórus

Amikor a szereplők már nézők.







**MHB** MAGYAR  
HITEL  
BANK RT

**partner**  
**a művészetben**

1054 Szabadság tér 5-6.  
Telefon: (36) 112-7000, 112-4440  
Telex: (61) 22-3202  
Telefax: (36) 131-5981

## AZ EURÓPAI UTAS — DUBROVNIKBAN

A Hexagonale tagállamainak kormányfői és külügyminiszterei találkoztak július 26-án és 27-én Dubrovnikban.

Az ősi Ragusa — Dubrovnik ódon utcái e nyáron kietlenek voltak. A turisták nem ostromolták az ősi adriai város-köztársaságot. A polgárháborús válság katasztrofálisan sújtotta Jugoszlávia idegenforgalmát.

A máskor zsúfolt Stradunon a helybeliek köszöntik sietve s gondterhelten egymást. A városnéző kormányküldöttségek biztosítása rutinosan végzi szolgálatát: nincs tolongás, nincs, aki közelebb akarna férkőzni. Este a Horvát Köztársaság elnökét és a díszhangversenyre megkésve igyekvő kormányfőket, minisztereket, nagyköveteleket a kíváncsiskodók gyér sorai megtapsolják a Rektor Palotájának súlyos kapuzatánál.

Péntek délután van. A Belvedere Szállóban már egyeztetik a dokumentumokat. De a Pile-kapu előtti téren még sietve újabb zászlórudat ásnak a földbe, s a szuverenitását kinyilvánító Horvát Köztársaság trikolorját vonják fel reája, a horvát történelmi „sakkmezejű” címerrel. A műveletet a járókelők és bámészködők elégedetten kísérik figyelemmel — és megjegyzésekkel.

Július 27-én, szombaton, a Hexagonale plenáris üléseit tartották. Közben Dubrovnik kínálózó szabadtéri színterein napról napra a Nyári Játékok színelőadásai, hang-

versenyei, irodalmi rendezvényei zajlottak: megrittult műsorral — mert a külföldi együttesek és vendégművészek lemondták a szereplést —, s megrittult közönséggel is. Talán vigasz, hogy most féláron a fiatalok is bejuthatnak a nézőterre.

Az 1950-ben megalapított Nyári Játékokat, az idén negyvenkettedik alkalommal rendezték meg Dubrovnikban, hagyományosan július 10. és augusztus 21 -e között. Az *Európai Utas* dubrovniki bemutatkozására a fesztivál elnöksége adott lehetőséget a Nyári Játékok székházában, a Stradunon, a régi, történelmi Dubrovnik szívében.

A Nyári Játékok fogadási szalonjában Vlaho Bogišić kritikus, a fesztivál sajtóigazgatója mutatta be a szerkesztőségünk képviselőjében megjelent Módos Pétert és Vujicsics Sztojánt a vendégeknek és újságíróknak. A sajtóbemutatón megjelent Slobodan Prosperov Novak, a Horvát Köztársaság kulturális miniszterhelyettese, egyben a Dubrovniki Nyári Játékok és a Horvát PEN Club elnöke. Az *Európai Utas*-t újabb dubrovniki vendégszereplésre hívta meg Tomislav Vlahutin, a Nyári Játékok igazgatója.

Dubrovnik főterén ezen a nyáron is ott lengett a fesztivál-zászló, a büszke város-köztársaság védőszentjének, Szent Baláznak a képmásával és a szent fogadalommal: LIBERTAS!

V. Sz.

## A HORVÁT, MAKEDON, SZLOVÉN ÉS SZERB PEN-KÖZPONTOK KÖZÖS NYILATKOZATA

A Nemzetközi PEN elnöke, Konrád György úr kezdeményezésére és a tagok kívánalmaival összhangban 1991. augusztus 2-án és 3-án Budapesten találkoztak a horvát, makedon, szlovén és szerb PEN képviselői.

A magyar kollégák jelenlétében a négy PEN központ jelenlévő tagjai: Slobodan P. Novak, Darko Bekić, Nikica Petrak, Mateja Matevski, Tome Momirovski, Boris A. Novak, Drago Jančar, Miodrag Perišić és Zoran Djindjić előterjesztették saját meglátásaikat a jugoszláviai drámai történésekről, valamint a jugoszláv írók és értelmiségiek egymásközi kapcsolatáról és szerepéről.

A PEN alapokmányával összhangban, valamint az irodalom és a szellemi diszciplínák egyetemes humanista értékeivel összhangban, a résztvevők közös, mély sajnálkozásukat fejezték ki a háborús összeütközések és az emberi életek tragikus elvesztése miatt Jugoszlávia területén.

Minden résztvevő követeli, hogy azonnal szüntessék be a fegyveres összecsapásokat és az emberi vér hibavaló ontását. Ugy szintén követelik, hogy a felelős tényezők mielőbb kezdjenek tárgyalásokat, amelyek valóban a körülmények stabilizálásához és a tartós békéhez vezetnek a jugoszláv térségben.

Tekintet nélkül e politikai tárgyalások tartamára és kimenetelére, a horvát, makedon, szlovén és szerb PEN képviselői egyetértettek abban, hogy folytatódjék a nemzeti PEN központok intellektuális kommunikációja és a baráti együttműködés.

A négy nemzeti PEN központ képviselői ebben az értelemben kötelezik magukat, hogy élnek befolyásukkal minden író társukra és a toll és szellem embereire: képességeiket és tehetségüket ne helyezték a média-harcok és a sovíniszta gyűlölködés szításának szolgálatába. Egyidejűleg felszólítják az írókat és értelmiségieket, hogy közéleti megnyilatkozásaikban szálljanak síkra a jugoszláv népek és állampolgárok közötti béke, tolerancia és megértés érdekében.

A sajtóbemutató résztvevői balról jobbra: Tomislav Vlahutin, Vlaho Bogišić és Slobodan Prosperov Novak. Fotó: Haris Čustović







*Alexandre Blokh a Nemzetközi PEN főttkára és Konrád György elnök*

A jelenlegi krízisből az egyedüli kiút a demokrácia kibontakozása, ezért a PEN központok minden jelenlévő képviselője erkölcsi és intellektuális kötelességének tekinti a maga térségében, hogy aktívan bekapcsolódjék és bátorítsa a demokratikus folyamatokat és megoldásokat a politikai, társadalmi és a közélet minden szintjén.

A négy nemzeti PEN központ jelenlévő tagjai kifejezik megelégedésüket és köszönetüket, hogy fogadta őket Göncz Árpád úr, a Magyar Köztársaság elnöke, és Jeszenszky Géza úr, a magyar kormány külügyminisztere. E beszélgetések során a magyar állam legmagasabb képviselői baráti aggodásukat juttatták kifejezésre a jugoszláviai tragikus események miatt.

A négy nemzeti PEN központ jelenlévő tagjai e közös nyilatkozatukat eljuttatják a Nemzetközi PEN-hez Londonba, azzal a kéréssel, hogy küldje szét a világ valamennyi PEN központjához, azzal az ajánlással, hogy kormányaiknál ők is kez-



*Darko Bekić és Slobodan Prosperov Novak, a Horvát PEN Központ elnöke Vujicsics Sztojánnal (Fotók: Déri Miklós)*

deményezzenek megfelelő lépéseket a jugoszláv krízis békés és demokratikus megoldása érdekében.

A Horvát, Makedon, Szlovén és Szerb PEN képviselői köszönetüket nyilvánítják a Nemzetközi PEN-nek, Konrád György elnök úrnak és Alexandre Blokh főttkárnak, valamint a Magyar PEN Központnak a találkozó sikeres megszervezéséért és a szívélyes vendéglátásért.

Budapest, 1991. augusztus 3.



# SKÓLA ♥ ELED!



A SKÁLA - COOP RT ALAPÍTVÁNYA

ÁVB Rt. Alapítvány gyűjtőszámla: 206-88884-7450  
1723. sz. „Egy szív a gyermekekért” számla javára.



## Az év végi sorsoláskor R-5-öst nyerhet!

Nyerheti! Ötvenezer forint feletti vásárlásnál sorsjegyet kap!

Nyerheti! Az év végi sorsoláskor R-5-öst nyerheti!

A nevünk is garancia irodatechnikából...

A japán **MITA** cég másológépei és faxai nagy választékban,  
de ugyanitt a **SONY** teljes HiFi- és video-választéka is  
megtalálható.

Irodatechnika lízingre, szórakoztató elektronika hitelre,

**ELŐLEG NÉLKÜL!**

Ha nálunk vásárol, minden ötvenezer forint után  
sorsjegyet kap, melynek főnyereménye

**2 RENAULT** Baumgartner személyautó.

Vigaszdij: egyhetes, kétszemélyes Pusztai Expressz Kft. által  
szervezett külföldi út.

Legyen a vásárlónk, nyerhet!

Renault-Baumgartner Kft.  
Budapest XI., Budaörsi út 121.



tel: 1426-701 fax: 1424-784  
1077 Bp. Wesselényi u. 23.

**Ötvenezer forint feletti vásárlásnál sorsjegyet kap!**



# A MŰVÉSZNEK ERKÖLCSI KÖTELESSÉGE SZEMBESZÁLLNI AZ ERŐSZAKKAL

Félek, hogy ha találkozónk háttérben csak valamennyiünk anyanyelvén végiggondolt és anyanyelvén kimondott szavai állnának, bábeli nyelvzavarként éltük volna meg ezt a háromnapos, rengeteg gondolatot görgető tanácskozást. De a gondolataink — szerencsénkre — az emberiség közös nyelvének, az embervoltunkban megélt közös öslemények kifejezőjének, a művészeteknek ismeretében fogalmazódtak, így hát néhány kitűnő szinkrontolmács és az új nemzetközi nyelv, a színtelenné, szagtalanná párolt angol segítségével megtaláltuk szavaink és gondolataink közös nevezőjét. Nevezetesen azt, hogy a művészet, a

művészetek időbeli és térbeli összessége az emberiség közkinccse; hogy a soknyelvű, sokkultúrájú világ, mindannyiunk közös otthona egyetlen faluvá zsugorodott; hogy a művészetek — valamennyi művészet! — legyenek bármily szinkretisztikusak, mind ember voltunkban gyökereznek és ember voltunk kifejezői, következésképpen kiválóan alkalmasak rá, hogy a világfalu közös szellemi nyelvéül szolgáljanak. Annál is inkább, mert mondandójukat, kifejezőeszközeiket tekintve emberré válásunk mitikus előidejétől kezdve mindmáig velünk együtt járták végig fejlődésünk — vagy ha úgy jobban tetszik: sokszoros változásunk — lépcsőfokait, s váltak a természet erőivel magányosan szembe-

szegülő ember, majd napjainkban az egyetemes emberiség élményvilágának kifejezőjévé. A maguk kezdetleges ereje, udvari kifinomultsága, polgári valóságstisztelete, vallásos áhítata, szellemi elvontsága, szűkülő szorongása, gőgje, nosztalgijája, polgárpukkasztó újdonsága, szépségtisztelete, szándékoltan gyilkos csúfsága révén.

Tanácskozásunkat áthatotta az a közös meggyőződés, hogy a művészeteket — még ha öntudatlanul bár, de mindig valamiféle eszme vagy eszmekör kifejezői voltak is — nem szabad a politika, akár a legnemesebb politikai szándék szolgálóivá alacsonyítani s hogy a művészetek politikai szerepe épp politikátlanságukban rejlik, abban, hogy pusztá lé-

Elhangzott 1991. augusztus 30-án Velencében, az I. Művészeti Világforumon.

tükkel a világ egyetemességét hirdetik és bizonyítják.

És szolgálnak ugyanennek eszközeül. Mert tény és köztudat korántsem fedik egymást. Mert a művészet egyetemessége még csak a kevesek álma. A többség a művészeteket a maguk sokféleségében érzékeli. Ugyancsak kevesen tudják, hogy autochton kultúra nem létezik: minden kultúrát, legyen az népi kultúra vagy magas kultúra, térben és időben egyaránt kimutatható szájak sokasága köti össze a többivel, de az egyedi sajátosságok legalább akkora száma választja is el egymástól. Kötelék s különbség egyaránt történelmi termék, idő és tér közös műve — a művészetek meg-megújulnak, megújulásuk ciklikus. Egyazon művészet megjelenése egyazon időpontban, de földünk más-más pontján más fejlődési fázist, más társadalmi erők hatását tükrözi: egyetemesség, sokszínű kövekből kirakott mozaikszerű egyetemesség.

Ennek ellenére valószínűleg ez az egyetlen nyelv, amit a világfalu valamennyi lakója megért. Vagy — mert nem közös nyelv, csak közös gyökerű kifejezőeszköz — mind átél, s képes magáévá tenni. Mert ha méltó a művészet névre, helytől és kortól függetlenül mind emberségünkben gyökerezik. A maya művészet szorongása, a görög antikvitás derűje, az európai középkor áhítata, a törzsi művészetek szürrealizmusa, századunk absztrakt művészetének intellektualitása, a japán művészet természetközelsége, a hinduizmus időtlen mélysége mind a sokarcú emberi szellem egy-egy arca.

Az ismert világ egyetemességét már sokszor próbálták hódítók fegyverrel megteremteni: újra meg újra sikertelenül. A fegyverek mindenkor egy nyelven beszélnek: az erőszak nyelvén, s mert az erőszak eleve véges, a fegyverrel teremtett egység igencsak törékeny. Ennek a magunk kurta életében többször is tanúi voltunk.

Századunkban épp annak vagyunk tanúi, hogy a világ egységét a technika próbálja megteremteni.

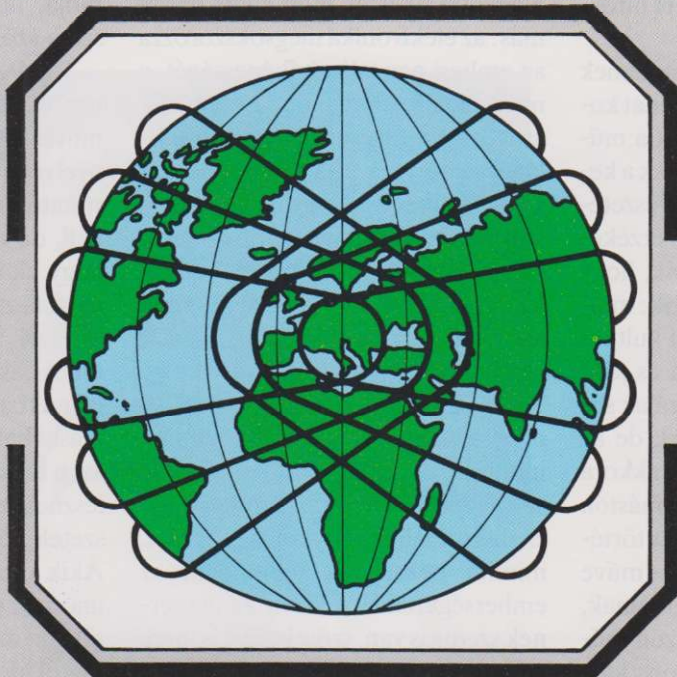
Nagyobb sikerrel, mint eddig bármi más: az elektronika megsokszorozza az emberi agy teljesítőképességét, a mass media áthidalja a teret, összeszugorítja a világot. De az érzelmi világot elsatnyítja, s ha az emberi érzékelést kitágítja is, ugyanakkor el is sekélyesíti. Lassan elfelejtünk rácsodálkozni a világ valóságára. Színtelenebbnek érezzük a világot, mint amilyen: fekete-fehérnek, amiből lassan már csak a vér vöröse rikít ki. Talán ennek köszönhető, hogy a művészetek is veszítettek érzelmi, indulati gazdagságukból — hajlamosak vagyunk rá, hogy az indulatainkat is absztraháljuk. Olykor úgy érzem, mintha kezdenénk lemondani az emberségünkről. Hiszen az embernek szeme is van, szíve is, füle is, nem csak agya. S az ember nem csak gondolkodik, hanem sír is, nevet is. S ha a művészetek már sírni, nevetni sem tudnak, ha zajjá, folttá fakítják a valóságot, magáról az emberről, az emberi mondandóról mondanak le. De — Istennek hála — a művészetek ereje épp a sokféleségükben rejlik. Abban, hogy egy időben, egymástól távol eső helyeken fejezik ki, ami ott, és akkor éppen hiteles és időszerű. A művészetek összessége olyan, mint egy végtelen szöttek végtelen szövegében: egy, de a mintája, alapszíne szakadatlanul változik. Lehet, hogy ma, a mi világunkban fekete-fehér. Vagy éppen műszaki szürke: de ki

tudja, hogy holnap milyen mintát sző a szövőszéken a sors és az idő?

Jó hát, ha a politika és a fegyverek nyelve helyett tudatosan próbáljuk a művészetek nyelvét a világ közös nyelvévé tenni. A feladat megvalósítható, de végenincs. Vállalnunk kell, de nem áltathatjuk magunkat, hogy akár mi, akár távoli utódaink valamikor is befejezik. Talán épp ez az, ami a dolgot oly széppé teszi. Önök, akik itt jelen vannak, mai világunkban mindenki másnál alkalmasabbak, hogy magukra vállalják ezt a feladatot, s ha valaki, hát Önök lesznek azok, akik képesek a művészetek jövőjének is irányt szabni. Akik képesek nemzetközivé tenni a ma még oly sok nyelven dadogó és olykor az emberiségtől, az emberiségtől idegen urakat szolgáló művészeteket. A feladat nehéz: definiálni kell, hogy a sajátos, a nemzeti és az általános, a nemzetközi, az időhöz kötött és az időtlen milyen elegye az, amit akár a művészetekben is egyetemességnek tekinthetünk, milyen értékkritériumokból indulunk ki, és amit értéknek minősítünk, azt hogyan és hová juttatjuk el? S a világ pénzügyi értelemben vett valóságából kiindulva milyen anyagi eszközeink vannak rá, hogy hogyan juttassuk el, s hová? Hogyan támogatjuk a művésztől önhibájukon kívül megfosztott szegényeket, hogy életüket a művészetekkel is gazda-







A Magyar Hitel Bank Rt. – Magyarország legnagyobb kereskedelmi bankja, amely vezető szerepet tölt be a magyarországi külföldi befektetések ösztönzésében – szeretné bemutatni

a kereskedelem és befektetést elősegítő

# TIPS

Trade and Investment Promotion Services  
szolgáltatását.

A jelenleg folyó privatizációban  
rész venni kívánó, az iránt érdeklődő befektetők számára  
a Bank Relációs  
(Nemzetközi Üzleti Kapcsolatok) Főosztályának  
szakemberei az alábbi TIPS-szolgáltatásokat  
kínálják

- Információnyújtás beruházási lehetőségekről
- Partnerkeresés a Bank ügyfelei között
- Részvétel vegyesvállalatok alapításában Magyarországon
- Ipari kooperációk realizálása érdekében  
társasági megállapodások létrehozása
- Speciális kereskedelmi szerződések
- Portfolio Investment Management – a Bank Befektető és  
Vagyonkezelő Leányvállalatának bevonásával

Részletesebb információkkal szívesen állunk rendelkezésükre.

**MAB** MAGYAR  
HITEL  
BANK RT  
RELÁCIÓS FŐOSZTÁLY

Cím: 1054 Budapest V.,  
Szabadság tér 5-6.  
Telefon: (36-1) 131-7974  
Telex: (61) 22-3202  
Telefax: (36-1) 153-2166

gíthassák? Kinek adunk elsőbbséget: a kifinomult műélvezőnek vagy a művészetekre leginkább kiéhezetteknek? S hogy mi légyen az, amit a művészetek nyelvén közölni kívánunk? A világ egységét? Sokféleségét? Az emberiség veszélyérzetét? Jövőképét? Életörömét? Kétségbeesését? Az emberiség akarat-szabadságát vagy könyörtelen determináltságát? Vagy mindezt együtt és egy időben, mert így kerek a világ?

Önökre vár, hogy mindezt, s még sok minden mást esetről esetre eldöntsenek. Újra meg újra más-képpen.

Azt hiszem, egy tanácskozás erre nem elég, s végleges eredményre sosem jutunk. Ezért is kiemelkedően fontos a Világművészeti Fórum ideája. Ha megteremtjük a Fórum szervezetét, nagyon hajlékony, nagyon nyitott, abszolút független és elszántan humanista szervezetet kell létrehozunk. Olyan emberekből, akik képesek túltekinteni a maguk természetes nemzeti, társadalmi és kulturális meghatározottságán. Akik megtagadják a rasszizmus és nemzeti elfogultság, a gyűlölet minden és sajnos korunkban is oly gyakori megnyilvánulását. Akik képesek rá, hogy három évenként begyűjtsék az emberiség művészeti termésének legjavát, s azt a világ elé tárják. Ott és ahol az épp a legtöbbet használ, ahol a legérde-mesebb.

Hadd szóljak ezzel kapcsolatban egy-két szót arról a térségről, ahol a magam hazája, Magyarország fekszik, Közép-Európáról. Ez a térség az, amely szinte szerelmes nosztalgiaival tekintett évszázadokon át Nyugat-Európára, de a sorsa majd mindig elzárta tőle. Ez a térség az, ahol épp ezért legmélyebben élt az európaiság tudata. A világ művészete, kultúrája évszázadokon át Európán keresztül szívárgott át oda és évszázadokon át Európát kívánták a térség művészei gazdagítani. Ma nemcsak Európa, hanem a világ

előtt is megnyíltak Közép-Európa határai. A világ művészete megint felbukkan itt, termékenyítő hatása igen nagy és talán a világ is igen sokat kaphat az eszméivel megtermékenyített közép-európai művészet-től. Nekünk kevesebb jutott a technológiából, az elektronikából és ez azzal a jótékony hatással járt, hogy a művészet nyelve iránti érdeklődés magasabb szinten maradt. Hiszem és vallom, hogy ez a térség ma és a közeljövőben a világ potenciálisan legtermékenyebb művészi termőte-riülete.

Szerény hozzájárulásként a Művészeti Világforum sikeréhez, hazám komolyan érdeklődik a Művészeti Világfalu megrendezése iránt 1996-ban. Bizonyára akad a világnak Budapestenél fontosabb pontja is, olyan magaslata, ahonnét a művészetek fénye távolabbra világít. De Magyarország 1966-ban épp az 1100-adik születésnapját üli, és meglehet, hogy abban az évben épp egy világiállítás házigazdája lesz, amelynek témája történetesen a „világörökség”. Magyarország és egész Közép-Európa nyerne a művészetek budapesti seregszemléjével, ugyanakkor nekünk magunknak is van mit nyújtanunk a világnak.

Azt hiszem, a mi Bartókunk az életművével definiálta mindazt, amiről beszéltünk — a Cantata Profana hét fiúszarvasa nem ivott másból, csak tiszta forrásból. És Bartók az életével tanúsította, hogy a művész, ha méltó erre a névre, nem meríthet a gyűlölet és a zsarnokság zavaros pocsolyájából — inkább a hazáját, művészete éltető elemét hagyta ott, hogy ne kényszerüljön megalkuvásra. S 1956-ban a magyar nép tiszta forradalma tanúsította, hogy vérrel is lehet védelmezni a gyűlölettől, elnyomástól ment' élet szabadságát, ám mindig elsőbbséget kell adnunk a békés eszközöknek az erőszakkal szemben. A magyar nép éppen ezt teszi most, keservesen nehéz munkával,

föltámadott demokráciája anyagi alapjainak megteremtése érdekében. Olyan időkben, mikor épp testvérgyilkos háború perzseli határát, s több nép fiai keresnek védelmet biztonságos határai között.

Kedves Barátaim!

Most az történt velem, ami óhatatlanul sorsa valamennyiünknek, művészeknek és művészetpártolóknak egyaránt. A művészetekről próbálok elmélkedni, de politikáról vagyok kénytelen beszélni. A szomszédságunkban a közelmúltban lezajlott események csaknem megghiúsították részvételemet a Művészeti Világforumon, sőt velencei látogatásomat le is kellett rövidítenem.

Európa kelet fele — és itt nem Magyarországra gondolok — még távolról sem konszolidálódott, nem stabil. Hiszem, hogy minden demokratikusan gondolkodó embernek és nemzetnek meg kell tennie minden tőle telhetőt a demokrácia győztes vagy feljövőben lévő erőinek támogatására térségünkben. Korábban említettem a művészetek jelentőségét az alapvető értékek meghatározásában és védelmében. Hadd tegyem hozzá, hogy a művészek erkölcsi kötelessége támogatni a demokráciát és szembeállni a türelmetlenséggel és erőszakkal úgy, ahogyan azt a nemzetközi PEN szerb, horvát, szlovén és makedón írótagjai tették Budapesten, a jugoszláviai gyűlölködés és etnikai konfliktus befejezését sürgető felhívásukban. Kérem, segítsenek nekem továbbítani mondandómat, hogy minden tisztességes embernek — politikusnak, művészeknek és műkedvelőnek — ebben a szellemben kell tevékenykednie, hogy megteremthessünk egy jobb és biztonságosabb világot, amelyben a művészetek tiszta hangjai, színei és formái uralkodhatnak. ■



# ELTE, OLASZ TANSZÉK: MÚLT ÉS JÖVŐ

A legrégebb és legnagyobb magyarországi olasz tanszék, a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetemen az idén új vezetőt választott Szabó Győző személyében. Elődje, Sallay Géza így tekint vissza arra a több mint másfél évtizedre, amíg a tanszéket vezette:

Kardos Tibor halálakor, 1973-ban igen jó hírű tanszéket hagyott maga után. Az alapvető dolgokban mindenképpen fenn kellett tartani a folyamatosságot mint a tanszék eredményes működésének alapfeltételét. Ebből kiindulva igyekeztünk gazdagítani a tanszéki tevékenységet. Fokozatosan kibővítettük a megbízott előadók körét, és több speciális kollégiumot és szemináriumot hirdettünk meg. A szorosabb

értelemben vett irodalmi, nyelvészeti és nyelvi tanulmányok mellett különös figyelmet fordítottunk a művészi, művészettörténeti és művészetelméleti tanulmányokra, zenetörténeti ismereteket nyújtó speciálkollégiumokra, fontos szerepet szántunk a magyar—olasz irodalmi és kulturális kapcsolatok témájának.

Nagy erőfeszítéseket tettünk arra, hogy bizonyos rendszerességgel biztosítsuk olasz professzorok és tudósok látogatásait és előadásait. Kezdeményeztük egyetemközi egyezmények megkötését. Jelenleg három olasz egyetemmel van ilyen szerződésünk (Padova, Róma, Velence).

---

*Szabó Győző tanítványai körében*

Az ottani italianista tanszékekkel igen gyümölcsöző együttműködés alakult ki.

Kezdeményezői voltunk a középiskolai olasz tanárok továbbképző tanfolyamainak, kezdetben belső erőkből, később olasz szakemberek bevonásával az Olasz Kultúrintézet és az OPI támogatásával.

Új jelenség a tanszék életében a fordító- és tolmácsképzés, amely már több mint tíz éve eredményesen működik, és elvégzése az egyetemi diplomában is megjelenik.

Az előző időszakhoz képest magasabb szintre emelkedett a gyakorlati nyelvi képzés. Megerősödött a nyelvészeti oktatás is. Az oktatásban hatékonyan jelennek meg a modern nyelvészeti irányzatok, és rendsze-



ressé vált az olasz dialektológia oktatása.

Nemzetközi kapcsolataink igen jól alakultak. Az AISLLI tevékenységébe még Kardos Tibor tanszékvezetése alatt bekapcsolódtunk. Ő egyébként az AISLLI alelnöke lett. Halála óta az a változás történt, hogy én tagja lettem az AISLLI Igazgató Tanácsának, és megalakítottuk az AISLLI Magyar Nemzeti Csoportját.

Létrehoztuk a Magyar Pirandello Társaságot az agrigentói Centro Nazionale de Sudi Pirandellianival szoros együttműködve. Évek óta megjelentetjük a Giano Pannonio évkönyvet a padovai egyetemmel és a magyar nyelvészeti tanszékkel közösen. A Società Dantesca Italiana-val együttműködve kezdeményeztük a Magyar Dante Társaság létrehozását. Ez még nem alakult meg, de előkészítése folyamatban van.

Szabó Győző arra a kérdésre, vajon a folyamatosság vagy az újrakezés jegyében tervezi-e inkább a további munkát, így válaszolt:

— Egyértelműen a folyamatoságra helyezném a hangsúlyt. Nekem mint Sallay Géza tanítványának nagy megtiszteltetést jelent átvenni és folytatni az ő örökségét. Ugyanakkor a nagy változások számunkra is az eddigieknél sokkal kedvezőbb lehetőségeket nyitottak. Új, nagylelkű támogatóink jelentek, köztük elsőként érdemel említést az Agnelli Alapítvány, mely olyan bőkezűen támogatja tanszékünket, mint a reneszánsz kori mecénások a művészeteket. Megkérdezték, mire van szükségünk. Olyan volt ez, mint a mesebeli három kívánság, azzal a különbséggel, hogy nekünk háromnál jóval több kívánságunk volt. És kaptunk számos értékes irodalomtörténeti könyvet és szótárt, fánymásolót, telefaxot, parabola antennát, melyen foghatjuk az olasz televízió adásait, hozzá való színes televíziót, videoprojektort és videokamerát... ki győzné mindet felsorolni? Külön kiemelném az Agnelli Alapítvány és a budapesti egyetemek közti szerződést, melynek értelmében három esztendőn át évente tizenötmillió lírát kapunk tanszéki oktatók, kutatók, ösztöndíjasok szá-



Sallay Géza

mára, melynek kiosztásáról, minden bürokratikus formáság nélkül, mi magunk döntünk. A Soros Alapítvány jelezte, hogy támogatja a XX. századi olasz irodalom oktatását, olasz vendégtanár meghívását tervezzük.

A szakrajelentkezők számát tekintve az angol, német és a francia után az olasz lett a negyedik nyelv az egyetemen. Sokan, élve az új lehetőségekkel, egyedüli szakként választják. Az idén kétszázharminchét jelentkezőből csak harminchatot vehettünk fel. Hozzájuk társul harminc átképzendő középis-

kolai orosz tanár. Hamarosan napvilágot lát tanszékünk és a Magyarországi Olasz Kultúrintézet közös olasz nyelvű italianisztikai folyóirata, a *Nuova Corvina*, mely címével tisztelegni kíván a húszas évektől 1944-ig megjelenő *Corvina* emlékének. Munkánk legfontosabb és legnagyobb része természetesen maga a tanszéki oktatás lesz továbbra is. Ez részben új módszerrel történik majd: a hallgatók az eddiginél nagyobb szabadsággal dönthetnek arról, egyes tanegységeket mikor kívánnak elvégezni.

Legfőbb konkrét feladatunknak — fejezi be Szabó Győző — az irodalomoktatás erősítését tekintem.

Madarász Imre



# AZ EURÓPAI UTAS FOGADT

## A KULTÚRA ELTÉPHETETLEN SZÁLAI

Az *Európai utas* című folyóirat  
bemutatója Újvidéken

Tegnap Újvidéken, a Forum Kiadóházban ünnepélyes bemutató keretében ismerkedhettek meg az érdeklődők a magyarországi *Európai utas* című folyóirat 1. és 2. számával. A bemutatón jelen volt Módos Péter, a lap főszerkesztője, Pomogáts Béla és Vujicsics Sztoján, a lap munkatársai, Őszi István, Magyarország belgrádi nagykövete, Zoran Četković tartományi külügyi titkár, írók, alkotók.

Az *Európai utas* céljait és törekvéseit az első szám előszavában Göncz Árpád nagyon tömören így fogalmazta meg: „A kilencvenes évtized a korábbi megkötöttségektől, szembefeszülésektől megszabadult országokat és embereket talál Közép-Európában. Az itt élők keresik, mert kereshetik a találkozást... Európa e térségét eltéphetetlenül kötötte és köti össze a kultúra is... Ez a nagy és gazdag gyűjtemény persze önálló nemzeti kultúrákra tagozódik, de nyilvánvaló, hogy e kultúrák testvérek, Közép-Európa szülőttei, neveltjei. EURÓPAI UTAS című nemzetközi folyóiratunk létezésének célja és értelme, hogy vállalja és képviselje közös kultúránk gazdagságát és sokoldalúan közvetítsen az újra egymás kezét kereső szomszédok között.”

Módos Péter, a folyóirat főszerkesztője rövid beszédében arra hívta fel a figyelmet, hogy a kultúrában nincsenek határok. A lap tehát egyfajta európai kitekintést segít elő, lehetőséget nyújt a szomszédos országok kultúrájának jobb megismerésére, de e kultúrák politikai és gazdasági hátterének bemutatására is. A cél: illusztrálni, mi is Közép-Európa, ez a régió, amely organikusan együtt tud működni. Az együttműködés formáiról szólva kiemelte, hogy egy országokon felüli szerkesztőség nem képzelhető el, de a cikksere és a közös évkönyvkiadás igen.

Pomogáts Béla kifejtette, hogy a folyóirat címének megválasztása szándékos volt, Németh László azonos című tanulmánykötetét idézi, amelyben a világirodalommal és a közép-európai irodalommal foglalkozó írásai kaptak helyet. Azt a programot kívánja szolgálni a folyóirat, amelyet Németh László annak idején megfogalmazott. Ez a Közép-Európa, amely a Szovjetunió és Németország között terül el, sokáig csak nosztalgia és utópia volt, végső ideje azonban, hogy realitássá váljék. Ezen az úton is megjelent egy veszély, a nacionalizmus veszélye — mutatott rá Pomogáts Béla —, ezzel szeretnék a lap munkatársai szembeállítani a népek és kultúrák kölcsönös kiengesztelését. Célja e folyóiratnak az is, hogy behatóan foglalkozzon a régió nemzeti kisebbségeinek helyzetével, kultúrájával és törekvéseivel. (...)

Vujicsics Sztoján a már nyomdában levő harmadik szám anyagát ismertette, amely behatóan foglalkozik a jugoszláv népek kultúrájával. Jugoszláviát egységes egészként szemlélik, kultúrájának érdekében. (...)

Bordás Győző, a könyvkiadó igazgatója levélfélé-

ben fordult Módos Péterhez, az *Európai utas* főszerkesztőjéhez, amelyben felhívja a figyelmet annak szükségességére, hogy a jövőben több figyelmet szenteljenek a vajdasági magyar kultúrának is.

Azok egyébként, akik szeretnék megvásárolni az *Európai utas* című folyóiratot, megrendelhetik a Forum Könyvterjesztő osztályán. p.k.k.

Magyar Szó (Újvidék) 1991. május 25.

## AZ ÉN EURÓPÁM

(Interjú Konrád Györggyel)

Végezetül érdemes megemlíteni Konrád György, a Nemzetközi PEN elnökének felhívását Európa e részének íróihoz és értelmiségéhez, hogy változatlanul működjenek együtt. Konkrét gesztus volt néhány nappal ezelőtt Belgrádban az *Európai utas* című magyar, nemzetközi folyóirat bemutatkozása is.

NIN Belgrád 1991. május 31.

## SZOMSZÉDSÁG ÉS EGYÜTTMŰKÖDÉS

Azokat a nemzeteket, amelyek ismerik egymást és egymás kultúráját, nehezebb egymás ellen uszítani — *Európai utas*, az európai együttműködés folyóirata — Interjú Módos Péter főszerkesztővel

1990 őszén Budapesten megjelent az *Európai utas*-nak, az európai együttműködés folyóiratának az első száma. Azóta a negyedévenként megjelenő folyóirat második száma is napvilágot látott, s a múlt hét végén a belgrádi és az újvidéki közvélemény is megismerkedhetett nemcsak a folyóirat első két számával, hanem egy nyilvános bemutatkozás keretében a folyóirat főszerkesztőjével, Módos Péterrel is. Ezt az alkalmat használtuk ki arra, hogy interjút készítsünk vele, amely szerény ajánlólevélként talán az olvasókhoz is közelebb viszi nemcsak a kiadvány, hanem az együttműködés és a kéznújtás szándékait is.

— **Főszerkesztő úr, milyen megfontolásból hozták létre ezt a folyóiratot és milyen szerepet szántak neki?**

— 1989 végén és 1990 elején, amikor várható és látható volt a nagy átalakulás Európában, akkor a magyar értelmiségiek egy csoportja felhívással fordult neves közép-európai értelmiségiekhez és egyes kormányokhoz abból a célból, hogy hozzunk létre egy olyan fórumot, amely elősegíti egymás kultúrájának a jobb megismerését, elősegíti a kisebbségi jogok védelmét. Sajátos történelmi egybeesés következtében ez a kezdeményezés pillanatok alatt találkozott az államok vezetőinek a szándékával is, és a Pentagonale együttműködése lett az a fórum, ahol lehetőség nyílt a terv és a szándék megvalósítására. (...)

# ATÁSA A HATÁROKON TÚL

— Milyen megfontolásból vállalkozott a szerkesztőség arra a feladatra, hogy Jugoszláviában is bemutatkozzék?

— Az *Európai utas*nak Olaszországban, Ausztriában és Csehszlovákiában is van testvérlapja. Reméljük, hogy lesz Jugoszláviában is, nem is egy. Csehszlovákián belül például kapcsolatot tartunk a cseh, a szlovák és a morva kultúrával is, ugyanúgy szeretném, ha itt is tájegységként, nyelvi kultúránként volna kapcsolatunk orgánumokkal.

Miután ez a lap eljut sok helyre, s a cikkek egy része már eleve kikerül Olaszországba, Németországba, de az Egyesült Államokba, Svédországba és Franciaországba is, azt gondolom, hogy ez egy kis fórum, amelyik állandóan működik, amely fölkereshető, és amelynek a jelzéseit már fogja a közép-európai világ is. Ez annak is köszönhető, hogy olyan változások zajlottak le a politikában, itt Közép-Európában, hogy az írástudók kerültek magasabb pozícióba. Gondolok itt Havelre, Göncz Árpádra és Antall Józsefere is.

— Európának ebből a szegletéből nézve az *Európai utast*, egyelőre csak reménykedhetünk, hogy innen is mellészegődik majd egy-két útitárs. Jelenleg azonban mi itt éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk. Nálunk a szomszédok egyáltalán nem keresik egymás kezét, és a maguk kultúrájának az értékeit is a szomszédok kultúrájával szemben igyekeznek értékelni és fölbecsülni...

— Mi a magunk részéről egyelőre az együttműködési készséget tapasztaljuk. Különösen vonatkozik ez a Cseh és Szlovák Köztársaság kulturális folyóiratára. Külön televíziós műsorban foglalkozunk majd Közép-Európa értékeivel. Ugyanakkor említést kell tennem az olaszokról is, akik július 19-e és 29-e között Friuliban megszervezik a Pentagonálé fesztiválját, amelynek keretében öt nyelven fognak bemutatni színpadi műveket, lesznek komolyzenei, könnyűzenei hangversenyek, balettelőadások, bemutatják Havel és Göncz Árpád darabjait.

Nagyon jól együttműködünk olasz, osztrák és csehszlovák folyóiratokkal, s belgrádi bemutatkozásunk, ottani fogadtatásunk arra enged következtetni, hogy itt is megvan a fogadókészség, a lap is tetszést aratott. Meggyőződésem, hogy ez az újvidéki beszélgetés is hasznos lesz. A közönség soraiban Belgrádban és itt, Újvidéken is voltak olyan emberek, akik a hivatalos politikát képviselik.

Mi nem vagyunk politikusok, de meggyőződésünk, hogy a kulturális megismerés segít a politikusoknak. Olyan nemzeteket, amelyek ismerik egymás kultúráját, nehezebb egymás ellen uszítani. Itteni szereplésünk, s a bennünket kísérő információk fölérősítik azokat az impulzusokat, amelyeket a folyóirat képvisel és kibocsát magából, s remény van arra, hogy közelebb hoznak bennünket egymáshoz.

Bálint Sándor

KILÁTÓ, a Magyar Szó szombati melléklete, 1991. június 1.

## SZELLEMI KÖZPONTOK KERESÉSE

Az *Európai utas* második számáról

A Németh Lászlótól kölcsönzött cím olyan tág mozgásteret, sokszínűséget, a szellem olyan nyitottságát föltételezi, hogy az olvasó a második évfolyamába lépett (évente

négy alkalommal megjelenő) *Európai utas* idej első számának fellapozásakor önkéntelenül a cím és a tartalom szerveségét keresi; azokat a csomópontokat, amelyek meghatározzák ennek az európai küllemű folyóiratnak az arculatát.

Az olvasók többsége, belelapozva a százoldalas, magát az európai együttműködés folyóiratának tituláló periódikába, valószínűleg nem csalódik. A lap olyan írásokat közöl ezúttal is, amelyek régióink problémáival foglalkoznak. Egy-egy esszét a közép-európai átmenetről, liberalizmusról, történelmi visszatekintést a félévszázados múltba, s nem utolsósorban a nemzetiségek és kisebbségek helyzetéről, perspektíváiról. Az *Európai utas* szemmel láthatóan régióink szellemiségének azokat a pontjait, érintőit és átlóit keresi, amelyek mentén elképzelhető egy elveszett és megkeresésre váró, sokhorizontú közös égbolt felfestése. Olyan alkotókat, művészeket, gondolkodókat igyekszik megszólaltatni, bemutatni, akik a Dunába robbantott hidakat igyekeznek újraépíteni, a tudat szögesdrótjait felgöngyöltetni. A második számban zömmel a magyar—csehszlovák mezsgyén. (...)

*Európai utas*, amely a közelmúltban mutatkozott be a csehszlovák közönségnek a Pozsonyi Magyar Kultúra székházában, az összekuszálódó értékrend zürzavarában szinte arisztokratikus nyugalommal tallóztat az európai-ság tradicionális értékei között. Nem keresi a divatos szenzációkat, nem kíván lyukat ütni az ég falán. Inkább vissza szeretné szőni azokat a kifeslett szájakat, amelyek nélkül a sokat emlegetett európai gondolkodás nehezen elképzelhető.

(kövesdi)

Új Szó, 1991. június 5. Pozsony

Szlovák vélemény az *Európai utas*ról

## KÉZNYÚJTÁS A HATÁRON TÚLRÓL

A budapesti negyedéves folyóirat, az *Európai utas*, abeli szimpatikus törekvésében, hogy — mint alcíme is jelzi — az „európai együttműködés folyóirata” legyen. Szlovákiáról szóló cikkekkkel jelentkezett idej első számában. Ez alkalommal azonban nemcsak a magyar kisebbség problémáinak rögeszmésen szűkített optikával történő tárgyalásáról van szó, hanem a „közös történelemmel és hasonló kultúrával rendelkező szomszéd” komoly, partneri bemutatásáról.

M. M. Šimečka írásában beszámol a testvérlap, a *Fragment K* történetéről, majd beszélgetés következik Karol Wlachovský fordítóval, utána Wlachovskýval két nyelven, magyarul és szlovákul Mészöly Miklós íróról. Ezután következik M. Kusý esszéje és Rudolf Chmel nagykövet tanulmánya a cseh-szlovák külpolitikáról.

Megfigyelőink jelentése szerint a Duna túloldaláról, a magyar értelmiségi körök érdeklődéssel kísérték északi szomszédjuk bemutatását.

Most ki a soros?

Milan Nic

Echo (a főiskolások kéthetenként megjelenő lapja)  
1991. 27. hét, 13. szám, 15. oldal

# SZÁMUNK SZERZŐI

ANDRÁSFALVY BERTALAN (1931—),  
néprajzkutató, magyar művelődési  
és közoktatásügyi miniszter  
BALKÓ ÁGNES (1952—),  
műfordító, szerkesztő  
BARNA IMRE (1951—),  
műfordító, szerkesztő  
DIMITRIJEVIĆ, VOJIN (1932—),  
belgrádi jogászprofesszor  
GERŐ ANDRÁS (1952—),  
történész  
GÖNCZ ÁRPÁD (1922—),  
író, műfordító, a Magyar  
Köztársaság elnöke  
HANÁK PÉTER (1921—),  
történész, egyetemi tanár  
HUBAY MIKLÓS (1918—),  
író  
KALÁSZ MÁRTON (1934—),  
költő, szerkesztő  
KISS GY. CSABA (1945—),  
irodalomtörténész, polonista  
KISS SZEMÁN RÓBERT (1962—),  
műfordító, szerkesztő  
LÉVAI JÚLIA (1948—),  
publicista, kritikus  
MADARÁSZ IMRE (1962—),  
irodalomtörténész  
MAGRIS, CLAUDIO (1939—),  
olasz író  
MEGAY LÁSZLÓ (1941—),  
publicista, újságíró  
NEMESKÜRTY ISTVÁN (1925—),  
író, irodalomtörténész  
NÉMETH ZSOLT (1963—),  
közgazdász, szociológus, a  
FIDESZ országgyűlési képviselője  
POMOGÁTS BÉLA (1934—),  
irodalomtörténész  
SZÁVAI JÁNOS (1940—),  
irodalomtörténész, egyetemi tanár,  
a Magyar Köztársaság párizsi  
nagykövete  
SZÉKELY ANDRÁS (1942—),  
művészettörténész, művészeti író  
VÁNCSA ISTVÁN (1949—),  
publicista, újságíró  
VÁSÁRHELYI MIKLÓS (1917—)  
újságíró, történész, országgyűlési  
képviselő  
VINCENZ, STANISLAW  
(1888-1971),  
lengyel író  
VUJICSICS SZTOJÁN (1933—),  
költő, irodalomtörténész  
WALDENFELS, GEORG von  
(1944—),  
jogtudós, bajor pénzügyminiszter

# EURÓPAI UTAS - EUROPEAN

"In memoriam István Széchenyi"—two authors reconstruct the figure of the "greatest Hungarian", count Széchenyi. *András Gerő* in his study entitled *Western Man and the People of the East* traces the life of István Széchenyi with special reference to the evolution of his reform thinking and the writing and interpretation of his three major works, "Hitel", "Világ", and "Stádium". *Sztojan Vujićsics's* writing analyses Széchenyi's relationship with Serbia.

In this issue we start to publish a series of writings entitled "*The age of foundations*" ("Gründerzeit") which analyse the periode from 1867 to the beginning of World War One. The first essay of this series, *Péter Hanák's "The age of foundations"* examines the Hungarian socio-economic and cultural boom of this periode. He emphasises the commercialisation of agriculture and the speedy accumulation of capital, which was demonstrably due in 40% to the influx of foreign capital. (It is with this publication that the European Traveller greets Péter Hanák on his 70th birthday.) *András Székely* explains his own views on art nouveau with a special emphasis on the turn-of-the-century Budapest—by taking a look at an evaluation of the Hungarian historian Lajos Fülep. Looking at pictures conjuring up the turn of the century induces *László Megay* to ponder upon history by all the things these pictures portray; "*These are where time lives*"—he stresses. *István Vánca* ponders upon the special "poetry" of pot bellies and on the relationship of their growth and contraction with the changes of world and Hungarian history.

"*Authors, words, towns*" is the title of the next couple of essays, which try to give an impression of the variety of landscapes and peoples of the Central-European region. *Miklós Vásárhelyi* speaks his mind on his native town in his writing "*The town of dreams, Fiume*". He got to know this particular, mixed inhabited location of the Austro—Hungarian Monarchy as a child and witnessed its entente occupation following World War I as a child. He has not been to his native town for 63 years: "This is how the remote Fiume (today called Rijeka) became a wonderful dream: embellished and refined." Imre Barna introduces and reviews Claudio Magris' novel "*Danubio*" in his writing "*Donau, Dunav, Dunaj, Duna*". Claudio Magris talks about the history of his "Danubio" and not the least importantly about his attraction towards the Danube and the Central European region in his *Introduction of the Danube-book*. *Márton Kalász*, the excellent Hungarian writer of Schwabian origin

talks about the hardships of his childhood due to being a member of a national minority and the search for an identity in his essay "Who is afraid of a garden if there are greater fears inside?". István Zsugán sketches the career of the out-of-the-ordinary yet characteristic figure of Hungarian film, Sándor Sára, the "*Central-European motionpicture-writer*"—based partly of the director's self-confession.

The authors of the "*Central-European Panorama*" examine the political situation in the different countries of the region after the big changes in 1989—90. In "Czech Samisdat-past and present" we introduce the magazin *Střední-Europa* (Central-Europe), which after long years of illegality in the old regime is now legally published. *Zsolt Németh*, a Fidesz MP writes about an international summer university organised in Transsylvania and reports on his journey with Viktor Orbán among Moldva Csangos. "*Take those Praguers!*" says *Júlia Lévai's* note—those who painted a Soviet tank pink. Her writing might as well be conceived as a recommendation to our title page. Ambassador of the Hungarian Public in Paris, *János Száva* discusses "*The new Central Europe and French foreign policy*". Professor *Vojin Dimitrijević* from Belgrade analyzes in his essay "*It's the other one's fault*" the nature and forms of totalitarianism. *István Nemeskürty's* writing "*A new story begins where the old one ended*" recalls the 14th century Visegrad meeting of the Hungarian, Polish and Bohemian king and acquaints the reader with its advantages in the way in which it functioned. *Béla Pomogáts* writing "*Central-European hopes and problems*" analyzes the economic, but primarily the view of history, the emotional and mental difficulties entailed by the new political situation created by the 1989 changes.

*Csaba Gy. Kiss* starts a new series dealing with the "small" nations of the Central-European region with his introduction "*Forgotten landscapes, forgotten peoples*". Kiss also introduces the writer of the first essay of this series, *Stanislaw Vincenz*, the Polish writer who died 20 years ago. Vincenz writes all he considers to be important about the Polish chassids based in part on his personal recollections in his "*Meeting chassids*".

In the column "*Preserved Past*" we publish the introduction of the book "*Bavarians and Hungarians*" by *Georg von Waldenfels* (Verlag F. Pustet)—the book is also recommended by *Bertalan Andrásfalvy*, the Hungarian Minister of Culture and Education. *Miklós Hubay's*

# TRAVELLER 1991/3 SUMMARY

poetical diary *"Mitteleuropica varietas"* records his memories and ponderings awoken by the festival "Mittelfest" of Cividale del Friuli. We also publish a selection of the Italian press reflections on the "Mittelfest".

In the column "Meetings" we report on actualities belonging to our scope of interest. We underline the joint declaration made by the Yugoslavian PEN-Clubs in Budapest.

Shortly before the deadline of this issue we received the speech of the President of Hungary Mr. Árpád Göncz, which he had given at the first World Forum of Art in Venice. Mr. Göncz speaks here about the role of art in a democracy—and invites the Forum 1996 to Budapest.

Our nex issue will appear in December 1991.

"In memoriam István Széchenyi" — zwei Autoren rekonstruieren in der ersten thematischen Einheit des Europäischen Reisenden 1991/3 die Figur des „größten Ungarns“, Grafen Széchenyi. In seiner Studie *Der Mann des Westens und das Volk des Ostens* zeichnet András Gerő den Lebensweg von István Széchenyi auf, mit besonderer Hinsicht auf die Entwicklung seiner Reformvorstellungen und auf die Entstehung seiner Hauptwerke, „Hitel“, „Világ“ und „Stádium“. Sztoján Vujicsics analysiert in seinem Artikel Széchenyis Beziehung zu Serbien.

Unter dem Titel „Gründerzeit“ publizieren wir eine Zusammenfassung von Artikeln, (die in den nächsten Ausgaben der Zeitschrift fortgesetzt wird), die die Periode von 1867 bis zum Ausbruch des ersten Weltkrieges untersuchen. Die geheizte Atmosphäre dieser Zeit und die Wirkung dieses Booms auf die Kultur und auf das Alltagsleben wird in diesen Essays eingehender untersucht. In seinem Artikel „Gründzeit“ analysiert Péter Hanák die wirtschaftliche, soziale und kulturelle Entwicklung Ungarns dieser Periode. Er hebt die Kommerzialisierung der Landwirtschaft und die rasche Kapitalakkumulation hervor, die in hohem Maße, bis zum 40% als Folge des ausländischen Kapitaleinflusses zu betrachten ist. (Mit dieser Publikation möchte der *Europäische Reisende Péter Hanák* zu seinem siebzigsten Geburtstag gratulieren.) Das Budapest der Jahrhundertwende und die ungarische Sezession stehen im Mittelpunkt des Essays von András Székely, der aufgrund einer Studie des Historikers Lajos Fülöp seine eigene Vorstellungen beschreibt. „Hier wohnt die Zeit“ behauptet László Megay bei der Betrachtung von Bildern der Jahrhundertwende. Ob das Entstehen und Verschwinden von

großen Bäumen mit den Beränderungen der Welt und besonders der ungarischen Geschichte in Verbindung gebracht werden kann? — meditiert in seinem Essay über die korpulenten Mitbürgern *István Váncsa*.

„Autoren, Werke, Städte“ heißt die nächste Einheit, in der wir — wie auch in den vorigen Nummern — die Vielfältigkeit der mitteleuropäischen Region vorzustellen versuchen. An seine Geburtsstadt erinnert sich *Miklós Vásárhelyi* in seinem Artikel *Stadt der Träume, Fiume*. Diese bunte Vielvölkerstadt der Monarchie hat er als Kind kennengelernt, und als Kind hat er auch die Okkupation der Verbündeten nach dem ersten Weltkrieg erlebt. Seit dreiundsechzig Jahren hat er seine Heimatstadt nicht gesehen: „So wurde das ferne Fiume (haute Rijeka) zu einem wunderbaren Traum: die Wirklichkeit hat ihren Platz dem Märchenhaften geräumt.“ Eine Rezension des Buches „Danubio“ von Claudio Magris liefert *Imre Barna* unter dem Titel „Donau, Dunav, Dunaj, Duna“. Im seinem Artikel beschreibt *Claudio Magris* die Entstehung des Danubio-Buches — und versucht, seine Neigung zur Donau und zu der mitteleuropäischen Region zu begründen. *Márton Kalász*, der berühmte ungarische Schriftsteller schwäbischer Herkunft fragt den Leser, „Wer hat Angst vor einem Garten, wenn es größere innere Ängste gibt?“ und beschreibt die Schwierigkeiten seiner Kindheit, die Verletzungen und die Identitätssuche des Kindes — und die des Erwachsenen. Das Porträt des einzigartigen, jedoch charakteristischen „mitteleuropäischn Filmemachers“ *Sándor Sára* wird im Artikel von *István Zsugán* skizziert.

In der „Mitteleuropäischen Rundschau“ wird die politische Lage der verschiedenen Länder der Region nach der großen Umwälzung untersucht. In dem Artikel „Tschechischer Samisdat — gestern und heute“ wird die Zeitschrift *Střední-Evropa* (Mitteleuropa) vorgestellt, die nach den Jahren der Illegalität in der alten Regime nun auch legal erscheinen kann. Parlamentsabgeordneter *Zsolt Németh* (Fidesz) berichtet über eine internationale Sommer-Universität in Transsylvanien und über die Erfahrungen seiner Reise mit Viktor Orbán unter den Csangos, der ungarischen Minderheit in Moldau. „Sieh die Prager an,“ — ruft *Júlia Lévai* auf, „die den russischen Panzer rosarot gemahlt haben!“ Ihr Artikel kann als lustige Empfehlung zu unserem Titelblatt gedeutet werden. Ungarischer Botschafter in Paris, *János Szávai* analysiert „Das neue Mitteleuropa und die französische Außenpolitik“. Über die Eigenschaften und

Existenzformen des Totalitarismus denkt in seinem Essay Professor *Vojin Dimitrijević* aus Beograd nach, und er stellt fest: *Schuldig ist der Andere*. Das Treffen und das Bündnis des ungarischen, des polnischen und des böhmischen Königs im 14. Jahrhundert in Visegrád wird wieder ins Leben gerufen von *István Nemeskürty* und er behauptet: „Eine neue Geschichte fängt an, wo die alte aufgehört hat.“ „Mitteleuropäische Sorgen und Hoffnungen“ stehen im Mittelpunkt der Untersuchung von *Béla Pomogáts*, der die wirtschaftliche, aber noch mehr die psychische und historische Schwierigkeiten der veränderten politischen Situation analysiert.

Der Artikel von *Csaba Kiss Gy.* „Vergessene Landschaften, vergessene Völker“ leitet eine neue Serie im Europäischen Reisenden ein, die sich mit den „kleinen“ Völkern der Region beschäftigt. Kiss stellt uns den Autor des ersten Essays dieser Serie, den polnischen Schriftsteller *Stanislav Vincenz* vor, der vor zwanzig Jahren in Frankreich verstorben ist. In seinem „Treffen mit den Chassiden“ beschreibt Vincenz aufgrund seiner persönlichen Erinnerungen das Leben dieser kleinen Völkerschaft in Polen.

Die Rubrik „Aufbewahrte Vergangenheit“ stellt uns jahrhundertlange Beziehungen; Streitigkeiten und Bündnisse vor. Wir publizieren das Vorwort des Buches „Bayern und die Magyaren“ (Verlag F. Pustet) von Dr. *Georg von Waidenfels*; das Buch wird uns vom ungarischen Kultusminister *Bertalan Andrásfalvy* empfohlen. In seinem lyrischen Tagebuch „Mitteleuropica varietas“ schildert *Miklós Hubay* seine Eindrücke und Erinnerungen, die das „Mittelfest“ in Cividale del Friuli hervorgerufen hat. Wir publizieren auch eine kurze Presseschau über das italienische Echo des „Mittelfestes“.

In unserer letzten Zusammenstellung „Begegnungen“ berichten wir über aktuelle Ereignisse. Hervorgehoben wird vor allem die gemeinsame, in Budapest veröffentlichte Erklärung der verschiedenen jugoslawischen PEN-Klubs.

Kurz vor Redaktionsschluss haben wir die Rede vom Staatspräsidenten Árpád Göncz erhalten, die am ersten Weltforum der Kunst in Venedig gehalten hat. Herr Göncz schreibt hier über die Rolle der Kunst in der Demokratie — und lädt das Forum 1996 nach Budapest ein.

Unsere nächste Ausgabe erscheint in Dezember 1991.

Nel N. 3/91, il *Viaggiatore Europeo* Presenta due articoli nella rubrica *In memoria die Széchenyi* commemorare il



genio universale della trasformazione borghese dell'Ungheria.

András Geró nel suo saggio intitolato *L'uomo dell'Occidente e la gente dell'Oriente* offre una panoramica dell'operato del conte István Széchenyi, con particolare riguardo alla formazione delle sue idee riformistiche ed alla stesura ed interpretazione delle sue tre opere principali che sono il *Credito*, il *Mondo* e lo *Stadium*.

*Sztoján Vujicsics nel suo scritto sottopone ad una analisi i rapporti tra Széchenyi e la Serbia.*

*La serie sull'Epoca delle fondazioni* — che continua anche nei numeri successivi della rivista — prende in esame il periodo che va dalla Conciliazione austro-ungarica del 1867 fino allo scoppio della I. guerra mondiale, considerando non solo l'area ungherese, ma anche l'insieme mitteleuropeo. Di che cosa si è nutrita, come ha avuto luogo il grande „accaparramento”? Quale effetto ha prodotto sulla cultura e sulla vita di tutti i giorni?

Nel suo articolo intitolato *L'epoca delle fondazioni* Péter Hanák esamina la crescita economico-sociale e culturale in Ungheria del periodo che va dagli anni Sessanta del secolo scorso sino alla prima grande guerra. Egli mette in rilievo il processo di commercializzazione dell'agricoltura e la rapida accumulazione di capitali a cui proposito è dimostrabile che essa si doveva nella misura di 40% al flusso di capitali stranieri. Il *Viaggiatore Europeo* rende omaggio con questa pubblicazione a Péter Hanák in occasione del suo settantesimo compleanno.

András Székely — passando in rassegna una valutazione di Lajos Fülep — offre una visione propria sullo stile liberty, con particolare riguardo a come si presenta il volto della città di Budapest.

László Megay, mentre contempla dei quadri che rievocano gli anni a cavallo tra i due secoli, si sente spronato a riflettere da tutto quanto essi raffigurano. *Il tempo abita in essi* — afferma nel titolo del suo scritto — ed abita, almeno in parte, in essi anche la nostra memoria.

István Vánca riflette sulla possibilità delle grosse pancie e certo anche sul tipo di interconnessione tra il loro divenire più imponente o più piatto da una parte ed i cambiamenti del mondo e quindi di quelli della storia ungherese.

La rubrica *Creatori, opere, città* dimostra abbondantemente l'ampiezza e la molteplicità culturale che distingue la Mitteleuropa.

Nel suo scritto *La città dei sogni: Fiume*, Miklós Vásárhelyi parla della prop-

ria città natale. Egli conobbe da bambino questo luogo particolare, abitato da una popolazione mista, della Monarchia Austro-Ungarica e visse sempre da bambino l'occupazione della città nel dopoguerra da parte dell'Intesa. È da sessantatre anni che non ha messo piede nella sua città natale: „Così? civen-tò la lontana Fiume un sogno meraviglioso: la città diventò più bella, più nobile.”

Nel suo articolo *Donau, Dunav, Dunaj, Duna* Imre Barna presenta il Danubio, romanzo di Claudio Magris.

Nel suo scritto *La presentazione del libro Danubio* Claudio Magris parla della storia della nascita, dello scrivere del proprio romanzo, del *Danubio* — e non in ultimo luogo dei suoi sentimenti che lo legano al Danubio ed alla regione mitteleuropea.

Márton Kalász, eccellente scrittore ungherese di origine sveva, nel suo saggio dal titolo *Chi ha paura di un giardino, quando vivono in lui paure maggiori?* parla delle difficoltà che toccavano agli appartenenti alle minoranze nazionali nella sua infanzia, come della ricerca dell'identità dell'artista maturo, con tutti i tormenti a questo inerenti.

Sándor Sára è una figura anomala eppure caratteristica della cinematografia ungherese. In un suo lavoro intitolato *Uno scrittore mitteleuropeo di soggetti cinematografici*, István Zsugán ne disegna il percorso professionale basandosi in parte sulle confessioni del regista.

Il *Panorama mitteleuropeo* analizza a parte, paese per paese, la situazione successiva alla grande trasformazione.

L'articolo „La samisdat ceca — ieri ed oggi” presenta la rivista *Střední Evropa* (Mitteleuropa), clandestina prima del cambiamento del regime e divenuta legale dopo la svolta.

Zsolt Németh, deputato della FIDESZ al parlamento, scrive su una libera università internazionale giovanile organizzata in Transilvania e fa la relazione del viaggio compiuto in compagnia di Viktor Orbán fra i csángó della Moldavia.

Certo, però, questi praghesi! — che hanno dipinto in color rosa il carro armato sovietico — dice il titolo di una annotazione di Julia Lévai. Essa si aggira attorno a questa espressione: „certo, però” in tutto il suo scritto che si potrebbe perfino prendere come una proposta per il nostro frontespizio.

Nel suo lavoro intitolato *La nuova Mitteleuropa e la politica estera francese*, János Szávai — in qualità di ambasciatore della Repubblica d'Ungheria a Parigi — riferisce sui sensibili cambia-

menti nella politica estera francese, avviati dai mutamenti in corso nella Mitteleuropa.

Il saggio di Vojin Dimitrijević, professore di Belgrado, intitolato *E' l'altro che ha torto* si occupa della natura e delle forme del totalitarismo.

In uno scritto che porta il titolo: *Problemi e speranze mitteleuropee*, Béla Pomogáts analizza le difficoltà economiche, ma più ancora interpretative sotto l'aspetto storico, emotive e mentali create dai cambiamenti avvenuti nel 1989.

Con una proposta dal titolo *Paesaggi dimenticati, popoli dimenticati*, Csaba Kiss Gy. intende avviare una nuova serie che si occupa dei popoli „piccoli” residenti nell'area mitteleuropea.

Lo stesso Csaba Kiss Gy. richiama la nostra attenzione anche sull'autore del primo saggio della serie, Stanislav Vincenz, scrittore polacco morto in Francia venti anni fa.

Anche basandosi su personali ricordi, Stanislav Vincenz scrive tutto quanto ritiene interessante a proposito dei chassidi della Polonia — sia che si tratti di fatti, quanto di sentimenti o di modo di vita. Il titolo della sua opera è: *Incontro con i chassidi*.

La rubrica „*Passato conservato*” ricorda le relazioni millenarie, le alleanze pluricentuarie.

La Verlag Friedrich Pustet farà pubblicare un volume sulle relazioni bavaro-ungheresi sotto il titolo *Bayern und di Magyaren*. La prefazione è dovuta alla penna del barone dr. Georg von Waldefels, ministro delle finanze bavarese; a proporlo alla nostra attenzione sono le parole del dr. Bertalan Andrásfalvi, ministro della cultura e dell'educazione ungherese.

István Nemeskürty rievoca l'incontro di Visegrád del '300, ne porta a conoscenza del lettore i vantaggi ed il meccanismo, in un lavoro intitolato *Una nuova storia comincia là dove la vecchia si è interrotta*.

Nel suo diario lirico intitolato *Mitteleuropica varietas* Miklós Hubay ha annotato le impressioni, i ricordi e le riflessioni suscitate dal festival di Cividale.

Comunichiamo una selezione dell'eco della stampa italiana che si è occupata del *Mittelfest*, organizzato a Cividale fra il 19 ed il 29 luglio 1991.

Incontri: in questa rubrica riferiamo sulle attualità appartenenti alla sfera di interessi della rivista. Segnaliamo fra queste la dichiarazione comune dei PEN-club della Jugoslavia, pubblicata a Budapest.

Dopo essere andati in macchina, ci è giunto il discorso pronunciato dal presidente della Repubblica ungherese, Árpád Göncz, al I. Forum Artistico Mondiale che si occupa dei rapporti fra arte e democrazia: in questa occasione egli ha invitato a Budapest il Forum Artistico Mondiale per il 1996.



*Több mint bank – gondolkodó partner...*



**MAGYAR PARIBAS**

1015 Budapest, Ostrom utca23-25. • Telefon: 175-0130





## A MITTELFEST OLASZORSZÁGBAN, 1991



A FESZTIVÁL RÓL SZÓLÓ BESZÁMOLÓNK  
A MAGYAR HITELBANK  
TÁMOGATÁSÁVAL KÉSZÜLT

*Európai utas*

Ára: 149 Ft